

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ДІПЛОМАТИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІНСТИТУТ ГУМАНІТАРНИХ ПРОБЛЕМ

ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

За редакцією доктора історичних наук
Професора Г.К.Швидко

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів

Дніпропетровськ
2005

ББК 63.3. (4УКР)

П-

Авторський колектив:

д.і.н., професор **Швидько Г.К.** – керівник авторського колективу; к.і.н., доцент **Бородай П.Й.**; к.і.н., доцент **Василенко В.О.**; к.і.н., доцент **Ватченко Л.Г.**; к.і.н., доцент **Галь Б.О.**; к.і.н., доцент **Кочергін І.О.**, к.і.н., доцент **Марчук Л.А.**; к.і.н., доцент **Первий Г.Л.**; к.і.н., доцент **Федорова В.І.**; к.і.н., професор **Чекушина Ю.М.**

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів (лист МОН України №14/18.2.-1445 від 11.07.2002 р.)

Політична історія України: Навчальний посібник для студентів усіх спеціальностей / За ред. Г.К.Швидько. Видання 2-е перероблене і доповнене. – Дніпропетровськ: національний гірничий університет, 2005. –

Матеріал з курсу „Політична історія України” викладений за проблемно-хронологічним принципом. Велика увага звернута на виникнення та еволюцію української національної ідеї та реалізацію української державної ідеї у ХХ ст. Також вміщено короткі біографії визначних політичних діячів України різних історичних періодів та додатки про діяльність різних партій.

Розрахований на студентів технічних вузів, а також аспірантів, викладачів вищих навчальних закладів і всіх, хто цікавиться історією нашої держави.

©Національний гірничий університет, 2005
©Г.К.Швидько, П.Й.Бородай, В.О.Василенко,
Л.Г.Ватченко, Б.О.Галь, І.О.Кочергін, Л.А.Марчук,
Г.Л.Первий, В.І.Федорова, Ю.М.Чекушина

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
РОЗДІЛ 1. ГЕОПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ	6
РОЗДІЛ 2. РОЛЬ ОСОБИСТОСТІ В ПОЛІТИЧНІЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ	12
РОЗДІЛ 3. ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ	22
3.1. Україна давня та середньовічна	22
3.2. Політичний устрій українських земель часів Гетьманщини (середина XVII – кінець XVIII ст.)	45
3.3. Україна під імперською владою (кінець XVIII – початок XX ст.)	58
РОЗДІЛ 4. ФОРМУВАННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ ТА ЇЇ ТЕОРЕТИЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ ...	70
4.1. Ідея козацького автономізму	70
4.2. Масонський рух в Україні	77
4.3. Національне відродження в Україні (середина XIX – початок XX ст.)	80
4.4. Державницька школа української історіографії	103
РОЗДІЛ 5. РЕАЛІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ ІДЕЇ У XX СТ.	107
5.1. Українська національно-демократична революція (1917-1920 рр.)	107
5.2. Становлення радянської системи в Україні у 1920-30-ті роки	132
5.3. Україна у Другій Світовій війні	155
5.4. Радянська тоталітарна система у повоєнний період	158
РОЗДІЛ 6. УКРАЇНА НЕЗАЛЕЖНА	162
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	180
Додаток 1	182
Додаток 2	
Додаток 3	
Додаток 4	
Додаток 5	
Додаток 6	
Додаток 7	191

ПЕРЕДМОВА

Даний підручник, призначений для студентів технічних вузів, передбачає надання їм допомоги в освоєнні курсу „Політична історія України”. Автори намагалися уникнути повторення шкільного курсу „Історія України”, використовуючи конкретний фактичний матеріал у хронологічній послідовності лише там, де це вимагалось необхідністю збереження логіки політичних подій. В центрі уваги – еволюція процесу державотворення на території сучасної України від часу перших державних формувань до наших днів.

Значний обсяг матеріалу підручника відведено під розгляд питання про зародження і розвиток державницької ідеї у ХІХ – на початку ХХ ст., виникнення перших політичних організацій і розвиток культурно-національного руху, а також появу і діяльність українських національних партій.

Матеріали підручника свідчать про тривалість і складність шляху, що його пройшов наш народ, перш ніж відродити власну державу в кінці ХХ ст. у зв'язку з розпадом СРСР. Її історичний досвід державотворення, духовна і політична культура, економічний і людський потенціал дозволили Україні як державі новітнього часу зайняти своє місце в Європі і, поступово переборюючи проблеми становлення, йти по шляху цивілізованого розвитку.

РОЗДІЛ 1.

ГЕОПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ

В наш час вже ніхто не заперечує значення геополітичного фактору в історії тієї чи іншої держави, бо він в значній мірі впливає на особливості її розвитку та взаємодії з іншими державами. Загалом, *геополітичне становище* держави визначається кількома головними чинниками: а) географічним розташуванням; б) економічними ресурсами; в) військово-промисловим потенціалом; г) демографією.

Хоча термін „геополітика” з’явився лише на початку ХХ ст., чинники, що визначають це поняття, існували завжди і впливали на весь історичний шлях розвитку кожного народу і держави.

Сучасний український історик Р.Г.Симоненко зазначає: „Геополітичні інтереси органічно притаманні народу, що проживає на тій чи іншій території, впливають з її особливостей, розташування в регіоні й на континенті, на магістральних шляхах, що зв’язують близькі й далекі світи. Вони не зникають і тоді, коли народ переживає періоди бездержавності. Адже і в такі важкі часи існує народ, залишається територія, де не припиняється, хоч і в ускладнених умовах, його історична творчість і національне життя. **Геополітика** досліджує суттєві напрямки історії України – складання і об’єднання етнічних земель, розмежування з сусідами, зовнішньополітичні концепції як невід’ємний чинник державотворення й національної свідомості, участь у міжнародних процесах”.

Для пізнання історії України, процесу виникнення і становлення її державності необхідно враховувати фізико-географічні умови життя народу, формування економічних, культурних і політичних центрів, їх відносини між собою та з сусідніми (сильнішими чи слабшими) політичними об’єднаннями, вплив цих відносин на економічні, культурні, політичні зміни тощо. Видатний історик М.С.Грушевський, досліджуючи проблему ролі степу і моря в історії України, серед інших питань вважав за необхідне вяснити такі: як великі колонізаційні хвилі, що в давні часи прокочувалися по території сучасної України, захоплювали в свою орбіту той чи інший район і яку участь він сам брав у процесі концентрації людності; формування територіальної і національної цілісності; в якій мірі цей район виявляв консолідуючі або центробіжні тенденції; яку роль той чи інший район українських земель відігравав у колонізаційному процесі і розширенні своєї території, як організовувалася самоохорона території і її населення від агресивних домагань сусідів; від чого залежали зміни в становищі земель у ту чи іншу добу.

Український народ і його предки – це автохтони території, розташованої у південно-західній частині Східної Європи. Сьогодні територія України межує з Молдавією, Румунією, Словаччиною, Угорщиною, Польщею, Білорусією і Росією. З півдня українські землі омиваються водами Чорного та Азовського морів. Площа нашої держави становить 603,7 тис. км², населення – близько 48 млн. чол. Територія України, головним чином, являє собою рівнинну місцевість з окремими височинами (Волинська, Подільська, Придніпровська, Приазовська,

Донецький кряж) та низинами (Поліська, Придніпровська, Причорноморська). Гори є лише на заході України (Карпати, найвища вершина – 2061 м) та в Криму (Кримські, найвища вершина – 1545 м). Головні ріки – Дніпро, Оріль, Самара, Південний Буг, Сіверський Донець, Дністер, Прут, гирло Дунаю. Всі ріки спрямовані до Чорного моря. Разом з притоками вони складають густу річкову систему. Клімат України – помірно-континентальний.

Географічне розташування місцевості, де здавна проживає український народ, її рівнинний характер, м'який клімат, родючий ґрунт і наявність мережі рік, річок, річечок сприяли розвитку тут землеробства та різних промислів (полювання, рибальство, бджільництво тощо). І все це разом вплинуло на розвиток духовного життя народу, на характер його поселень, житло, побут, вірування, звичаї і обряди. Природні багатства території сучасної України були дуже сприятливими для проживання людей, забезпечуючи їх необхідними засобами для існування, і одночасно вихід у Чорне море давав можливість зв'язку з зовнішнім цивілізованим світом.

Однак географічне розташування українських земель (а згодом і їх природні ресурси) спричинило несприятливі умови для їх розвитку, перетворювало їх на об'єкт постійних нападів, завоювань, економічних інтересів інших народів і держав. Вчені давно звернули увагу на цю обставину, сформулювавши поняття „Україна між Сходом і Заходом”. Вона розташована між світами грецько-візантійської і західної культур, поєднуючи в своєму розвитку ці дві традиції, дві цивілізації. Територія належить до зони так званого *Великого степового кордону* (І.Лисяк-Рудницький, Я.Дашкевич), що являє собою кілька природних і антропологічних кордонів, як-от: екологічний (між степом і лісом), гідрографічний (поділ між басейнами Чорного і Балтійського морів), соціально-економічний (між кочівництвом і осілістю), етнокультурний (між культурою Заходу і Сходу). Отже, це кордон не політичний, а особлива природна, економічна, політична і етнічно-культурна контактна зона, яка визначила особливості історичного шляху розвитку України, її культуру, ментальність народу тощо. (В сенсі політичному Великий степовий кордон припинив своє існування в кінці XVIII ст. з приєднанням до Російської держави Північного Причорномор'я і Криму).

Великий степовий кордон – це перехрестя комунікаційних і торгівельних шляхів у напрямку із заходу на схід і з півночі на південь. Цими шляхами в давнину, головним чином, у західному напрямку просувалися різні народи, коротко чи триваліше (по кілька століть) мешкаючи на Придніпров'ї і у причорноморських степах. Досить назвати хоча б Велике переселення народів III-IV ст.

Кордони території, на якій здавна мешкали українці та їх предки, майже не мають природного захисту (горами, водою), вони були „відкритими”, незахищеними, що робило їх вразливими для нападів агресивних сусідів. Тому в процесі колонізації земель у східному і південно-східному напрямках український народ змушений був постійно відстоювати свої землі, захищаючи їх зі зброєю. Як зауважує Р.Г.Симоненко, з часів великого переселення народів сучасна територія України становила „форпост”, який захищав „тили” Європи.

Понад тисячоліття наїзди азійських кочовиків знекровлювали давнє населення України. В сенсі геополітики вони перешкоджали його природному потягу до гирла рік, що пливли „Руською землею” до „Руського моря” (Чорного)”.

Тривалий час цю місію захисника виконувало українське козацтво. Пізніше українські землі матимуть не лише економічне, але й воєнно-стратегічне значення для держав, у сферу геополітичних інтересів яких вони потрапляли. Політична історія України, в переважній мірі, і визначалася вказаними чинниками. В той же час, становлячи органічний чинник загального історичного процесу в Європі й світі, Україна входила в активне міжнародне життя в періоди кардинальних геополітичних змін, стаючи водночас його активним учасником і заманливим об’єктом зазіхань.

У період формування Русі як держави, географічне положення Києва сприяло тому, що він став центром політичного об’єднання східних слов’ян. Адже через нього проходили важливі комунікації зі Сходу (не як географічного поняття, а як візантійської цивілізації) в країни Західної Європи. Київ був центром торгівлі між Візантією, арабським світом і Західною Європою (зокрема, Німеччиною і Скандинавією). Віддаленість же від Візантії захищала його від втручання імперії у його внутрішні справи. Формування Русі з центром у Києві відбувалося за сприятливих міжнародних умов. Навколо були або слабкі племінні об’єднання, або новоутворені держави. Найнестабільніша політична ситуація існувала на Півдні, де з VII по X ст. існував Хазарський каганат. Зауважимо, що здавна у Північному Причорномор’ї існували грецькі міста-поліси, що відіграли позитивну роль в історичному розвитку України. А роль Хазарського каганату була неоднозначною, з одного боку, він був перешкодою для наступу на Подніпров’я кочових племен, а з другого – сам створював загрозу для молоді східнослов’янської держави.

Дослідники переважно схиляються до думки, що вже за часів київського князя Святослава Ігоревича (до речі, він першим мав слов’янське ім’я) виразно проявлялися державні геополітичні інтереси Русі, що походи князівських дружин на Візантію і Болгарію викликалися не лише матеріальними інтересами, але й політичними, що його дії мали певну систему з урахуванням загальної міжнародної ситуації в Європі. Та й прийняття християнства Володимиром Великим обумовлено не лише внутрішнім розвитком держави, яка потребувала державної, єдиної релігії, але й геополітичними інтересами держави, необхідністю її входження в європейський світ.

Великий князь Ярослав Мудрий, спираючись на досвід попередників у заключенні династичних шлюбів як форми встановлення дипломатичних зносин, налагоджує відносини з найбільшими монархіями Європи, через що був прозваний „тестем Європи”.

Київська Русь протягом всього свого існування повинна була не тільки контактувати з сусідами, в тому числі кочовими племенами на півдні (як-то печеніги, половці), але й протистояти їх натиску.

Під впливом внутрішнього соціально-економічного і політичного розвитку на початку XII ст. потужна східнослов’янська держава розпалася на окремі князівства, що змінило їх геополітичне становище. Галицько-

Волинський князь Роман Мстиславович повинен був захищати свою державу від могутніх західних сусідів (Польщі та Угорщини) і одночасно зробив успішну спробу підпорядкувати інші князівства, зокрема, Київське.

Монголо-татарське нашествя XIII ст. призвело до руйнації господарства, знищення людності українських земель, перетворення їх на об'єкт постійних нападів та загарбання на тривалий час з боку як західних сусідів, так і кочовиків півдня. З цього часу протягом століть можна говорити не про геополітичні інтереси України, а про те, що вона була сферою геополітичних інтересів сусідніх держав.

В умовах існування Великого степового кордону і процесу колонізації земель та іноземного панування на українських землях виникло козацтво, котре фактично було організацією самооборони населення пограничних земель, які були під загрозою татарсько-турецьких нападів. Одночасно воно було авангардом української селянської колонізації. Ця військова організація пограниччя почала відігравати все важливішу роль у житті осілого населення, на початок XVII ст. перетворившись у провідну силу українського суспільства. Наслідком цього було розгортання національно-визвольного руху і створення у середині XVII ст. Української козацької держави.

У зовнішній політиці гетьмана Богдана Хмельницького дуже чітко проявляється розуміння ним і геополітичного становища молодій державі, і її геополітичних інтересів, і геополітичних інтересів стосовно України великих держав, зокрема, Речі Посполитої та Росії. З середини XVII ст. за українські землі йшла тривала і виснажлива боротьба між цими державами. Опинившись "між молотом і ковадлом", Українська козацька держава не могла довго втриматися і вже в другій половині XVIII ст. була остаточно ліквідована. Тоді ж була знищена і Запорозька Січ.

З поділами Речі Посполитої у другій половині XVIII ст. між монархічними державами Австрією, Прусією та Росією, а також приєднанням до Росії Північного Причорномор'я ситуація в Європі суттєво змінилася. Українські землі Галичини, Буковини і Закарпаття опинилися під владою Габсбурзької монархії (до I світової війни). Всі інші українські землі знаходилися в складі Російської імперії.

Соціально-економічний, політичний і культурно-національний розвиток українського народу у XIX – на початку XX ст. свідчить про визрівання умов для відновлення української державності, що й трапилося за сприятливої ситуації. Виникнення Української держави (УНР, ЗУНР, Гетьманат, Директорія) свідчило про державотворчу спроможність українського народу. Однак, в силу багатьох причин внутрішнього і зовнішнього порядку українська державність тоді проіснувала короткий час. В подальшому Українська Радянська Соціалістична Республіка, маючи усі ознаки держави, входила (з 1922 р.) до складу СРСР і самостійно не могла визначати засади внутрішньої і зовнішньої політики. Так тривало до початку 90-х років XX ст.

Сьогодні географічне розташування України також визначає політичні інтереси багатьох держав, які вступають у міждержавні відносини з нею. Адже зі сходу на захід територією України спрямовані важливі шляхи

енергопостачання – електрики, газу, нафти. З півночі на південь (від Балтійського до Чорного моря) через Україну можливий геостратегічний шлях, по Дніпру, котрий в древності іменувався шляхом “із варяг в греки”.

За своїм економічним потенціалом Україна є однією з найпотужніших країн Європи, хоча нині її політичне і соціально-економічне становище досить складне через дію інших чинників і не відповідає її потенційним можливостям. Володіючи потужною базою у видобувній і металургійній галузях промисловості, великими запасами корисних копалин, в тому числі стратегічних (уранові, марганцеві руди), Україна для багатьох держав є одночасно вигідним, потрібним партнером і конкурентом. Співвідношення вигідності і конкурентності визначає рівень економічного співробітництва і політичних контактів країн. У сфері сільського господарства також Україна є потенційно сильним конкурентом на міжнародному ринку виробництва і збуту сільськогосподарської сировини (Л.Шкляр). Адже вона має найкращий у Європі чорнозем, вирощує важливі рослини (буряк, соняшник, кукурудзу тощо) для виготовлення так званих стратегічних видів продукції – цукру, олії та ін. Проте і в цій сфері держава має багато проблем, які не дозволяють вповні використати її потенційні можливості. Потрібні радикальні реформи, інвестиції, дієві закони тощо. Зауважимо, що неспроможність використання потенційних можливостей сільського господарства не пов’язана з труднощами становлення незалежної держави, вона існує дуже давно, нині ж лише проявляється більш виразно.

Проголосивши у 1990 р. суверенітет, а у 1991 р. незалежність, Верховна Рада визначила без’ядерний статус України, заявивши тим самим мирний характер її політики. Протягом десятка років ядерну зброю було передано, згідно міжнародних договорів, потужній ядерній державі Росії, що разом з США оголошена гарантом безпеки України. Позбавившись ядерної зброї, наявність якої в сучасній міжнародній політиці є важливим чинником, Україна все ж залишається державою зі значним воєнно-промисловим потенціалом, до того ж входить до числа “космічних” держав. Проте, на території України після проголошення нею незалежності, залишились військові формування, котрі їй не підпорядковані, що створило додаткову напругу у відносинах між Україною і Росією. Поступово, болісно, але керівництво зацікавлених держав знаходить шляхи розв’язання питань у цій сфері. Особливо загостреною була проблема Чорноморського флоту.

Україна володіє мобільними військовими силами – сухопутними, військово-повітряними, військово-морськими. Обмежений контингент військово-повітряних сил України за рішенням ООН виконує миротворчу місію в ряді “гарячих точок” планети, де особливо загострилися міжетнічні конфлікти. Політики активно обговорюють ідею про перехід, у перспективі, до формування збройних сил на контрактній основі.

В радянські часи в Україні сформувався великий військово-промисловий потенціал, десятки крупних заводів, що працювали на мілітаризовану економіку великої держави. В умовах значних політичних змін у світі з другої половини ХХ ст., розпаду СРСР, дії міжнародного права і контролю з боку

ООН за виробництвом і збутом зброї, військово-промисловий потенціал України виявився надмірним, його не в змозі витримати державний бюджет, тому існує серйозна проблема скорочення військово-промислового виробництва та його модернізації. А для цього теж потрібні значні кошти.

Просування НАТО на схід, встановлення нових партнерських відносин між НАТО і Росією, яка (як раніше СРСР) була противагою цьому воєнно-політичному об'єднанню, ставить перед Україною нові завдання у воєнно-політичній сфері, а відтак, у державній політиці взагалі, аби не опинитися на узбіччі шляху політичного розвитку цивілізованих держав.

Насамкінець, геополітичне становище України визначає і демографічний фактор. За кількістю населення Україна займає 6-е місце в Європі (з урахуванням Росії). Тобто, наша держава має населення, що значно перевищує кількість людності держав, з якими вона межує (виключаючи Росію). І хоча в порівнянні з передостаннім переписом населення СРСР демографічна ситуація в Україні погіршилася (треба врахувати наслідки Чорнобильської атомної катастрофи, відкриті можливості для еміграції, погіршення матеріального стану), проте нині вже спостерігаються (за даними, що з'являються у пресі) позитивні тенденції в демографії України. Загалом же і в цій сфері маємо серйозні проблеми, котрі потребують не лише важливих законодавчих рішень, але й значних матеріальних затрат. Заради справедливості зазначимо, що не лише Україна має складності у вирішенні демографічної проблеми (народжуваність, смертність, медичне обслуговування, охорона праці, пенсійне забезпечення, боротьба з алкоголізмом і наркоманією, рівень матеріального достатку, безпека життя людини тощо).

Для України важливе значення мають її взаємовідносини, перш за все, з державами-сусідами. Загалом добросусідські відносини України з оточуючими її державами мають два виміри – історичний і сучасний. Історично з кожною державою-сусідом ці відносини мають свої особливості, котрі не тільки (чи не стільки) на державному, а навіть на побутовому рівні впливають на ступінь відкритості, доброзичливості, взаємодопомоги двох держав. З точки зору сучасності з боку України немає причин для загострення відносин з державами, яких історія визначила їй в сусіди. Вона не претендує на чужу територію, не втручається у внутрішні справи інших держав.

РОЗДІЛ 2

РОЛЬ ОСОБИСТОСТІ В ПОЛІТИЧНІЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Існують два погляди на роль особистості в історії. Визначаючи роль видатних людей в історії, прибічники однієї точки зору спираються на тезу, згідно з якою людина є знаряддям або засобом здійснення історичної зумовленості. Прибічники іншого погляду стверджують, що історія – це послідовна низка подій, головними дієвими особами яких є герої чи видатні люди.

Вітчизняні традиції осмислення понять

Для того, щоб визначити роль особистості в політичній історії, необхідно з'ясувати сутність таких понять, як „лідер”, „політичний лідер”, „еліта”, „політична еліта”. Термін „лідер” має англійське походження і належить до обмеженої групи понять, зміст яких однаково розуміють всі, хто їх вживає. **Політичний лідер**, як головна особа політичного процесу, об'єднує і згуртовує соціальні сили, визначає напрям діяльності державних і громадських інститутів, політичних рухів.

У реальному житті важливим є питання про критерії оцінки політичного лідера. Більшість істориків (М.С.Грушевський, Н.Д.Полонська-Василенко, І.П.Крип'якевич, О.П.Толочко, Н.М.Яковенко) вказують на три критерії: а) наявність зрозумілої для всіх політичної програми, яка відповідає інтересам або провідної частини суспільства, або навіть його більшості; б) особливі якості (цілеспрямованість, наполегливість, мужність, воля); в) популярність, здатність змінювати настрої мас, уміння створювати ефективну систему політичного керівництва.

Для українського народу важливими були ті історичні моменти, коли з'являвся не просто політичний, а **загальнонаціональний лідер**, особа авторитетна, здатна організувати і консолідувати націю на реалізацію національних інтересів. Але не менш важливою є наявність еліти, на яку може спертися такий лідер.

Поняття „еліта” визначає найкращу, видатну частину суспільства. До **політичної еліти** належать особи, які обіймають владні посади, приймають найважливіші політичні рішення. Політична еліта діє публічно, у всіх на виду. Політична і правляча еліта – тотожні поняття. У суспільстві вирізняють також інтелектуальну, духовну, економічну еліту.

Виникнення і глибоке обґрунтування теорії еліти пов'язане в Україні з іменами **В'ячеслава Липинського** та **Дмитра Донцова**.

Липинський В'ячеслав Казимирович (1882-1931) – видатний український історик, громадсько-політичний діяч, філософ і публіцист. Народився у с.Затурцях Володимир-Волинського повіту на Волині у польській шляхетській родині. Вивчав агрономію, філософію та історію в Ягеллонському університеті Кракова. Навчався також у Женевському університеті.

У 1908 р. повернувся в Україну. Під час Першої світової війни був мобілізований до російської армії. У червні 1917 р. взяв участь у створенні Української хліборобсько-демократичної партії. У 1918 р. був призначений гетьманом

П.Скоропадським послом Української Держави в Австрії. Займав цей пост і за Директорії УНР. У еміграції жив у Австрії та Німеччині. У 1920 р. вийшла відома монографія „Україна на переломі 1657-1659”, в якій автор проаналізував історичний процес створення української державності в XV – на початку XVII ст. У 1926-27 рр. очолював кафедру історії української державності в заснованому гетьманом П.Скоропадським Українському науковому інституті в Берліні. Протягом всього цього часу Липинський займався науково-дослідницькою роботою. Помер в Австрії. Похований у Затурцях.

В.Липинський, спираючись на революційний досвід, створив досить оригінальну концепцію, що ґрунтувалася на **ідеї аристократизму**. Він вважав, що без „національної аристократії, тобто без сильних і авторитетних провідників та організаторів нації в її тяжкій боротьбі за існування – немає і не може бути нації”.

В.Липинський вважав, що досягти консолідації українського народу і перетворити його на повноцінну державну націю можна лише шляхом пробудження і зміцнення почуття „територіального патріотизму” та солідарності між усіма громадянами України, незалежно від їхнього соціального статусу, віросповідання, етнічного походження і рівня національно-культурної свідомості. Отже, В.Липинський не розглядав еліту як замкнену суспільну верству.

Інакше розумів теорію української еліти Д.Донцов.

Донцов Дмитро (1883-1973) – визначний український публіцист, політичний діяч, літературний критик. Ідеолог **українського націоналізму**. Народився у м.Мелітополі. Навчався у Петербурзькому і Віденському університетах. Належав до Революційної української партії та Української соціал-демократичної робітничої партії, за що його двічі заарештовували.

У 1908 р. Д.Донцов був змушений емігрувати. У 1914-18 рр. був головою Союзу визволення України. У 1917 р. повернувся до Києва. За Гетьманату очолив Українське телеграфне агентство і Державне бюро преси. У 1920-30 рр. перебував у Львові, де засновував політичні партії, редагував їх органи преси, керував редакцією літературно-наукового видання. З 1939 р. жив у еміграції, де створив велику кількість публіцистичних праць, в яких обґрунтував необхідність політичної незалежності України.

Д.Донцов у своїй теорії еліт, викладеній у праці “Націоналізм”, розрізняв еліту („ініціативну меншість”) і народ, якого називав „пасивним чинником” нації. Він писав з цього приводу, що не народні маси творять історію, а відважна, спрагнена влади, ініціативна меншість. Меншість, наголошував Д. Донцов, „...це група, яка формує неясну для „неусвідомленої” маси ідею, робить її приступною цій масі і, нарешті, мобілізує „народ” для боротьби за цю ідею”. Тому, твердив він, „лише активна меншість є суспільно-творчою силою, а не юрба”. І закликав кожного українця „віднайти в собі старі інстинкти”, які, на його думку, зробили наш народ великим.

Тези Д.Донцова про ініціативну меншість розвинув український публіцист, громадський і політичний діяч Галичини М.Шлемкевич (псевдонім Іванейко). У праці „Провід і представництво” (1939 р.) він зазначав, що успіх української

національної революції залежить від того, чи вдасться сформувати національну провідну верству, яка б очолила і здійснила революцію на засадах „творчого націоналізму”.

Традиція осмислення понять „політичний лідер” і „політична еліта” зберігається в сучасних вітчизняних історичних дослідженнях. В Україні зараз відроджується інститут політичного лідерства. Сучасні історики визначили **функції лідера**, тобто головні напрями його діяльності. Серед них: **об’єднуюча** (об’єднати суспільство на базі загальної мети та ідеї), **орієнтаційна** (визначити політичний курс), **захисна** (захистити громадян від беззаконня і свавілля бюрократів), **мобілізаційна** (організувати маси на виконання спільних завдань), **психологічна** (підвищити рівень суспільної свідомості).

Періоди історії української еліти

Історія української еліти поділяється на декілька періодів. Період Київської Русі та Галицько-Волинської держави (кінець IX – перша половина XIV ст.). Період втрати незалежного становища (друга половина XIV – перша половина XVII ст.). Козацький період (друга половина XVII – XVIII ст.). Період українського відродження (XIX – початок XX ст.). Переважно номенклатурний період (XX ст.). Період формування нової еліти (кінець XX – початок XXI ст.).

Розглянемо визначені періоди.

Період Київської Русі та Галицько-Волинської держави (кінець IX – перша половина XIV ст.). Процес елітотворення на першому етапі мав такі особливості: українська еліта формувалася як „відкрита”: до неї могли увійти представники майже всіх верств населення; наслідування як візантійських, так і європейських зразків; на момент втрати незалежності процес не завершився і продовжився під впливом литовських, польських, угорських та російських традицій.

На чолі політичної еліти знаходилися **князі** та представники їх родин. Князі були воєначальниками, правителями, суддями. Їх влада була спадковою і поступово набувала монархічного характеру. Були серед них природжені лідери (Олег, Данило Галицький), великі реформатори (Ольга, Володимир Великий), славетні воїни (Святослав, Володимир Мономах), можновладці (Роман Мстиславович), політичні діячі європейського масштабу (Ярослав Мудрий).

З кінця XI ст. невпинно зростала політична роль представників правлячого стану – **боярства**, яке поділялося на дві групи. Перша група – **земські бояри** (старці, градські) були нащадками родоплемінної знаті. Друга група – **княжі бояри („княжі мужі”)** були представниками княжої дружини та урядниками його двору. У XI ст. „княжі мужі” об’єдналися з земською верхівкою боярства і поступово навколо князя утворилися династії бояр. Так виникла династія родини Свенельда – Добрині – Вишати, що мала сім поколінь. Літопис згадує про таких родовитих мужів, як Асмуд (за часів Ярослава Мудрого), Георгій Симонович (за часів Володимира Мономаха) та ін.

Найбільш заслужені та найзнатніші бояри входили до складу Боярської ради, що була дорадчим органом при князеві. Боярська рада складалася з представників земського боярства, княжої дружини і духовенства. У

компетенції цього органу був розгляд і обговорення питань законодавства, внутрішньої та зовнішньої політики, державного устрою, релігії. Особливо зросла роль Боярської ради у період феодальної роздробленості. Вона перетворилася на раду удільних князів з їх васалами. У XII ст. до її складу входили основні урядовці княжого двору: двірський, печатник, стольник, мечник, скарбник, а також представники княжої адміністрації на місцях – тисяцькі, посадники, воєводи. Ці посади обіймали представники боярства і дружини. В Галицькій землі їм належала важлива роль в управлінні державою.

У княжий період до політичної еліти належали професійні воїни, які об'єднувалися у збройні загони – **дружину**. **Дружинники** за свою службу отримували від князя продукти, товари або землі. Дружина поділялася на дві групи: старшу і молодшу дружини. Старша складалася з бояр. Молодша дружина становила ядро княжого війська і очолювала народне ополчення, охороняла князя, його майно, виконувала різні доручення та поліцейські функції.

Отже, перший період формування української політичної еліти мав свої особливості. Визначилися її головні представники: княжі родини, боярство, дружинники. Ця еліта була відкритою для представників інших соціальних верств населення.

Період втрати незалежного становища (друга половина XIV – перша половина XVII ст.). Найвищий щабель суспільної піраміди тодішнього українського суспільства посідала родова українська знать – **шляхта**. Слово „шляхта” означає „**аристократія**” – привілейований стан людей здебільшого відомого та благородного походження. Верхівкою шляхти були князі, за ними йшли **пани**, потім **середня та дрібна шляхта**.

У межах Великого князівства Литовського осередком князів була, насамперед, Волинь. Тут осіли відомі магнатські роди **Острозьких, Заславських, Вишневецьких** та ін.

Вишневецькі – український магнатський рід. Ймовірно, представники цього роду були нащадками Великого князя Литовського Ольгерда. Володіли земельними маєтностями, містами і людьми. Обіймали керівні посади в органах державної влади (воєвод, гетьманів, старост). Дмитро Вишневецький (Байда) (р. н. невідомий-1563) заснував у XVI ст. Запорозьку Січ, був визначним козацьким гетьманом. До цього роду відносять Ярему Вишневецького (1612-1652) – коронного гетьмана Польщі, який боронив польську владу. Його син Міхал (1633-1673) був королем Польщі у 1669-73 рр. У першій половині XIX ст. рід Вишневецьких присікся по чоловічій лінії.

Заславські – український князівський рід у XV-XVII ст. Володіли великими маєтностями на Волині і Поділлі. Засновник роду – Іван Острозький (власник м.Заслава). На початку XVII ст. прийняли католицизм. Представники роду обіймали важливі державні посади у Польщі.

Острозькі – українській князівський рід XIV – початку XVII ст. Походив з турово-пінських удільних князів. Були найбільшими землевласниками в Україні, володіли містами: Острогом, Ізяславом, Корцем та ін. Засновником роду вважається князь Данила, який був учасником повстання проти польського короля Казимира III, збудував замок в Острозі. Син Данила, луцький староста, боровся проти Вітовта. Василь – намісник турівський, відстоював незалежність України і

Литви проти Польщі у першій половині XV ст. Костянтин Іванович – онук Василя, брацлавський і луцький староста, маршалок волинський, київський воєвода, великий гетьман литовський, очолював походи козацьких загонів проти кримських татар. У 1514 р. розгромив московське військо під Оршею. Костянтин-Василь (1526-1608) був видатним українським політичним діячем другої половини XVII ст. Його син Януш (1554-1620), староста білоцерківський, воєвода волинський, прийняв католицизм. Після його смерті рід припинився.

Князі займали особливе становище у тогочасному суспільстві. Ніякі привілеї – ні багатство, ні вплив, ні високі посади не давали доступу до цієї найвищої групи привілейованого стану, бо князем треба було народитися. Дослідники налічують понад 50 князівських родів. Українські князі, як і раніше, символізували ідею незалежності, проте з посиленням польського впливу вони втратили здатність на державному рівні вирішувати долю своєї батьківщини. Однак, княжі роди ще мали силу й авторитет на рівні місцевого врядування. У їхніх володіннях діяло княже право з власними податками і судом. Були свої митна система та військо. Така роль князів була традиційною від часів Київської Русі, тому, наприклад, Костянтина Острозького сучасники вважали „паростю Володимира Великого”. Імена Костянтина Острозького та його молодшого сина Василя (Костянтина) протягом століть залишалися символом самобутності Русі-України.

Князь Василь (Костянтин) І Костянтинович Острозький (1526-1608) – був з 1559 р. київським воєводою та володарем українського прикордоння. Наприкінці XVI ст. – найбільший після короля землевласник Речі Посполитої. Річні прибутки князя дослідники оцінюють у 10 млн. злотих, а суму готівки обчислюють як два річні бюджети країни за мирного часу. Видатний культурно-освітній діяч, створив у 1576 р. в Острозі осередок, з діяльності якого розпочиналося відродження української школи. Не пізніше 1578 р. тут виникла „слов’яно-греко-латинська школа” – перший вищий навчальний заклад в Україні.

До вищої верстви тогочасного українського суспільства крім князів належали також **пани**. Слово „пан” у XVI ст. означало своєрідний титул. Головною ознакою пана було те, що він володів хоч і невеликою, але власною, з діда-прадіда землею. Ще за часів Київської Русі численною була верства лицарів-бояр, що тримали землі-вислуги – маєтки, надані великим князем за військову службу.

До нижчого стану шляхти належали представники військових, які перебували на службі у князів, – **дрібна й середня шляхта**. До цієї категорії потрапляли з різних верств населення. Дрібною шляхтою ставали міщани або селяни, які виконували військові обов’язки.

Прикметною ознакою життя України кінця XVI ст. було те, що шляхетська верства прагнула здобути собі загальні права і привілеї, а отже відокремитись остаточно від решти суспільства. Законодавчі кодекси того часу, Литовські статuti, гарантували шляхті її права, і у 1566 р. формально зрівняли у правах всі ланки шляхти з князівсько-магнатською аристократією. З цього періоду українська шляхта зазнала впливів з боку польської культури та релігії, багато її

представників прийняли католицтво, отримали європейську освіту, асимілювалися з польсько-литовською суспільною верхівкою.

Отже, протягом XIV – першої половини XVII ст. в українській політичній еліті відбулася зміна традиційних суспільних ролей. Видатні представники української аристократії ще відігравали значну роль і зберігали звичний для України від княжих часів спосіб життя. Але значна частина української шляхти зазнала асиміляції і полонізації.

Козацький період (друга половина XVII-XVIII ст.). Від поступової загибелі через асиміляцію і полонізацію найчисленнішу верству української еліти врятувало **козацтво**, яке на той час було проміжним станом між шляхтою і селянством. Як і шляхтичі, реєстрові козаки, наприклад, служили у війську, їх не можна було покріпачити. Однак на відміну від шляхти, вони не мали кріпаків.

Кращі представники православної шляхти пристали до козаків і очолили їх боротьбу проти панів, польської влади і кримсько-татарської агресії. Це – П.Конашевич-Сагайдачний, Б.Хмельницький, І.Сірко та ін.

Конашевич-Сагайдачний (Сагайдачний Петро Кононович) (1570-1622) – походив з української православної шляхти Підкарпаття. Здобув освіту в Острозькій греко-слов'яно-латинській академії. З 1601 р. перебував на Запорізькій Січі. У 1606 р., вперше обраний гетьманом українського козацтва, перетворив козацьке військо на регулярне військове формування. Воював проти турків і татар, приєднавшись у 1618 р. до „Ліги міліції християнства”, метою якої була боротьба з Османською імперією. Брав участь у походах польського королевича Владислава на Москву. Підтримував українську культуру та православну церкву – разом з усім Військом Запорізьким записався до Київського Богоявленського братства, матеріально допомагав Київській братській школі. У 1622 р., поранений під час Хотинської битви, помер.

Хмельницький Богдан-Зиновій Михайлович (1595-1657) – видатний державний діяч, досвідчений полководець, тонкий дипломат. Гетьман Війська Запорозького (1648-1657). Походив з дрібної української шляхти (мати – з козацької родини). Освіту отримав в одній з київських шкіл та у Львівській єзуїтській колегії. Брав участь у походах проти Кримського ханства, козацьких повстаннях 1630-х рр. У січні 1648 р. підняв на Запорізькій Січі повстання, яке поклало початок Визвольній війні українського народу середини XVII ст.

Сірко Іван – народився на початку XVII ст. на Вінниччині у родині дрібного українського шляхтича. З Б. Хмельницьким у 1646 р. був у Франції, де запорожці воювали проти іспанців. 15 разів його обирали кошовим отаманом на Запорожжі. Він був видатним полководцем, який провів понад 60 переможних битв проти турецько-татарських військ. Листувався з гетьманами України, монархами Московії, Речі Посполитої, Криму, Туреччини. Про нього писали тогочасні українські газети, оспівували українські легенди та перекази.

До лав політичної еліти у козацький період української історії ставала **козацька старшина**. В період створення Запорозької січі до її складу входила військова старшина та курінні отамани, військові служителі, походні та поланкові начальники. Козацька старшина існувала у реєстровому козацькому війську.

Під час Національно-Визвольної війни XVII ст., у процесі формування української козацької держави старшина поділилася на генеральну, полкову та

сотенну. Генеральна старшина складалася з найближчого оточення гетьмана і виконувала роль уряду. За свою службу генеральна старшина отримувала великі маєтності, перетворювалася на „значне військове товариство” (Мазепи, Кочубеї, Апостоли, Самойловичі, Розумовські, Немиричі та ін.). Серед козацької старшини виділялися такі її представники: І.Мазепа, П.Орлик, К.Розумовський.

Мазепа Іван Степанович (Мазепа-Калединський) (1639-1709) – народився у селі Мазепинці на Київщині в українській шляхетській родині. Навчався у Києво-Могилянській колегії, а також у ієзуїтській колегії. Виконував дипломатичні доручення польського короля Яна III Казимира. Був генеральним писарем у гетьмана П.Дорошенка. У 1682 р. посів посаду генерального осавула в уряді лівобережного гетьмана І.Самойловича. У 1687 р. був обраний гетьманом України. Прагнув об'єднати в єдиній державі Лівобережжя, Правобережжя, Запоріжжя, Слобожанщину. Передбачав побудувати в Україні станову державу західноєвропейського зразка зі збереженням традиційного козацького устрою. Дбав про формування аристократичної верхівки. При дворі Петра I став впливовим можновладцем і навесні 1705 р. розпочав таємні переговори із союзником Карла XII польським королем С.Лещинським. У 1709 р. уклав антимосковську угоду зі шведським королем Карлом XII, яка передбачала відновлення державної незалежності України. Після розгрому Петром I військ союзників емігрував до Молдови, де й помер.

Орлик Пилип Степанович (1672-1742) – гетьман України в еміграції 1710-1742 рр. Походив з литовсько-чеського роду. Закінчив Києво-Могилянську колегію і з 1706 р. працював генеральним писарем і був найближчим радником І.Мазепи, разом з яким емігрував. На козацькій раді 1710 р. був обраний гетьманом, визнаним шведським королем та турецьким султаном. Під час обрання між гетьманом, старшиною і запорожцями було укладено угоду – „Пакти і Конституція прав і вольностей Запорізького Війська”. У 1714 р., перебуваючи в еміграції, намагався створити власні військові сили та антиросійську коаліцію на підтримку відновлення української державності. Помер у м. Ясах. Був останнім українським гетьманом періоду Гетьманщини, який відкрито поставив питання про створення незалежної України.

Розумовський Кирило Григорович (1728-1803) – останній малоросійський гетьман (1750-1764), граф Російської імперії (з 1744 р.), президент Імператорської Академії Наук (з 1746 р.). Походив з родини незаможних козаків. Отримав світу за кордоном і зробив карколомну кар'єру завдяки протекції брата – фаворита імператриці Єлизавети I. Автор серії адміністративних, судових, фінансових реформ. Планував створення у Батурині університету.

Після ліквідації царизмом козацької автономії наприкінці XVIII ст. козацька старшина перестала існувати як окремий суспільний стан. Її представники були зрівняні у правах з російським дворянством.

Період українського відродження (XIX – початок XX ст.). Упродовж XIX ст. українська шляхта була змушена доводити свої права на дворянство. Це значно пожвавило інтерес до української історії, піднесло рівень національної свідомості та привернуло увагу до представників національної еліти.

Українське дворянство в першій чверті XIX ст. стає носієм і представником національного духовного відродження. Це пояснювалося тим що, по-перше, народні маси були закріпачені, недостатньо освічені та пасивні;

по-друге, державна служба стала привілеєм шляхти, яка була налаштована опозиційно до влади через великі податки, погане суддівство, нехтування її становими правами, порушенням давніх прав України.

Криза феодальної системи в Росії, що закінчилася поразкою у Кримській війні (1853-1856 рр.), була водночас і кризою дворянства імперії. Українська політична еліта в образі шляхти значною мірою зросійшилась у другій половині XIX ст. і, за незначним винятком, перестала служити національним інтересам, а тому потроху вироджувалась. Дуже малий її прошарок брав участь у декабристському русі, у масонстві (В.Лукашевич, І.Котляревський, брати Борисови, Муравйови-Апостоли).

Замість політичної еліти почала формуватися культурно-освітня. Серед неї були в основному представники інтелігенції, а також духовенства. Революції початку XX ст. припинили еволюційний розвиток української еліти, яка зустріла революцію невідготовленою, адже була нечисленною і неорганізованою. Панівними були автономістські ілюзії. Окремі представники політичної еліти (інтелігенти, зокрема) не усвідомили національну ідею.

У 1900 р. на Наддніпрянській Україні виникла перша українська політична партія – Революційна українська партія (РУП), програму для якої під назвою „Самостійна Україна” написав М.Міхновський, якого називають ідеологом державної незалежності України, засновником і першим ідеологом українського націоналізму. У 1902 р. націонал-радикали цієї партії на чолі з М.Міхновським та молоді українські громадівці заснували Українську народну партію (УНП), програмними засадами якої були 10 заповідей „Самостійної України”.

Міхновський Микола Іванович (1873-1924) – визначний український громадсько-політичний діяч. Народився на Полтавщині. Закінчив юридичний факультет Київського університету, працював адвокатом у Харкові. У 1914 р. був мобілізований до царської армії. З 1917 р. працював у Київському військовому суді. Один з організаторів і голова товариства “Український військовий клуб ім. гетьмана Полуботка”, від якого на Українському національному конгресі був обраний до Центральної Ради. У 1918 р. підтримав гетьмана П.Скоропадського. 1919-1924 рр. працював на Кубані. 1924 р. закінчив життя самогубством.

Але українська політична еліта не була відважна, чисельна і послідовна. Це пояснюється рядом обставин. По-перше, Україна, перебуваючи у складі двох імперій (Російської та Австро-Угорської), переживала разом із ними перехідну епоху з усіма її революційними змінами. Це означало те, що зміни панівної еліти відбувалися радикально, у дуже швидкому темпі і, навіть, раптово. По-друге, вступивши у революційну епоху, українська еліта хотіла розв’язати одночасно як соціально-економічні, так і національно-політичні проблеми. Шлях для цього вона обрала суперечливий – ліберально-демократичний та ще і з соціалістичним забарвленням. Очоливши народ, діячі Центральної Ради, Гетьманату, Директорії не виробили ні ефективної стратегії, ні привабливих гасел. По-третє, українська еліта спочатку намагалася здійснити зміни еволюційними методами (від II до IV Універсалів Центральної Ради). Пізніше методи змінилися, але час уже було

втрачено, і настрої мас змінилися. По-четверте, українська еліта змістила акценти – з індивідуалізму, ініціативності, сили, примусу на міфічне згуртування, запальну єдність. Замість згуртування навколо сильного лідера, прищеплення духу елітаризму еліта дала себе заспокоїти гаслами рівності, справедливості, настроями колективізму і, навіть, паплюженням сильних лідерів.

Переважно номенклатурний період (XX ст.). Революція 1917-1920 рр. довела необхідність формування національної еліти. Так склалося історично, що у наступні часи цей процес відбувався як у складі Радянського Союзу, так і в складі Польщі та Чехословаччини.

У радянській Україні ситуація була значно гірша, оскільки союзний центр ретельно стежив і сам моделював процеси формування національної компартійно-радянської номенклатури, стримував та суворо контролював її дії. Однак саме за роки радянської влади утворилась українська політична еліта. Процес її формування можна поділити на декілька періодів, які характеризуються такими ознаками:

I-й - ліквідація старої політичної еліти, української шляхти як частини російського дворянства, початки номенклатуроутворення (20-ті рр.);

II-й - українізація, в процесі якої утворилася пролетарська інтелігенція, сформувалися низова і середня ланки радянської влади на Україні (20-30-ті рр.);

III-й - утворення радянської української номенклатури, яка була віддана більшовицьким ідеалам та правлячій ідеології (30-60-ті рр.);

IV-й - ерозія та апатія номенклатури, деградація і занепад номенклатури й початок формування національної політичної еліти (70-80-ті рр.).

На першому етапі частина еліти загинула, друга частина була знищена, та ж, що вціліла, була позбавлена будь-яких політичних прав згідно з п. 21 першої Конституції УСРР (1919 р.). Представники нової ланки влади віддавали перевагу насамперед робітничому класу. Процес творення нової еліти відрізнявся від минулого. Пролетаріат не володів ані багатством, ані знаннями, але його представники були готові до самопожертви, ризику і легко піддалися номенклатурі. Політичній еліті 20-х років не бракувало відваги, сили, рішучості. Вона очолила правлячу партію, але насправді мала переважно непролетарське походження і у більшості була неукраїнською за національністю. Якості революціонерів швидко втрачалися.

Протягом другого етапу створюється політична партійна еліта робітничо-селянського походження. За даними партійного перепису 1927 року питома вага партійців з вищою освітою складала 0,8% від загальної кількості. У 30-ті і повоєнні роки утворилася радянська політична еліта з невисоким освітнім рівнем, але значно українізована (половина членів партії – українці). Основними рисами номенклатури були, насамперед, сліпа відданість системі, віра у справедливість, утопізм, міфотворчість. Репресії, що розпочалися в Україні, були спрямовані насамперед проти найбільш інтелектуальної частини української еліти. Вони загальмували, але не припинили елітотворчі процеси.

50-60-ті роки стали роками розквіту радянської номенклатури, яка перетворилася на партійно-державну бюрократію зі своїм номенклатурним

світоглядом, партійним способом життя, чиношануванням, бездушністю, відірваністю від життя народу. Від минулого номенклатура успадкувала традиції безпощадної розправи з інакомислячими та опонентами. Загальмування відлиги, що розпочалася на зламі 50-60-х років, знайомство з життям за кордоном, можливість порівняння, проникнення забороненої літератури почали підривати сліпу покірність і віру самої еліти-номенклатури. До цього додалося інакомислення серед еліти, що призвело до певного розчарування. Почалася ерозія номенклатурної еліти, деякі її представники вступили в конфлікт із системою. Їх не задовольняла підпорядкованість Москві, особливо у питаннях розміщення і переміщення кадрів у рамках номенклатури. Такі настрої поширилися після розправи у 1972 р. з першим секретарем ЦК КПУ П.Шелестом, який насмілювався наголошувати на необхідності національно-культурного, мовного розвитку українців. В політичній еліті України цього періоду велась боротьба за владу між могутньою південною та харківсько-донецькою групами. Однак вони діяли разом проти проникнення у верхні ешелони влади вихідців із Західної України.

У середині 70-х років в Україні склалася ситуація, коли дві третини всіх керівних номенклатурних посад зайняли фахівці технічного й сільськогосподарського профілів, які мали недостатню гуманітарну підготовку. Водночас з'явився феномен спадковості в політичній номенклатурі. Було монополізовано МЗС, силові міністерства, міністерства зовнішньоекономічних зв'язків, юридичну освіту, керівництво комсомолом та піонерською організацією. Раз потрапивши в керівні кадри, член політичної еліти до кінця свого життя переміщувався як по горизонталі, так і по вертикалі. Головне – влада, її розподіл, посади.

Період формування нової еліти (кінець ХХ – початок ХХІ ст.). З початком перебудови, а особливо з прийняттям Декларації про суверенітет, відновленням державності України розпочався процес детронізації української номенклатури. Меншість рішуче порвала зі старими догмами. Більшість спробувала адаптуватися у народногосподарському, побутовому комплексі. Сьогодні ясно, що зовсім обійтися без політичної номенклатурної еліти поки що неможливо. Краще мати хоч якісь професійні керівні кадри, ніж не мати їх зовсім.

Одночасно розпочалися процеси утворення еліти демократичного зразка.

Висновки. *Історичний досвід показав, що спадкоємці еліти Київської, Галицько-Волинської держав ще впродовж тривалого часу входили до вищих верств Великого князівства Литовського. Спадкоємці козацької старшини почувалися добре в рядах імперського дворянства. Політичні події ХХ ст. стимулювали з одного боку, формування теоретичних концепцій елітаризму (В.Липинський, Д.Донцов), з іншого - розпорошення уцілілих решток національної еліти в радянській номенклатурі, яка поступово перетворилася у замкнену еліту. За часів СРСР відбулася асиміляція радянської української номенклатури в союзу, вона не виступила як самостійна. Перебудова та відродження державності започаткували становлення нової національної еліти.*

РОЗДІЛ 3

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

3.1. Україна давня та середньовічна

Перші державні утворення на території сучасної України

Перший народ на території України, згаданий в писемному джерелі – “Одіссеї” Гомера, – кіммерійці. Цей іраномовний етнос виділився в XVI-XV ст. до н.е. з племен т.зв. зрубної культури. Основним їх заняттям було спочатку осіле, а згодом – кочове скотарство. Кіммерійці утворили потужну племінну спільноту, яка, втім, так і не перетворилася на державу; в VII ст. до н.е. вони були витіснені зі степів Північного Причорномор'я скіфами.

Скіфи – іраномовні, як і кіммерійці, племена, створили першу на теренах України державу: Скіфське царство (VI-III ст. до н.е.). Саме тут вперше постає поняття зв'язку між територією і боговстановленою спадковою царською владою. Невідомо, були скіфи автохтонним (тобто корінним) населенням на цих землях, як вважали вони самі, чи прийшли. В будь-якому разі, за величезними обширами, що приблизно відповідають сучасній території України, надовго закріпилася назва “Скіфія”. Саме так іменували цю країну античні історики, зокрема знаменитий грецький історик V ст. до н.е. Геродот.

За свідченням останнього, головним заняттям т.зв. “царських скіфів” (мешкали в Приазов'ї до р. Дону та в степовому Криму) і “скіфів-кочовиків” (жили в степах Правобережної України) було кочове скотарство. З цим була пов'язана своєрідність соціальної організації: кожний чоловік від народження вважався воїном, на відміну від осілих суспільств. Оскільки ж господарство не потребувало великої кількості чоловічих робочих рук, була можливою швидка і ефективна мобілізація значних військових сил.

Значна частина населення Скіфії займалася землеробством: “скіфи-орачі” – в межиріччі Дніпра і Дністра, “скіфи-землероби” – в лісостеповій смузі Лівобережжя. Багато хто з вчених вважає ці племена корінним осілим населенням краю, що потрапило під владу скіфів і відтепер позначалося однією з ними назвою. Не виключено, що в подальшому частина цих племен стала субстратом (основою) в процесі формування слов'янської спільноти.

З IV ст. до н.е. почався занепад Скіфського царства. Під тиском сарматів його кордони значно звужилися. З III ст. до н.е. ця держава – т.зв. Новоскіфське царство – контролювала лише степовий Крим та Нижнє Подніпров'я (до нинішнього міста Нікополь). Столицею його був Неаполь Скіфський (поблизу нинішнього Сімферополя). Остаточо Скіфська держава припинила існування в III ст. н.е., коли її підкорило Боспорське царство.

Сармати являли собою союз іраномовних кочових племен. На відміну від переможених ними скіфів, сармати так ніколи і не утворили єдиного “царства”: окремі племінні союзи – алани, роксолани, язиги, сіраки та ін. – зберігали свою окремішність. Просуваючись зі Степового Приуралля і Поволжя, вони в III ст.

до н.е. зайняли північнопричорноморські степи; в I ст. до н.е. роксолани досягли Дунаю, а в II ст. н.е. алани оволоділи частиною Кримського півострова. В IV ст. н.е., в добу Великого переселення народів, сармати були частково витіснені, частково поглинені новими прибульцями зі сходу – гунами. Втім, назва “Сарматія”, що витіснила ще в античні часи термін “Скіфія”, надовго пережила своїх носіїв: її використовували і в добу Середньовіччя, і пізніше.

Практично одночасно з постанням Скіфської держави на північному узбережжі Чорного моря виникають численні *грецькі поліси* (міста-держави). Це стало наслідком Великої грецької колонізації VIII-VI ст. до н.е., яка являла собою переселення надлишків населення зі своєї батьківщини – Греції. Одним з найдавніших і найбільших грецьких міст був Пантікапей (м.Керч) – столиця Боспорського царства. Значними центрами були також Херсонес (в межах нинішнього Севастополя), Феодосія, Тира (на березі Дністровського лиману) і Ольвія (в гирлі Південного Бугу).

Самостійне державне життя в грецьких містах тривало до I ст. до н.е., коли вони потрапили під зверхність Римської держави (а пізніше – її східної частини, тобто Візантії). Остаточний їх занепад відбувся в добу Великого переселення народів, внаслідок масштабних вторгнень кочовиків. Окрім розвинених землеробства і ремесел, велику роль в економіці грецьких полісів на території сучасної України відігравала посередницька торгівля з місцевими племенами, насамперед скіфами: звідси до Греції вивозилися хліб, худоба, солоня риба, шкіри, мед, віск, а також велика кількість рабів; в обмін отримувалися коштовний посуд і тканини, ювелірні прикраси, вино, олія.

Що ж до слов'янського населення, то його виокремлення на території України з-поміж інших племен звичайно пов'язують з існуванням *зарубинецької культури* (кінець III ст. до н.е. – II ст. н.е.). Іншою культурою, серед носіїв якої, безсумнівно, були слов'яни, є *черняхівська*; вона існувала з кінця II до середини V ст. н.е. переважно на теренах Правобережжя.

Одними з творців черняхівської культури, очевидно, були *готи* – народ германської мовної групи, що на початку н.е. зі Скандинавії через Північно-Східну Польщу переселився в Північне Причорномор'я. З кінця II до кінця IV ст. вони заселяли нинішні Волинь і Поділля. Своєї найвищої могутності готи досягли в IV ст., за правління короля Германаріха. В цей час готи очолювали об'єднання племінних союзів, що займало землі від Приазов'я до Дунаю. Однак це не була централізована держава.

Значні зміни на теренах майбутньої України, як і у всій Євразії, викликало *Велике переселення народів* (III-IV ст. н.е.). Початок їм поклав прихід з глибин Азії союзу тюркських кочових народів на чолі з гунами. У 375 р. вони розгромили готів і рушили далі на захід. Створена гунами в Паннонії (сучасна Угорщина) держава розпалася вже в 453 р., відразу по смерті їхнього вождя Аттіли.

На межі V-VI ст. в Північному Причорномор'ї сформувався новий племінний союз, очолений тюркомовним етносом булгарів. Вони, в свою чергу, невдовзі були підкорені аварами; останні у 560-х рр. утворили могутнє об'єднання – *Аварський каганат*, центр якого знаходився в Паннонії.

Проіснував каганат до межі VII-VIII ст., ведучи майже безперервну боротьбу з Візантією.

Союзниками аварів у війнах з Візантією виступали слов'яни. Тому згадки про них з VI ст. з'являються в творах римських та візантійських істориків: Йордана, Прокопія Кесарійського та ін. На території сучасної України ними фіксуються два слов'янські “народи”: анти (між Дніпром і Дністром) і (частково) склавіни (між Дністром і Дунаєм). Про суспільно-політичний устрій цих племен візантійський імператор Маврикій писав так: “Племена склавів і антив однакові і за способом життя, і за звичаями: вільні, вони жодним чином не схильні ані ставати рабами, ані підкорятися... Оскільки ж у них панують різні думки, вони або не приходять до згоди, або, якщо навіть і погоджуються, то інші негайно ж порушують вирішене, оскільки...ні один не хоче поступитися другому..., у них багато царів і вони не згідні один з другим...”. В першій половині VI ст. анти воювали з Візантією, в другій – з аварами; востаннє анти згадуються у 602 р.

Між V і VII ст. на територіях антив і склавінів починають зароджуватися *східнослов'янські племінні союзи*: поляни (Київщина), деревляни (Полісся і Східна Волинь), уличі (Південне Подніпров'я і Побужжя), тиверці (між Середнім Дністром і Прутом), дуліби (у верхів'ях Дністра та в басейні Західного Бугу), хорвати (Прикарпаття), сіверяни (Північне Лівобережжя). Центрами цих племінних союзів були укріплені городища. Правителів слов'ян візантійці називали “архонтами” (старійшинами) і “ріксами” (царями). Останні виконували функції військових вождів; невдовзі їх почали називати “князями” (слово германського походження). В їх безпосередньому розпорядженні знаходилися дружини – загони професійних воїнів. (Появу слов'янських дружин датують по-різному: від VI до першої половини X ст.).

“Повість минулих літ” пов'язує виникнення м.Києва з полянським вождем Києм. Невідомо, Кий є міфічним персонажем чи реальним вождем одного з антських племен. Більшість дослідників вважає Кия реальною особою. Так само є різні думки щодо того, коли Київ став племінним центром полян: на межі V-VI, у VII чи IX ст.

Перша східнослов'янська держава – Київська Русь

Існує багато теорій щодо походження терміну “Русь”. Однією з найбільш поширених є точка зору, згідно з якою носіями цієї назви були спочатку вікінги – вихідці зі Скандинавії (Данії, Швеції і Норвегії). Ними ставали ті, хто не мав на батьківщині засобів для прожитку; вони утворювали ватаги професійних воїнів, які на кораблях здійснювали грабіжницькі набіги на узбережжя Західної і Східної Європи (де їх називали відповідно норманнами та варягами). IX-XI ст. часто називають “епохою вікінгів”. На сході Європи їх не менше, ніж грабунок, приваблювала торгівля по річкових шляхах між Балтикою і Каспієм. Торгували хутрами, медом, воском і особливо рабами.

З IX ст. зросло значення іншого торговельного шляху по Дніпру – “з варяг у греки”, тобто зі Скандинавії до Візантії. Центром же, розташування якого дозволяло контролювати весь Дніпровський шлях, став Київ. Осідаючи в ньому

та інших укріпленнях, варязькі вожді з дружинами збирали данину з навколишніх племен. Робилося це шляхом т.зв. “полюддя” – об’їзду данників в період з осені до весни. Деякі племена, очевидно, ставали не данниками, а союзниками скандинавів.

Появу варягів-“русів” в Середньому Подніпров’ї, тобто на полянській території, слід датувати першою половиною IX ст. За легендарним же переказом “Повісті минулих літ”, варязький вождь Рюрик був у 862 р. запрошений княжити до Новгороду. У Києві нібито самочинно почали княжити “бояри” Рюрика – Аскольд і Дір. Ймовірно, однак, що ці двоє київських правителів жили в різний час. За легендою, вони обидва у 882 р. були вбиті Олегом – прибульцем з Новгороду, опікуном Рюрикового сина Ігоря. Олег, оволодівши Києвом, заявив нібито: “се буди мати градам руським”.

За часів **Олега** та **Ігоря** (за літописом – 882-945 рр.) були остаточно підпорядковані племена деревлян та уличів. Частина східнослов’янських племен, зокрема сіверяни, раніше знаходилися в залежності від Хозарського каганату – держави між Доном і Волгою; тепер хозарська влада поступилася місцем зверхності київських князів. Її визнали й такі великі міста в північних землях, як Новгород, Полоцьк і Смоленськ. Походи Олега та Ігоря на Візантію призвели до появи перших відомих політичних актів Руської держави – угод 907, 911 та 944 рр., які регулювали торгівельні відносини між країнами.

Виявом залежності східнослов’янських племен від київських володарів була сплата щорічної данини; збирали її, як і раніше, шляхом “полюддя”. Втім, невизначеність розмірів данини неминуче призводила до конфліктів. Результатом одного з них стало вбивство деревлянами князя Ігоря у 945 р. Оскільки його син Святослав був ще малолітній, тривалий час (у 945-964 рр.) регентська влада належала дружині Ігоря **Ользі**. Помстившись за смерть чоловіка (спалила деревлянську столицю Іскоростень, знищила їх племінного князя та старійшин), Ольга в той же час унормувала збір данини, призначивши для цього спеціальні місця – “погости”. Також Ольга прийняла християнство (як це зробив ще раніше Аскольд). Це було її особистою справою, більшість же населення продовжувала дотримуватися язичницьких вірувань.

Помітним стає і процес асиміляції вікінгів у слов’янському середовищі. Показово, що Святослав був першим київським князем, який носив слов’янське, а не скандинавське ім’я. В складі князівської дружини з’являється все більше людей не-варязького походження, причому назва “русь” поширюється і на них; таким чином, цей термін позначає тепер не стільки етнічну, скільки політичну спільноту.

Недовге правління **Святослава** (964-972 рр.) позначене переважно його воєнною активністю. Ним були здійснені походи на Волзьку Булгарію, Хозарію (якій у 965 р. було нанесено смертельний удар). Він воював з Дунайською Болгарією і Візантією. У 972 р., повертаючись з Подунав’я, він був вбитий печенігами біля Дніпровських порогів.

В наступній боротьбі між синами Святослава двоє з них (Олег і Ярополк) загинули, а третій – **Володимир** – здобув владу в державі. За його правління (978-1015 рр.) було завершено підпорядкування племінних союзів хорватів,

дулібів, радимичів і в'ятичів владі Києва. Близько 988 р. Володимир замінив у головних містах своєї держави племінних князів власними синами. Таким чином, в основному завершився процес складання державної території.

За правління Володимира на Русі починають карбуватися перші власні золоті і срібні монети.

Ще важливішою справою Володимира (прозваного за це святим) була релігійна реформа. Спочатку (в 980 р.) він намагався встановити єдину для всієї держави “поганську” (язичницьку) релігію, в якій єдиним богом мав залишитися Перун. Проте, географічний фактор, економічні зв'язки і привабливість блискучої культури Візантії обумовили прийняття у **988 р.** християнства за східним обрядом. Тоді ж Володимир одружився з Анною – сестрою візантійського імператора Василя II, і хрестив мешканців Києва.

Прийняття Руссю християнства ввело її до кола християнської цивілізації в якості рівноправного члена. Розповсюдження нової релігії відбувалося повільно, не без спротиву, особливо в північних землях та сільській місцевості; спалахи “поганської” реакції спостерігаються ще і в другій половині XII ст., а окремі обряди зберігалися набагато довше. Багато елементів язичницької релігії в дещо зміненому вигляді увійшли в обряди християнської церкви. Церква стала головним поширювачем писемної культури на Русі. (Кирилична абетка, пристосована до слов'янських мов, була створена у 860-х рр. слов'янськими просвітителами з м. Солунь у Греції братами Кирилом і Мефодієм). Ще за часів Володимира було покладено початок шкільній освіті. З середини XI ст. з'являються перші пам'ятки руської літератури (церковного походження).

Рання руська державність являла собою патримонію: політичний устрій, за якого влада пануючої династії і підпорядкована їй територія є нерозривно поєднаними. Кожен член правлячого дому мав право на владу; після смерті володаря територія розподілялася між його синами як учасниками володарювання. Ця державна модель була притаманна не тільки Русі, а й іншим ранньосередньовічним державам Європи.

Збільшення влади одного з членів роду за рахунок інших засуджувався, оскільки межі повноважень кожного вважалися сакральними встановленими, так само, як і поняття братства всіх представників династії. Ця ідея підкріплювалася і християнським вченням, згідно з яким прагнення до збільшення існуючої влади – означає нехтування Божою волею. Паралельно (очевидно, з середини X ст.) оформлюється ідея „старійшинства” князя-батька: це давало йому право на київський („старійший”) престол і певну владу над молодшими членами династії. З XI ст. формується особливий „столичний” Київський уділ; його правитель і здобував титул „старішого” князя; часто його іменували також „великим”. Таким чином, відбувається еволюція від династичного старійшинства до політичного лідерства.

Факторами, що об'єднували окремі землі величезної держави, були єдність правлячої династії, спільна релігія, близькі мова й культура; до цього довгий час додавалися економічний та політичний вплив центру держави – Києва.

Головною зовнішньою небезпекою для Русі доби правління Володимира були напади з південних степів печенігів – кочовиків тюркського походження.

Для захисту від них наприкінці X ст. була створена величезна (понад 1 тис. км.) система валів, фортець і укріплених міст.

Хрещення ввело Русь до сім'ї європейських правителів, зробивши можливими династичні шлюби. Сам Володимир по смерті Анни (1012 р.) одружився з онукою германського імператора Оттона I; його сини були одружені з дочками шведського і польського королів.

По смерті Володимира розпочалася тривала боротьба за владу між його синами. Остаточну перемогу, а разом з нею і Київ, здобув **Ярослав**, який за життя батька княжив у Новгороді. До 1036 р. його фактичним співправителем у південних (українських) землях був брат Мстислав: Ярослав був змушений віддати йому „задніпровські” землі, тобто Лівобережжя – Чернігівщину і Переяславщину. Після смерті Мстислава і до кінця свого правління (1054 р.) Ярослав був єдиновладним володарем Русі.

У 30-х рр. XI ст. Ярослав повернув „червенські гради” – західноукраїнські землі, захоплені Польщею під час боротьби між синами Володимира. Були також розширені володіння Русі в Прибалтиці. Головним напрямом зовнішньополітичної активності Ярослава, як і його батька, залишався південний. Лише у **1036 р.** у вирішальній битві під Києвом Ярослав завдав нищівної поразки печенігам. Здебільшого дружніми були стосунки з Візантією; попри невдалий похід на Константинополь 1043 р., вже 1046 р. була підписана мирна угода. Син Ярослава Всеволод одружився з Марією – дочкою імператора Константина IX. Взагалі, Ярослав вів активну шлюбну політику, за що його називали „тестем Європи”: його доньки були видані заміж за королів Франції, Угорщини, Данії і Норвегії.

Основна ж увага Ярослава (прозваного Мудрим) зосереджувалася на внутрішньому благоустрої держави. В Києві були збудовані собор св. Софії, Золоті ворота, „місто Ярослава” – головна фортифікаційна споруда столиці. Ярослав заохочував розвиток літератури і освіти; навколо нього склався гурток інтелектуалів, до якого входив **Іларіон** – автор першого філософського твору „Слово про закон і благодать”. З метою позбутися церковної залежності від Візантії, Ярослав у 1051 р. призначив Іларіона київським митрополитом; щоправда, вже у 1054 р. митрополитом став знову присланий з Константинополя грек. За ініціативи Ярослава був складений перший писаний збір законів – „*Руська правда*”. Вона доповнювалася і за його життя, і після смерті; норми цього „руського права” протягом століть продовжували діяти в українських землях і під чужоземною владою.

Перед смертю Ярослав поділив землі держави між своїми синами. Трьом старшим дісталася т.зв. „Руська земля”. (В найбільш вузькому значенні термін „Русь” означав тоді Київщину, точніше – землі колишнього племінного союзу полян. В більш широкому, в якому це слово і вживається тут, „*Руська земля*” була тотожна нинішній Північно-Центральній Україні, тобто Середньому Подніпров'ю: Київщині, Чернігівщині і Переяславщині. В деяких же випадках „Руссю” називалася вся територія східнослов'янської держави, де правила династія Рюриковичів). Ізяслав отримав Київ, Святослав – Чернігів, Всеволод – Переяслав.

Хоча старший син, **Ізяслав**, і отримав головний – київський – стіл, це не зробило його єдиновладним князем Русі. Фактично держава опинилася в спільному володінні трьох старших Ярославичів; їхнє співправління в історичній літературі часто називають „тріумвіратом”. Спільно здійснювалася кодифікація законів (була створена т.зв. „*Правда Ярославичів*”), велася боротьба з кочовиками. Тоді ж „тріумвірат” захоплює землі, якими Ярослав наділив їх молодших братів.

Початок конфлікту між старшими Ярославичами поклала їхня поразка на р.Альті (1068 р.) від нових кочових сусідів Русі – *половців*. (Ця могутня орда, що змінила в степах печенігів та торків, стала ще більшою загрозою для осілого землеробського населення). „Тріумвірат” фактично розпався; Святослав витіснив Ізяслава з Києва, але невдовзі (1076 р.) помер; після загибелі Ізяслава (1078 р.) правителем Русі став **Всеволод Ярославич** (1078-1093 рр.).

Всеволод контролював лише частину держави Володимира і Ярослава; його фактичним співправителем був син – **Володимир Мономах**. До того ж, йому доводилося витримувати гостру боротьбу зі своїми племінниками – синами Святослава, особливо Олегом. (Останній першим широко запровадив практику залучення до князівських усобиць всередині Русі половців, за що й отримав прізвисько „Олег Гориславич”). Вже в цей час, наприкінці XI – на початку XII ст. стає помітним нове сприйняття князями підвладної території, що спирається на відчуття індивідуальної власності. Дедалі ширше розгалуження князівської династії призводило до того, що кожна гілка починала усвідомлювати себе окремим родом; територія ж, на якій утвердилася та чи інша гілка, мислиться як її володіння – отчина. Першою отчиною стала Полоцька земля (нинішня Північно-Східна Білорусь), де ще з 1001 р. правили Ізяславичі – нащадки Ізяслава, брата Ярослава Мудрого.

У **1097 р.** на першому з’їзді (“снемі”) в Любечі нащадки Ярослава Мудрого уклали угоду, за якою спільна доти отчина розпадалася на три відокремлені: Ізяславичів, Святославичів і Всеволодичів. Отже, вперше був проголошений принцип спадкового володіння підвладними територіями “Кождо да держить отчину свою”. Зокрема, за Ольговичами (нащадками згаданого Олега Святославича) закріпилося Чернігівське князівство.

Востаннє більша частина Русі була об’єднана під владою київських князів Володимира Всеволодовича Мономаха (1113-1125 рр.) та його старшого сина **Мстислава Великого** (1125-1132 рр.). (Нащадки одного з молодших синів Мономаха – Юрія Долгорукого – стали спадковими правителями Володимиро-Суздальського князівства – ядра майбутньої Московської держави. Мстислав же поклав початок галицько-волинській династії Романовичів). З середини XII ст. процес розпаду держави на окремі отчини йде дедалі швидше. До цього спричинилося багато факторів: слабкість економічних зв’язків між окремими землями, їх різна політична і економічна орієнтація, боротьба між членами дедалі численнішої династії Рюриковичів і т.ін. Сформувалося близько 15 великих земель, фактично самостійних; старійшинство великого князя визнавалося ними суто номінально. На початку XIII ст. літописи взагалі перестають згадувати це поняття, що засвідчує занепад самого політичного

інституту верховенства київського князя над удільними. Цьому сприяло і зменшення політичної і економічної ваги Києва, через зниження ролі торгівельного шляху “з варяг у греки” та майже припинення нападів степових сусідів Київської землі – половців. Щоправда, згадані процеси не сприймалися сучасниками як остаточний розпад Київської держави. Вона, фактично ставши конгломератом окремих отчин, все ще сприймалася як колективна спадщина єдиного роду. Символом цієї єдності продовжував виступати Київ. Тому претензії на володіння цим містом викликали майже безперервні міжусобні війни: підраховано, що за 100 років (1146-1246) правителі тут мінялися 47 разів; всього за цей час правили 24 князі (деякі по кілька разів), причому 35 княжінь тривали менше року!

Паралельно виокремилися кілька цілком самостійних державних утворень: Галицько-Волинська, Володимиро-Суздальська, Новгородська, Полоцька, Смоленська землі. Часто кінцем “київської” доби історії Русі вважають похід на Київ володимиро-суздальського князя Андрія Боголюбського в **1169 р.**, коли Київ було взято і пограбовано. Сам Андрій не побажав залишитися в Києві, підкреслюючи цим зневагу до колишнього столичного міста.

Розглянемо *соціальну структуру* населення Давньої Русі. Влада в державі розумілася як виключне спадкове право членів роду Рюриковичів. Придбати це право було неможливо, воно отримувалося разом із народженням. Служителі християнської церкви на Русі не так різко протиставлялися людям світських занять, як на католицькому Заході. Це було пов'язане зі специфікою візантійських церковних традицій. Митрополити до другої половини XV ст. були переважно греками; єпископами ж і рядовими священиками ставали в основному люди місцевого походження. На користь церкви йшла т.зв. десятина – десята частка прибутків князівської скарбниці.

Дружина початково являла собою озброєний загін, що мешкав на княжому дворі, існуючи за кошт свого володаря, зокрема, за рахунок захопленої в походах здобичі. Поступово служба дружинників стала спадковою. З часом їм стали довіряти адміністративні функції: збір податків, суд, господарські справи. Дуже рано з дружини виділилася її верхівка – старші мужі, які складали раду князя; з XI-XII ст. вони носять назву бояр. Таким чином, складалася військова аристократія, яка поповнювалася і за рахунок родоплемінної знаті. Особливо це стало помітно з часів дроблення Київської держави: окремі гілки роду Рюриковичів мусили спиратися в своїх отчинах, передусім, на місцеву верхівку.

За службу бояри отримували корм: право на користування часткою податків з певної території. Боярське землеволодіння виникло не раніше кінця XII ст. (приватне землеволодіння князів спостерігається вже з другої половини X ст.). Особливо могутнім було боярство Галичини, завдяки своїм багатствам. Це давало йому змогу значно обмежувати князівську владу. В Галичині, очевидно, під впливом західних зразків, з'являються т.зв. держання – тимчасові земельні надання, пожалувані під умовою служби. Це нагадувало західноєвропейський феодалізм і відрізняло Галичину від решти областей Русі.

Найчисленнішу частину населення давньоруських міст складали ремісники. Більша їх частина була залежна від князів, бояр, церкви і працювала

для їхніх потреб. Існували і вільні ремісники, що мешкали в посадах – торгівельно-ремісничих частинах міст, розташованих поза укріпленнями. Купці об'єднувалися в особливі корпорації (за принципом торгівельної спеціалізації). В містах існували загальні зібрання вільного населення – віча, з якими подекуди доводилося рахуватися і князям. Головну роль в цих зборах завжди відігравали бояри та багаті купці. (Найбільше значення віче мало в житті північних земель – в Полоцьку, Новгороді і Пскові).

Переважну більшість населення Русі склали вільні селяни – смерди, об'єднані в громади; їхнім обов'язком була сплата певної данини на користь князя. Існували і раби – холопи, які вважалися майном, власністю господаря; основним джерелом рабства були війни. Між смердами і холопами були наявні проміжні численні групи залежного населення: закупи (люди, що потрапили в боргове ярмо) та ін.

Галицько-Волинське князівство

Внаслідок розпаду Руської держави на теренах сучасної України утворилося 5 великих земель-князівств: Київське, Чернігівське, Переяславське, Волинське і Галицьке. (Частина українського Полісся входила до складу Турово-Пінської землі). Три перші з них – “Руська земля” у вузькому значенні, тобто Середнє Подніпров'я, – переживали з XII ст. важкі часи. Хоча набіги половців вже не були такими нищівними, як раніше, занепад політичного і економічного життя тут був помітний, особливо в Переяславській землі.

Значно динамічніше розвиваються в цей період західні території: центр життя українських земель фактично переноситься сюди. Цьому сприяла і віддаленість від половецьких степів, і значні природні багатства краю, і вигідне розташування на торгівельних шляхах до Центральної і Західної Європи. До кінця XI ст. волинські і галицькі землі утворювали єдину адміністративну одиницю, підпорядковану безпосередньо Києву. Проте згодом Галичина перейшла у власність трьох синів Ростислава (онука Ярослава Мудрого): Рюрика, Володаря і Василька. Їхні права на Галичину як на отчину визнав і згаданий Любецький з'їзд 1097 р.

Справжнім творцем Галицького князівства став **Володимирко Володаревич**. З 1145 по 1153 рр. він володів всією Галичиною і передав її синові – **Ярославу Осмомислу** (1153-1187 рр.). За його часів Галицька земля стала однією з найсильніших на Русі. Втім, прагнення Ярослава до зміцнення своєї влади всередині Галичини не мали успіху внаслідок спротиву боярства. Останнє активно втручалось в сімейні справи князя; бояри ж не дали здійснити заповіт Ярослава, вигнавши його сина Олега з Галича і віддавши владу іншому сину – Володимирі. Під час його правління два роки тривала громадянська війна, в яку втручалися сусідні руські князі, угорці й поляки. Зі смертю Володимира Ярославича (**1199 р.**), який не мав синів, династія Ростиславичів припинилася. Цим скористався **Роман Мстиславич**, князь сусідньої Волині: спираючись на підтримку частини місцевого боярства, він оволодів Галичиною, вперше утворивши об'єднану Галицько-Волинську державу.

Волинь підпорядковувалася Києву до 1170-х рр. Проте з часів Ізяслава Мстиславича (онука Володимира Мономаха) і його сина Мстислава Волинь поступово перетворюється на окрему отчину зі столицею у Володимирі-Волинському. Старший з синів Мстислава, Роман, зумів об'єднати всі уділи Волинської землі; після приєднання Галичини він став одним з наймогутніших правителів Русі (Галицько-Волинський літопис називає його "самодержцем"). Він рішуче зміцнював свою владу, розправляючись з непокірними боярами, насамперед галицькими. Роман здобув Київ, де посадив княжити одного зі своїх родичів. Він активно втручався в центральноевропейську політику, здійснив низку успішних походів проти половців і ятвягів (литовського племені, що нападало з метою грабунку на Волинь). Однак у червні 1205 р. під час походу в Польщу в одній з невеликих сутичок Роман Мстиславич загинув.

Спадкоємцями Романа були його сини – 4-річний Данило і 2-річний Василько; регентське правління здійснювала їхня мати Анна. Проте Галичину втримати не вдалося: місцеві бояри запросили сюди княжити Володимира, Романа і Святослава Ігоревичів (синів героя "Слова о полку Ігоревім"). Владу малолітніх синів Романа визнавала лише частина Волині.

Невдовзі в Галичині спалахнула боротьба між Ігоревичами і боярством; в ній загинуло більше 500 бояр. В цей час сталися дві доти нечувані на Русі події: захопивши в полон Ігоревичів, галицькі бояри повісили їх; один з найвпливовіших бояр, Володислав Кормільчич, тимчасово зайняв князівський престол в Галичі. Внаслідок нових усобиць Галичиною тимчасово заволоділа Угорщина, потім – один з найвідоміших руських князів того часу Мстислав Удалий.

Тим часом Данило Романович почав збирати окремі уділи Волині під свою владу, що йому, зрештою, й вдалося. У 1230 р. Данило заволодів більшою частиною Галичини; проте боротьба з частиною місцевого боярства, Угорщиною і Михайлом Всеволодовичем чернігівським – ще одним претендентом на Галичину – тривала до 1245 р. В серпні цього року біля м.Ярослава, на р. Сян відбулася вирішальна битва. Перемога військ Данила і Василька, врешті, закінчила на їхню користь 40-літню боротьбу за володіння Галичиною.

Правління **Данила Романовича** припало на важкий час монголо-татарської навали на Русь. Майже всі великі міста Русі, зокрема, Переяслав, Чернігів (1239 р.) і Київ (**1240 р.**) були зруйновані; та ж сама доля спіткала Волинь і Галичину. Проте подальша доля українських земель склалася по-різному. Київщина і Чернігівщина були спустошені значно сильніше; державне життя в них надзвичайно підупало, місцеві дрібні князі опинилися в безпосередній залежності від створеної монголо-татарами в Східній Європі держави – Золотої Орди. Данилу вдалося обмежитися більш м'якою формою підпорядкування: з 1245 р. він і Василько стали федератами хана, тобто мусили надавати військову допомогу під час походів, але не сплачували регулярної данини. Фактично в Галицько-Волинській державі в цей час мало місце співправління Данила (що володів Галичиною) і Василька (який отримав Волинь). Проте в усіх справах вирішальна роль належала Данилові. Було приборкане галицьке боярство. В цих умовах спостерігається міграція в Галичину і на Волинь біженців з інших земель Русі. Щоб заселити зруйновані

монголами міста, Данило активно закликав і іноземців. Саме з цього часу тут з'являються значні колонії поляків, німців, євреїв, вірменів та ін.

З метою організації спільної боротьби проти монголів Данило Романович орієнтувався в своїй політиці майже виключно на Захід: на Угорщину, Польщу, Австрію, Литву. Були встановлені контакти і з римським папою. У 1246 р. він запропонував Данилові свою опіку і переговори про з'єднання Руської церкви з Римом; пізніше папа урочисто визнав суверенні права Романовичів на їхні володіння, а у випадку унії (об'єднання) церков погоджувався на збереження особливостей православного обряду. Втім, створити антимонгольську коаліцію, якої прагнув галицько-волинський правитель, не вдалося. Єдиним наслідком переговорів Данила з Римом стала його коронація у грудні 1253 р. в Дорогичині. Остаточний же крах планів Данила був пов'язаний з походом монгольського полководця Бурундая (1258-1259 рр.), коли на вимогу останнього довелося зруйнувати укріплення волинських і галицьких міст.

Після смерті короля Данила (1264 р.) більша частина Галичина дісталася його сину **Леву I** (1264-1301 рр.); на Волині продовжував правити Василько Романович. Войовничим Левом була приєднана частина Закарпаття, у Польщі відібрана Люблінська земля. На початку ж XIV ст. Галичина і Волинь з'єдналися під владою його сина **Юрія I** (1301-1308 рр.). Ним, як і Данилом, був прийнятий королівський титул. Юрій також домігся від Константинополя утворення Галицької митрополії, окремої від Київської: це мало засвідчувати політичну незалежність і могутність Галицько-Волинської держави. З 1308 по 1323 рр. влада належала синам Юрія I – **Андрію** (на Волині) і **Леву II** (в Галичині); очевидно, за часів їхнього правління Угорщина заволоділа всім Закарпаттям.

Близько 1323 р. Андрій і Лев II загинули за невідомих обставин (можливо, під час війни з татарами). Оскільки спадкоємців вони не залишили, галицько-волинський трон у 1325 р. дістався **Болеславу**. Він був сином Марії (сестри Андрія і Лева) і польського князя Тройдена мазовецького. Болеслав прийняв хрещення за православним обрядом і ім'я Юрія II. Хоча він і був обраний місцевим боярством, останнє невдовзі почало виявляти невдоволення новою владою. Є звістки, що Болеслав-Юрій II утискав у правах місцеву верхівку, оточував себе католиками (поляками, німцями, чехами), що в значній кількості переселялися тоді в міста Волині і Галичини, збирався повернутися (чи навіть повернувся) у католицизм. Тому внаслідок змови 7 квітня **1340 р.** його було отруєно. Смерть Болеслава-Юрія II знаменувала кінець самостійного існування Галицько-Волинської держави і одночасно – початок поділу українських земель між сусідами, насамперед Великим князівством Литовським і Польщею.

Литовсько-польська доба в історії України

Початок утворення *Великого князівства Литовського* (ВКЛ) відноситься до першої половини XIII ст. До цього часу литовської державності не було. Тут існували численні дрібні князівства, які вели боротьбу між собою і здійснювали грабіжницькі напади на землі Північно-Західної Русі, тобто нинішньої Білорусі. Поштовхом до консолідації окремих литовських земель стала боротьба з німецькими

рицарями-хрестоносцями Лівонського і Тевтонського орденів. Оскільки литовці ще були язичниками, боротьба з ними рицарських орденів велася під виглядом „священної” війни за навернення „невірних” у християнство. Очолив процес об’єднання Литви і став першим великим князем Міндовг. Вже за його правління до Литви була приєднана т.зв. Чорна Русь – південно-західна частина Білорусі. Отже, з самого початку ВКЛ було утворене двома етнічними елементами – литовцями і східними слов’янами. Вища духовна і матеріальна культура слов’ян справляла значний вплив на Литву. Литовські князі, яким діставалися уділи в білоруських землях, хрестилися, приймали нові імена, місцеву мову і культуру, поступово стаючи для місцевого населення такими ж „своїми”, якими раніше були князі з династії Рюриковичів. Щоправда, великі князі, як і основна маса литовців, залишалися вірними язичництву, але це не викликало якихось серйозних конфліктів всередині ВКЛ. Тому останнє з повним правом називають також Литовсько-Руською державою.

Протягом другої половини XIII – початку XIV ст. до складу ВКЛ увійшли всі білоруські землі. Цей процес майже не відображений в джерелах, очевидно, з огляду на його переважно мирний характер; навряд чи приєднання цих територій до Литви можна вважати завоюванням. Особливо посилилася Литовсько-Руська держава за правління **Гедиміна** (1316-1341 рр.). Ще до цього Галицько-Волинське князівство втратило на користь Литви свої північні землі – т.зв. Підляшшя. Тепер відбувається зближення обох держав: син Гедиміна Любарт (в хрещенні – Дмитро) одружився з дочкою Андрія Юрійовича, а Болеслав-Юрій II одружився з дочкою Гедиміна.

Після смерті Болеслава-Юрія II волинське боярство запросило княжити Любарта, влада якого над Галичиною була номінальна. В 1340 р. польський король Казимир III захопив і пограбував Львів, хоча й не зміг втримати його. Протягом 1340-х рр. фактичним правителем Галичини (хоч і від імені Любарта) був боярин Дмитро Дедько. Він намагався маневрувати, визнаючи себе васалом одночасно і інших сусідніх правителів: Казимира III і короля Угорщини Людовіка I. Звертався він по допомогу і до Орди. Проте вже у 1345 р. Казимир захопив Сяноцьку землю, а у 1349 – решту Галичини і більшу частину Волині. Боротьба ВКЛ з Польщею і Угорщиною за галицько-волинську спадщину тривала ще понад 30 років (до 1382 р.); кінець кінцем Польщі дісталися Галичина і Західна Волинь (з містами Холм і Белз), Литві – решта Волині. (Такий поділ зберігався до Люблінської унії 1569 р.).

Західноукраїнські землі в той час ще не стали частиною державної території Польщі, а вважалися персональною власністю монарха. По смерті Казимира III Польща і Угорщина були об’єднані під владою Людовіка I. Влада угорських намісників в Галичині і Західній Волині тривала від 1370 до 1387 р., коли королева Польщі Ядвіґа відновила тут польську владу.

Литовська влада поступово поширюється і на Центральну і Східну Україну. Безпосереднє їх приєднання розпочалося за часів **Ольгерда Гедиміновича** (1345-1377). Цьому сприяло й послаблення Золотої Орди, де з кінця 1350-х рр. розпочалася 20-річна запекла міжусобна війна. На межі 1350-1360-х рр. влада Ольгерда поширилася на Чернігово-Сіверщину. Восени **1362 р.**

відбулася битва на Синій Воді: тут війська Ольгерда (серед яких були й місцеві ополчення) розгромили війська правителів трьох місцевих татарських орд. Внаслідок цього під контроль литовців потрапило Поділля – величезна територія, що обмежувалася в той час Дніпром, Дністром, Чорним морем і р.Россою. Безпосередня влада тут належала Коріатовичам – синам Коріата Гедиміновича. Приблизно в той самий час під владу Литовсько-Руської держави перейшов і Київ: замість місцевого князя Федора тут був посаджений **Володимир Ольгердович**. Так само між членами династії Гедиміновичів були розподілені і уділи в чернігово-сіверських землях.

Таким чином, у другій половині XIV ст. більша частина українських земель увійшла до складу ВКЛ – величезної держави, найбільшої в Центрально-Східній Європі. Як вже зазначалося, білоруські і українські землі входили до її складу переважно мирним шляхом: місцеве населення вбачало в литовських правителях “менше зло” порівняно з монголо-татарами. Як правило, приєднання тієї чи іншої території до ВКЛ супроводжувалося укладанням т.зв. “**ряду**” – угоди великого князя з місцевими землевласниками і міськими мешканцями; в ньому гарантувалася непорушність місцевих прав і звичаїв, зокрема права власності, і т.ін. Велику роль відігравала і релігійна толерантність правителів ВКЛ. Оскільки більшість їхніх підданих становили тепер “русини” (тобто білоруси і українці), в якості державної утверджується “руська” мова, запозичуються традиції політичного життя Русі. Втім, не слід і применшувати роль власне литовців у державі. До того ж великі князі і основна маса литовців ще зберігали вірність язичництву.

Державний устрій ВКЛ цієї доби багато в чому нагадував Давню Русь, будучи близьким до “федерації” земель-князівств (*Додаток 1*). Влада великого литовського князя все ж була значно відчутнішою, аніж київського; це виявлялося в тому, що удільні князі були зобов’язані йому “покорюю”, щорічною даниною і збройною допомогою у випадку війни. За невиконання цих обов’язків удільний володар міг бути позбавлений наданих йому земель. На практиці значну роль відігравали реальна сила того чи іншого князя, наявність підтримки з боку місцевого населення і т.ін. У внутрішніх же справах влада місцевих князів практично нічим не була обмежена. Сепаратистські виступи окремих Гедиміновичів проти влади великого князя не були рідкістю, хоч зрештою і не мали успіху.

Українські землі, як прилучені до ВКЛ значно пізніше і віддалені територіально, були в порівнянні з білоруськими набагато слабше пов’язані з центром держави. До того ж частина їх була приєднана не шляхом війни з татарами, а внаслідок компромісу з ними. За визнання влади великих князів литовських над українськими землями Орді сплачувалася з цих територій певна данина; це зафіксовано, наприклад, в документах (“*ярликах*”), виданих ханом Тохтамишем Ягайлу Ольгердовичу. Така форма спільного володіння певними територіями називається кондомініумом.

Отже, з XIV ст. майже всі українські етнічні землі були поділені між двома сусідніми державами – ВКЛ і Польським королівством. Період XIV-XVI ст. часто називають литовсько-польською добою в історії України. Поза межами

цих державних утворень опинилися лише дві невеликі території: Буковина (в складі Молдавського князівства) і Закарпаття (воно ще з початку XIV ст. перебувало під владою Угорського королівства),

Значні наслідки для українських земель мало укладення у 1385 р. *Кревської унії* між ВКЛ і Польщею. Обидві держави спонукала до цього низка обставин. Становище Ягайла Ольгердовича, що з 1377 р. став литовсько-руським правителем, було не надто певним, з огляду на опозицію з боку деяких членів правлячої династії Гедиміновичів. Велику зовнішню небезпеку, як і раніше, становили хрестоносці. Було зрозуміло, що збереження вірності язичництву прирікає Литву на ворожість всього католицького світу, який надавав допомогу рицарям. У Польщі по смерті Людовіка I королевою стала його неповнолітня дочка Ядвіга (1384 р.). Шукаючи їй чоловіка, польська аристократія з кількох кандидатів обрала Ягайла; при цьому вони розраховували як на об'єднання сил в боротьбі проти Ордену, так і на підкорення ВКЛ польським політичним і культурним впливам. Така пропозиція відповідала і інтересам Ягайла.

14 серпня 1385 р. в містечку Креві Ягайло підписав зобов'язання, головними умовами якого було підпорядкування земель Литви і Русі Короні (тобто Польщі) і прийняття великим князем і всім його народом хрещення за католицьким обрядом. У лютому 1386 р. в польській столиці Кракові Ягайло був охрещений, одружився з Ядвігою і коронувався, прийнявши ім'я Владислава II. У 1387 р. відбулося хрещення литовців у католицтво. Тоді ж Ягайло видав привілей. В ньому він обіцяв литовській знаті, що прийняла католицтво, зрівняння з польською шляхтою, а отже, зменшення тягара державних обов'язків і розширення політичних і майнових прав. На православних цей привілей не поширювався. Все обіцяне в ньому було реалізоване значно пізніше – у XVI ст.

ВКЛ і Польща умови укладеної унії розуміли по-різному. Поляки вважали, що відтепер під владою Ягайла і його нащадків відбудеться фактичне злиття обох держав. Але на захист самостійності Литовсько-Руської держави виступила місцева знать, причому не тільки литовська католицька, а й православна білорусько-українська. Вони не бажали втрачати свого привілейованого становища і ділитися владою з поляками. Опозицію литовсько-руської аристократії очолив двоюрідний брат Ягайла – **Вітовт Кейстуович**. Підтримка йому була надана і з боку німецького Ордену, оскільки для останнього міцний союз ВКЛ і Польщі становив смертельну небезпеку.

У 1392 р. Ягайло змушений був примиритися з Вітовтом, визнавши його пожиттєвим правителем ВКЛ (щоправда, без титулу великого князя). З цього часу і до своєї смерті у 1430 р. Вітовт став фактичним володарем Литовсько-Руської держави, хоч і визнавав верховну владу Ягайла. З відома останнього, Вітовт почав усувати з українських земель найзначніших, а отже, найнебезпечніших для центральної влади удільних князів: Корибута-Дмитра Ольгердовича – з Сіверщини, Федора Любартовича – з Волині, Федора Кориатовича – з Поділля, Володимира Ольгердовича – з Києва (1393-1395 рр.).

Вони були замінені або на намісників, або на наближених до Вітовта князів. Щоправда, це не означало послідовної централізації ВКЛ: багато з дрібних удільних князів зберігали свої володіння (зокрема, в білоруському і українському Поліссі) до XVI ст., проте вже не відігравали самостійної політичної ролі.

Однак, посиливши свою владу в державі, Вітовт став вести незалежну від Польщі політику, фактично нехтуючи Кревською унією. Зокрема, у 1397 і 1398 рр. він здійснив два походи проти татар, оволодівши чорноморським узбережжям. Однак втручання у внутрішню боротьбу в Орді на боці Тохтамиша закінчилося трагічно: **12 серпня 1399 р.** на р. Ворсклі величезне литовсько-руське військо було вщент розгромлене. Це значно послабило позиції Вітовта, і у 1401 р. між Литвою і Польщею була укладена нова, Віленська унія. За її умовами, Вітовт визнавався великим литовським князем, проте після його смерті ВКЛ мало бути прилучене до Польщі, як і передбачала свого часу Кревська унія.

Невдовзі Вітовту вдалося відновити міць Литовсько-Руської держави. Особливу роль в цьому відіграв його внесок у перемогу в *Грюнвальдській битві* (15 липня 1410 р.) над Тевтонським орденом. В складі і литовських, і польських військ були загони з українських земель. Наслідком стала *Городельська унія 1413 р.*: нею визнавалося право литовсько-руської знаті обрати нового великого князя по смерті Вітовта. В той же час в державній устрій мала бути внесена низка змін за польськими зразками; до того ж право займати вищі державні уряди (посади) визнавалося лише за католиками. (В дійсності ця постанова виконувалася далеко не завжди).

В своїй політиці, зокрема в боротьбі зі слов'янізованими православними Гедиміновичами, Вітовт спирався переважно на середню литовсько-католицьку знать. Проте при ньому відкритого протистояння за етнічно-релігійною ознакою у ВКЛ не спостерігалося, в тому числі й завдяки політичним талантам Вітовта. Зокрема, він, як і попередні правителі, приділяв значну увагу проблемам православної церкви. Ще біля 1300 р. митрополити перенесли свою резиденцію з Києва на північ: спочатку до Володимира-на Клязьмі, а згодом до Москви; при цьому вони зберігали титул “Київських і всієї Русі”. Однак це зробило їх політичним знаряддям московських князів, викликаючи невдоволення великих литовських князів; останні, володіючи Києвом, вимагали, щоб митрополити перебували там. Було кілька спроб отримати від Константинополя окремого митрополита для українських і білоруських земель (як це на деякий час вдалося галицько-волинським правителям); за часів Вітовта (у 1415 р.) ним на деякий час став Григорій Цамблак. Остаточний же поділ єдиної колись Руської церкви на Київську і Московську митрополії відбувся у 1458 р.

По смерті Вітовта (1430 р.) литовсько-руська аристократія обрала великим князем молодшого брата Ягайла – **Свидригайла**, людину талановиту, але неврівноважену і схильну до авантюри. Він і раніше неодноразово висував претензії на верховну владу в державі. Здобувши ж її, він ще рішучіше, ніж Вітовт, повів боротьбу за незалежність від Польщі. До цього спричинився і

конфлікт Литви і Польщі за українські землі. Частина польської аристократії розуміла, що безпосередньо приєднати до Корони все ВКЛ, як передбачала Кревська унія, не вдасться, і хотіла приєднати, принаймні, Волинь і Поділля. Насамперед, в цьому були зацікавлені великі землевласники (магнати) т.зв. Малої Польщі, тобто південно-східної частини країни, безпосередньо межуючої з українськими землями. Відразу по смерті Вітовта поляки захопили Західне Поділля. У відповідь Свидригайло розпочав бойові дії, маючи підтримку місцевого населення.

Однак частина знаті ВКЛ, увійшовши в контакти з поляками, організувала змову проти Свидригайла: переворот у вересні 1432 р. привів до влади їхнього кандидата – молодшого брата Вітовта Сигізмунда Кейстutowича. Наслідком стала тривала громадянська війна і поділ ВКЛ на дві частини. Сучасники описували це так: “Литва взяли себе князем великим литовским великого князя Жыкгимонта Кестутьевича, брата рожного Витовтового, ..., и князи руские, и бояре, и вся земля посадили Швитрыгаила на Великом князстве Руском”. Причинами цієї боротьби були не лише етнічні і релігійні протиріччя, а й відносини всередині правлячої верстви ВКЛ. Серед прибічників Свидригайла була не тільки білорусько-українська, а й литовська аристократія; так само не бракувало православних русинів і в “партії” Сигізмунда.

У 1432 і 1434 рр. Сигізмунд підтвердив унію з Польщею, відмовившись також на її користь від прав на Західне Поділля. Крім того, у 1434 р. він видав привілей, що зрівнював права литовців і русинів; це мало повернути на його бік частину прихильників Свидригайла. Вирішальною стала битва під Вількомиром (1 вересня 1435 р.), в якій сили Свидригайла зазнали нищівної поразки від війська Сигізмунда. У 1435-1436 рр. білоруські землі визнали владу Сигізмунда; оплотом Свидригайла залишилися південні, тобто українські, землі Литовської Русі: Київщина, Волинь, Поділля і Сіверщина.

Укріпивши свою владу, Сигізмунд, як і його попередники, повів самостійну від Польщі політику. Однак його жорстоке правління і прагнення спертися на середню знать (як робив і Вітовт) налаштували проти нього аристократію, і внаслідок змови він був вбитий (1440 р.). Великим князем був обраний 13-річний син вже покійного Ягайла – Казимир. Задля встановлення внутрішнього миру були відновлені два великі уділи в українських землях: Київщина була визнана за Олельком, сином Володимира Ольгердовича, а Волинь – за Свидригайлом. Після смерті Свидригайла (1452 р.) Волинь знову стала намісництвом.

Довше проіснувало Київське удільне князівство: по смерті Олелька там правив **Семен Олелькович**. Коли ж помер і він (1471 р.), до Києва було призначено намісника. Таким чином, було ліквідовано останній великий уділ у ВКЛ. Щоправда, це викликало невдоволення і т.зв. “змову князів” на чолі з Михайлом Олельковичем (1481 р.). Вона була розкрита і її провідники страчені. Після цього українська аристократія у своїй більшості відмовилася від претензій на помітну роль в загальнодержавному житті, обмежуючись внутрішніми справами своїх областей.

У другій половині XV ст. відбулися значні зміни в зовнішньополітичному становищі ВКЛ. В середині XV ст. незалежність від Золотої Орди здобуло нове державне утворення – Кримське ханство. Оскільки воно отримало від Литви допомогу в боротьбі за самостійність, відносини між обома державами спочатку були дружніми. Проте з часів Казимира (з 1447 р. він був і польським королем) відносини між ними ускладнилися; цьому сприяло і перетворення Криму на васала Туреччини з 1478 р. Московське велике князівство стає головним суперником Литовсько-Руської держави у Східній Європі. Починаючи з Івана III, московські правителі відкрито заявили претензії на всі території колишньої Київської Русі. Аргументом слугувало їхнє походження від однієї з ліній Рюриковичів. Проявом претензій на українські і білоруські землі стало прийняття Іваном III титулу “государя всієї Русі”.

Кримські татари, уклавши союз із Московією, розпочали нищівні набіги на українські землі Литви і Польщі. У 1474 р. відбувся напад на Галичину і Поділля. 1 вересня 1482 р. за намовою Івана III ними був вщент зруйнований Київ. Після цього походи татар повторювалися майже щороку аж до середини 1530-х рр. Головною метою було захоплення ясиру – полонених; найбільшим невільничим ринком тоді була Кафа (нині Феодосія). Це спричиняло величезні людські втрати, яких не було з часів монгольської навали. Спроби Литви і Польщі запобігти цим нападам шляхом сплати принизливої щорічної данини (упоминків) не досягали мети.

З кінця XV ст. розпочалася і безпосередня збройна боротьба ВКЛ з Московською державою. Вона тривала і протягом XVI ст. Внаслідок цих війн Литва втратила майже третину своїх володінь, зокрема, такий важливий стратегічний і торгівельний центр, як Смоленськ. У війні 1500-1503 рр. була втрачена Чернігово-Сіверщина. У 1508 р. литовський уряд визнав це офіційно. Успіхам Московської держави сприяв високий ступінь її централізації і наявність абсолютної монархічної влади: це дозволяло ефективно мобілізувати людські і фінансові ресурси. ВКЛ же, попри ліквідацію всіх значних уділів, продовжувало залишатися комплексом окремих земель. Давалися взнаки і слабкість великокнязівської влади, і неефективність шляхетської військової організації.

Москві симпатизувала частина православної знаті ВКЛ, невдоволена своїм становищем. У 1508 р. спалахнуло повстання під проводом князя Михайла Глинського – фаворита покійного правителя ВКЛ Олександра. Невдоволений втратою свого привілейованого становища, Глинський висунув у боротьбі гасло захисту православної віри. Фактично повстання було справою лише клану Глинських; тому основна маса руської знаті його не підтримала, за винятком частини боярства Київщини і Полісся. Знаменно, що вирішальну перемогу над повстанцями здобув український князь, гетьман (головнокомандуючий) війська ВКЛ Костянтин Острозький, відомий своєю відданістю православ'ю.

Щодо *соціальної структури* суспільства українських земель ВКЛ, то верхівку його становила титулована аристократія – князі, нащадки Гедиміновичів і Рюриковичів: Острозькі, Чорторійські, Збараські, Заславські, Корецькі, Сангушки, Четвертинські, Вишневецькі та ін. Особливо численні

вони були на Волині. Їхні володіння були чимсь на зразок мікродержав, зі своїми податками, судочинством і т.ін. Нижче стояла нетитулована знать – пани; багато з них, особливо в XVI ст., не поступалися князям за розмірами своїх володінь. Від решти боярства, тобто військовослужилої верстви, панів відрізняла наявність отчини – спадкової, а не отриманої від великого князя землі.

З князів і панів протягом XV ст. сформувався вищий дорадчий орган при великому князеві – Пани-рада. Казимир подовгу перебував у Польщі, тому часто його функції мусили виконувати Пани-рада (їх часто порівнюють з палатою лордів англійського парламенту). Литовсько-руська аристократія дедалі більше обмежує великокнязівську владу; це було закріплено привілеями, виданими при обранні новими правителями ВКЛ – **Олександром Казимировичем** (1492 р.), а згодом його братом **Сигізмундом I** (1506 р.). Тепер лише зі згоди Панів-ради можна було укладати міждержавні угоди, вирішувати справи війни і миру, видавати закони і т.ін.

Рядове боярство-лицарство довгий час було усунене від політичної влади. У XV ст. нести збройну службу у ВКЛ могли навіть заможні простолюдини, які за це звільнялися від селянських податків. Однак привілей, виданий Казимиром 2 травня 1447 р., а згодом і інші акти, зробили литовсько-руське боярство привілейованою верствою; це викликало прагнення обмежити доступ до нього. Спадкових бояр починають називати “зем’янами”; з другої половини XV ст. все ширше вживається запозичений з Польщі термін – шляхта. На прикордонні, особливо в Київщині, численними були дрібні, т.зв. панцирні бояри і кінні слуги, наділені землею за несення збройної служби.

На боярство-шляхту ВКЛ припадав основний тягар цієї служби; її невиконання загрожувало втратою земельного володіння. Значно відрізнялося становище польського шляхетства: вважалося, що всі шляхтичі, незалежно від багатства, мають рівні права. Вони могли брати участь в сеймах, на яких вирішувалися головні державні справи, розпоряджатися землею. Значно легшим, в порівнянні з литовсько-руською шляхтою, був обов’язок воєнної служби. Досить рано відбулося і закріпачення селянства. Знать західноукраїнських земель, прилучених до Польщі, спочатку несла важкий тягар державних обов’язків. Лише у 1434 р. вона домоглася надання їй прав польської шляхти. Це знаменувало прихід польського права на зміну руському в Галичині, західній Волині і Західному Поділлі. Сюди ж переселяється значна кількість польської шляхти, що сприяло колонізації і переходу в католицизм місцевої знаті.

Значно змінилося в порівнянні з давньоруськими часами міське життя. Раніше місто становило нерозривне ціле з прилеглою територією. Поступово, спочатку в Західній Україні, великі міста отримують *магдебурзьке право* – право самоврядування, яке мали міста Західної і Центральної Європи; безпосереднім зразком тут слугував устрій польських міст. Першим отримав це право Сянок (від Болеслава-Юрія II у 1339 р.). Запровадження магдебурзького права було викликано, зокрема, впливом до західноукраїнських міст католиків – німців і поляків. Паралельно виникає і цехова система (хоч зберігалися і

нецехові ремісники – партачі). Перші цехи (у Львові і Перемишлі) відомі з кінця XIV ст. До них заборонялося вступати євреям, а іноді – і русинам та вірменам. Бували й спроби взагалі усунути православних від міського самоврядування (наприклад, у Львові з XV ст.).

Зміни в українських містах ВКЛ відбувалися повільніше, ніж в Польщі. З XV ст. поширюється магдебурзьке право; проте більшість міст зберігала землеробський характер, що гальмувало розвиток міського життя. Загроза татарських набігів змушувала міщан нести і обов'язок військової служби. З початку XVI ст. з'являються перші цехи. Що ж до притоку іноземців, то тут він був значно менший, ніж в польській частині України.

Більшість населення складало селянство. В Польщі основна маса селян була закріпачена ще у XIV ст. З 1434 р. це поширилося і на Галичину і Поділля. Спостерігається поступовий перехід від натуральних до грошових податків та збільшення панщини, яку виконували селяни. Особливо посилилася експлуатація селянства з XVI ст.: причиною стало зростання попиту і цін на сільськогосподарські товари в Західній Європі. Тоді з'являються **фільварки** – панські господарські двори.

Значно пізніше поширюється кріпацтво на українських землях ВКЛ. Вища категорія селян – слуги. Вони відбували військову службу і ще деякі повинності. Решта поділялася на “похожих” (особисто вільних) і “непохожих” (прикріплених до свого наділу); втім, межа між ними була досить умовною. Значну роль у закріпаченні відіграло введення в 1557 р. “Устави на волоки”. Вона регулювала повинності державних селян, встановлюючи, зокрема, дводенну панщину на тиждень. “Устава” справила вплив і на процес закріпачення селян в приватних маєтках. Спочатку вона була запроваджена в Західній Волині; на Центральну і Східну Україну кріпацтво поширюється лише з XVII ст.

Законодавство і судочинство ВКЛ довго ґрунтувалося на неписаному звичаєвому праві, основою якого була Руська Правда. Права кожного стану регулювалися окремими привілеями. Окремі землі-області, що входили до складу ВКЛ, мали свої привілеї – уставні земські грамоти. Вони фіксували специфіку їхнього внутрішнього устрою. З українських земель подібні привілеї мали Волинь і Київщина.

Поступово формуються і загальні для всіх земель і населення ВКЛ юридичні норми. Початок цьому поклав загальноземський (загальнодержавний) привілей Казимира 1447 р. У 1468 р. ним же був затверджений “Судебник”, що частково базувався на нормах Руської Правди.

Першим повноцінним кодексом законів став прийнятий у 1529 р. Литовський Статут, який охоплював державне, цивільне і карне право. Він адресувався “всьому посполству”, тобто народу ВКЛ. І Статут ще зберігав поділ привілейованого стану на політично всевладних магнатів і рядову шляхту-зем'ян, відсторонених від державної влади. Тому з 1540-х рр. починається боротьба литовсько-руської шляхти за свої права.

Її перемозі сприяла виснажлива *Лівонська війна* ВКЛ з Москвою (1558-1583 рр.). В ній Литва зазнала низки важких поразок. В цих умовах 1564-1565

рр. було проведено низку реформ, що суттєво наблизили державний і суспільний устрій ВКЛ до польського. Остаточно їх закріпив *II Литовський Статут* (1566 р.).

Поразки в Лівонській війні мали й інші наслідки. Досі магнати, зацікавлені в збереженні свого виключного становища, вперто боронили самостійність ВКЛ. Проте потреба у польській допомозі в протистоянні з Москвою змусила їх піти на поступки. Це полегшувало і згадане зближення устрою обох країн: литовсько-руська шляхта ставилася до унії з Польщею значно прихильніше, ніж князі і пани.

Польща ж бажала унії як з великодержавних амбіцій, так і економічних міркувань: згаданий аграрний бум XVI ст. викликав потребу в нових угіддях. Об'єктом шляхетської колонізації мали стати, насамперед, українські землі. До того ж перемога Москви і її закріплення на балтійському узбережжі могли стати небезпечними не тільки для Литви, а й для Польщі.

У 1569 р. відбувся спільний литовсько-польський сейм, що мав вирішити справу унії. Магнати ВКЛ були згодні лише на федеративне рівноправне об'єднання. Поляки ж прагнули приєднання Литви як простої провінції. Українська політична еліта практично обмежилася роллю пасивного спостерігача; вона вимагала лише релігійної свободи і недоторканості місцевих звичаїв. Щоб зламати спротив литовських магнатів, на сеймі було прилучено до Польщі українські землі ВКЛ: Підляшшя, Волинь, Київщину і Брацлавщину. Діючим правом тут залишився *II Литовський Статут*; в якості урядової зберігалася руська мова.

1 липня 1569 р. було проголошено утворення нової федеративної держави – Речі Посполитої. Таким чином, *Люблінська унія*, на відміну від всіх попередніх, призвела до реальної злуки Литви і Польщі в одній державі, хоча при цьому обидві частини зберігали певну окремішність. Наслідком унії було об'єднання більшості українських земель і відповідні консолідаційні процеси. Проте вона ж зробила швидшим процес закріпачення селянства, посилила соціальні, релігійні і національні протиріччя. Кінцевим наслідком цього стала Визвольна війна українського народу середини XVII ст. під проводом Б.Хмельницького.

Як вже зазначалося, з другої половини XV ст. причорноморські степи були втрачені ВКЛ. Між його землями і володіннями кримських татар утворилося т.зв. “*Дике Поле*” – незаселений осілою людністю степ. Воно займало майже 1/5 території сучасної України. Саме тут виникає такий феномен української історії, як козацтво.

Слово “**козак**” в тюркських мовах має кілька значень: вартовий, вільний найманець, вигнанець, авантюрист і т.ін. Від XV ст. збереглися згадки про татарських козаків. У 1492 ж р. вперше згадані козаки-християни – кияни і черкасці, які в гирлі Дніпра напали на турецький корабель. В найближчі десятиліття вони стають більшістю; козаки-татари поступово християнізуються і зливаються з ними.

Існує багато гіпотез стосовно походження козацтва. Його попередниками у XII-XIV ст. були бродники і берладники – напіввоєнізоване, напівпромислове

слов'янське населення степів. Основою ж козацтва, очевидно, стали ватаги т.зв. уходників, що спускалися на Низ Дніпра для мисливства і рибальства. Сюди ж долучилися дрібні бояри й слуги, які за литовської доби виконували військову службу, але не потрапили до привілейованого шляхетського стану, а також частина місцевого міщанства. Згодом, з кінця XVI-XVII ст., до козаків долучається маса селян – втікачів від кріпацтва.

До кінця XVI ст. козацтво являло собою не соціальний статус, а заняття – степовий промисел, тобто мисливство, рибальство, а також скотарство, супроводження караванів, а часто і розбій. Дехто займався цим один чи кілька сезонів, інші – постійно, лише зимуючи в Києві, Каневі, Черкасах та інших придніпровських містах. Поступово з'являється нове значення терміну “козак”: людина, нікому не підлегла, не піддана.

З першої чверті XVI ст. старости (намісники) організують антитатарські експедиції, вербуючи до них і козаків; з цього і почалося оформлення останніх як окремого збройного стану. Серед організаторів козащини найбільш відомі черкаський і канівський староста Остафій Дашкович і хмільницький – Предслав Лянцкоронський, пізніше – князь **Дмитро Вишневецький** на прізвисько “Байда”. На початку 1550-х рр. він заснував на о.Хортиці кам'яний замок – першу Запорозьку Січ. (Місце її розташування змінювалося сім разів).

Поступово збройні сутички козаків з татарами і турками стають мотивом міждержавних конфліктів. Проте Річ Посполита намагалася уникати їх, посилаючись на “свавільство” козаків. В той же час частина суспільства Польсько-Литовської держави починає сприймати козаків як християнських рицарів, що протистоять наступу ісламу.

Вже у першій третині XVI ст. постали плани залучення козаків на регулярну державну службу. Ці проекти, однак, не були здійснені за браком коштів. У 1560-і рр. козаків використовували в Лівонській війні проти Москви. У 1572 р. був сформований перший козацький реєстр з 300 чоловік, тобто постійне наймане військо. Згодом це число поступово збільшувалося. Проте воно не охоплювало всіх козаків, які продовжували самовільні походи проти татар та турків.

Намагання уряду приборкати непокірних призводили до конфліктів. У 1591-1593 рр. відбулося перше козацьке повстання під проводом К.Косинського; у 1595-1596 рр. – ще масштабніше, на чолі з С.Наливайком. Хоч вони і були придушені, проте засвідчили, що козащина переросла межі урядового контролю. Поступово зростає землеволодіння заможних (“значних”) козаків. Оскільки на початку XVII ст. Річ Посполита була втягнута в численні війни, погрози уряду знищити козацтво не виконувалися: адже козаки становили боєздатне і дешеве військо. З їхньою допомогою, зокрема, за часів гетьмана П.Сагайдачного Польсько-Литовській державі вдалося повернути від Москви Сіверщину і Смоленщину. У вересні 1621 р. була здобута перемога над татарами під Хотином. Проте по смерті Сагайдачного (1622 р.) відносини козаків з урядом знову загострилися.

Одночасно з еволюцією козацтва, особливо на межі XVI-XVII ст., йде бурхливе освоєння теперішньої Центральної і Лівобережної України. Це стало

можливим завдяки ефективнішій системі оборони цих земель від татар найманими загонами і козаками. До того ж уряд здійснював протекційну політику, надаючи податкові і митні пільги місцевому населенню.

Люблінська унія не зменшила, а, навпаки, посилила вплив в українських землях місцевих магнатів князівського походження. Особливі права, які вони мали, були підтверджені і в 1569 р. Майже всі уряди на Волині, в Київщині і Брацлавщині зосереджувалися в їхніх руках. До того ж саме українські князі найбільш активно почали освоювати південно-східні землі, приєднуючи їх до своїх володінь. Це надзвичайно збагачувало і посилювало їх. Так, власне військо князя Острозького складало 15-20 тис. чоловік, а його багатства дорівнювали двом річним бюджетам Речі Посполитої в мирний час! Тому рівність всієї шляхти в цих землях була лише фікцією. В дійсності вся влада належала місцевим князям, в порівнянні з якими король, уряд і сейм не мали реального впливу. Поступово, завдяки шлюбним зв'язкам з місцевою знаттю, тут з'являються і польські магнати.

В західних землях України (в Галичині, Холмщині, на Поділлі, повільніше – на Волині) відбувалося закріпачення селянства, посилення його експлуатації. Значно легшим було становище селян в малонаселених Київщині, Брацлавщині, а особливо на Лівобережжі. Щоб привабити сюди робочі руки, місцеві магнати і шляхта оголошували “слободи” – звільнення від усіх повинностей на 10-30 років. Тому сюди з західних земель переселяється велика кількість втікачів. Проте і після закінчення терміну слобід ці люди не бажали ставати панськими підданими. До того ж сусідство козацтва вело до “покозачення” селян, їх переходу до розряду “непослушних” (вільних) людей.

В цей час відбувається і посилення національно-релігійного антагонізму. З 1560-х рр., для боротьби з поширенням протестантської релігії, в Польщі і Литві з'являються католицькі ченці-єзуїти. Вони починають пропагувати ідею церковної унії, тобто підпорядкування Київської митрополії римському папі. В ідеалі це мало б сприяти зняттю напруження у відносинах католиків і православних, нормалізувати внутрішнє життя православної церкви. Тому за унію виступав і найвпливовіший захисник православ'я князь Василь-Костянтин Острозький. Проте він вимагав з'єднання церков за згоди всіх православних патріархів. Але гору взяв інший проект.

В грудні 1595 р. церковну унію було проголошено у Римі, а в *жовтні 1596 р.* в Бересті відбувся церковний собор. На ньому відбувся розкол: унію не визнала більшість православних на чолі з Острозьким і двома єпископами. Тодішній король Сигізмунд III, ставши на бік уніатів, тим самим порушив акт 1573 р., який гарантував релігійну толерантність в Речі Посполитій. Тому православних в їхній боротьбі проти унії часто підтримували й протестанти.

Одним із засобів боротьби була жвава полеміка між противниками і прибічниками унії. Не бракувало й силових конфліктів. Активізувався процес переходу в католицтво найзнатніших українських і білоруських родин, який розпочався ще до Берестейської унії. Водночас на захист православної релігії на сеймах виступала середня і дрібна шляхта. Дуже активну роль в боротьбі відігравали міщани, об'єднані в церковні братства.

Проте поступово роль лідера в національно-релігійній боротьбі переходить до козацтва. До Київського братства записався П.Сагайдачний з усім козацьким військом. У 1620 р. в Києві під їхнім захистом була висвячена православна ієрархія – митрополит і єпископи. У 1633 р. права православних були офіційно визнані сеймом. Завдяки діяльності київського митрополита **Петра Могили** (1632-1646) і його реформам православна церква вступила в період піднесення. Робилися спроби порозуміння з уніатами, тобто “Русі з Руссю”. Постає ідея створення спільного Київського патріархату, номінально залежного від Риму. Ці плани не були реалізовані. Проте вони засвідчували процес самоусвідомлення “руського народу” (українців і білорусів) Речі Посполитої як одної з трьох складових останньої, поряд з Польщею і Литвою. Характерно, що цей народ (і козацтво зокрема) мислився сучасниками в якості законного спадкоємця Давньої Русі.

Після смерті Сагайдачного відносини козаків з урядом ускладнилися. Козацтво повернулося до практики самостійних дій проти Туреччини та Криму. Наслідком конфліктів стали повстання під проводом Марка Жмайла (1625 р.) і Тараса Федоровича-“Трясила” (1630 р.). В той же час козаків продовжували використовувати у війнах, наприклад, в Смоленській війні 1632-1634 рр. з Московською державою.

Щоб ізолювати Запорозжя, урядом у 1635 р. біля Дніпрових порогів була збудована фортеця Кодак. Однак в тому ж році вона була зруйнована запорожцями на чолі з Іваном Сулимою. Подальше загострення відносин вилилося в повстання під проводом Павла Бута (Павлюка) у 1637 і Якова Острянина та Дмитра Гуні у 1638 р. При цьому реєстрові козаки переважно знаходилися в лавах урядових військ, а запорозькі (“низові”) – серед повстанців. Після придушення останнього повстання у 1638 р. була прийнята “Ординація Війська Запорозького”. Вона встановлювала 6-тисячний реєстр; скасовувалися посада гетьмана і виборність полковників; Запорозька Січ оголошувалася поза законом.

Наступні 10 років (1638-1648) часто називають добою “золотої спокою” в історії Речі Посполитої, бо козацькі повстання припинилися. Це було наслідком урядового терору: адже в цей час Річ Посполита не мала потреби в козацькому війську. Але цей спокій був ілюзією, що невдовзі підтвердила Визвольна війна під проводом Б.Хмельницького.

3.2. Політичний устрій українських земель часів Гетьманщини (середина XVII – кінець XVIII ст.)

Початок нового періоду в історії України, коли повільний плин суспільного життя, характерний для середньовіччя, змінився в середині XVII ст. різким прискоренням, своєрідним катаклізмом, ознаменувався в економічній сфері переходом до більш високого рівня суспільного виробництва, а у політичній і соціальній – створенням підвалин модерної національної держави і виходом на політичну арену козацтва, через призму якого у XVI-XVII ст. відбивалися всі основні тенденції розвитку України.

Дві хвилі козацьких повстань кінця XVI – першої половини XVII ст. хоч і закінчились поразкою, але продемонстрували, що новий стан надзвичайно динамічно реагував на найменші зміни у політичному та господарському житті України.

У 1648 р. після десятиліття “золотого спокою” відсутність власної держави, полонізація та окатоличення національної еліти, церковний розкол, наростаюче закріпачення селянства спонукали широкі верстви українського населення Речі Посполитої до масового збройного повстання, а слабкість королівської влади, розширення впливу Запорозької Січі, втрата контролю над нею з боку польської адміністрації зробили визвольну війну, що розпочиналась як чергове козацьке повстання, можливою.

Специфіка подій середини XVII ст. полягала в тому, що паралельно з визвольною боротьбою відбувалася справжня селянська війна. Втягнення в їх круговерть багатотисячних мас колишніх кріпаків внесло зміни у розстановку соціальних сил, суттєво позначилося на існуючій становій структурі середньовічного суспільства. “Усе, що живе, піднялося в козацтво”, так висловився Самовидець з приводу цих подій. Справді, в ряді районів України число козаків почало коливатися від 60 до 80 % від усієї кількості населення. Відповідно зазнала змін структура аграрних відносин – було знищене велике феодальне землеволодіння й панщинно-фільваркова система господарства, зменшилися шляхетські латифундії, було ліквідоване кріпацтво. Відбувся справжній революційний прорив у формуванні суспільної свідомості селян. Вперше за багато століть їх боротьби на практиці було реалізовано заповітне гасло “землі і волі”. Козацтво ж перетворилося у провідну верству українського суспільства. В його руках зосередились не тільки великі матеріальні багатства, насамперед земельна власність, а й політична влада.

Творення української державності в ході Визвольної війни українського народу середини XVII ст.

Український історик державницького напрямку В.Липинський визначав Визвольну війну українського народу під проводом Б.Хмельницького

(„Хмельниччину”) як міцну й здорову, православно-монархічну реакцію, яка збирала під свої знамена степове “українське” козацтво, залишки православної “руської” шляхти, заможне промислове міщанство: “Сполучення тих трьох

економічно сильних класів з простолінійним і фанатичним в своїй “темноті” православним духовенством і такою-ж православною інтелігенцією на ґрунті спільної національно-конфесійної ідеології, – використання тодішніми політиками переворотової енергії соціально невдоволених селянських мас, – прекрасна класово-військова організація козаччини, – геній Гетьмана Хмельницького і історичне щастя, в формі цілого ряду високо талановитих, безмежно своїй ідеї відданих і морально дисциплінованих його помічників – ось що дало тодішній революції, яка розпочата була сотнею фанатиків в момент здавалося повного занепаду нації – найбільше можливу в тодішніх умовах перемогу”.

Вже до кінця червня 1648 р. на Лівобережжі, а до кінця серпня і на Правобережжі утверджуються нові владні структури у вигляді козацького адміністративного устрою, судів, власної національної армії тощо.

18 серпня 1649 року між польським урядом і представниками Війська Запорозького було укладено Зборівську угоду, за якою в межах Польщі утворювалась автономна область (із земель Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств, частини Волині й Поділля), на яку поширювалася влада гетьмана. Встановлювався реєстр в 40 тисяч козаків. Решта (покозачене селянство) повинна була повернутися до виконання панщини. У 1649-1650 рр. Б.Хмельницький проводить велику державотворчу діяльність: зміцнює козацьку адміністрацію, проводить поділ підвладної території на полки і сотні.

Після поразки під Берестечком, відповідно до умов укладеного **18 вересня 1651 р.** Білоцерківського договору, козацький реєстр обмежувався до 20 тис. осіб, влада гетьмана поширювалася лише на Київське воєводство, йому заборонялися зовнішні зносини. Крім того шляхті дозволялося повернутися до своїх маєтків. Білоцерківський мир на певний час припинив державне будівництво, але воно знову поживилося після битви 1652 р. на Батогському полі.

Козацьке державне утворення, що постало впродовж 1648-1657 рр., охоплювало за життя Богдана Хмельницького територію з населенням понад 3 млн. чоловік і площею близько 200 тис. кв. км. На заході його кордон більш-менш збігався з порубіжжям старого Брацлавського воєводства, на півночі в районі м. Звягеля (сучасний Новоград-Волинський) дотикався до р.Горині, далі, вище Овруча, тягнувся через Прип'ять і Дніпро на лівий берег, захоплюючи Любеч, Новгород-Сіверський і Стародуб (зараз Брянська обл. в Російській Федерації); наприкінці 50-х років XVII ст. Війську Запорозькому належала ще й частина Південної Білорусі.

Українська держава доби Хмельниччини сформувалася на двох принципових засадах, які часто вступали між собою в протиріччя – демократії та авторитаризму. На початковій фазі визвольних змагань переважали демократичні засади, про що свідчить існування таких суспільних явищ та норм: функціонування Військової (Генеральної) ради, у якій право голосу мала уся „чернь”, тобто все військо; виборність усіх посадових осіб від сотника до гетьмана; відсутність жорстких міжстанових розмежувань, що давало змогу міщанам і селянам „покозачитися” і стати частиною привілейованої верстви – козацтва, а, точніше, – вільними людьми.

З часом, коли ситуація стає критичною, а демократія дедалі більше набуває рис класичної охлократії (домінування в політичному житті суспільства натовпу, юрби, всевладдя та свавілля мас), під впливом Б.Хмельницького та його однодумців набирають силу авторитарні начала. Безпосередніми виявами цього процесу були поступове обмеження впливу „чорних” рад та витіснення їх старшинською радою; зосередження всієї повноти влади в руках гетьмана; домінування командних методів управління в державному житті; встановлення спадкового гетьманату, тенденція до переростання гетьманської влади в монархічну.

За весь час існування Гетьманщини монархічна й республіканська тенденції постійно змагалися між собою. Богдан Хмельницький (1648-1657), Іван Самойлович (1672-1687) й **Іван Мазепа** (1687-1709) не тільки вважали себе виборними монархами, але й хотіли передати гетьманський уряд своїм родичам, намагаючись тим самим встановити прецедент для спадкової монархії. З іншого боку, Павло Тетеря (гетьман Правобережжя, 1663-1665) і Петро Дорошенко (1665-1676) дотримувались республіканських традицій. Вони правили за узгодженням з Генеральною радою, верховенство якої були зобов'язані визнавати.

Кожний гетьман обирався довічно Генеральною радою. Правда, він міг добровільно зректися або бути усунутим від влади радою. Так, добровільно або під тиском зреклися влади Іван Виговський (1657-1659), Юрій Хмельницький (1659-1663), Павло Тетеря (1663-1665) та Петро Дорошенко (1665-1676).

Гетьман знаходився на чолі державного апарату: скликав генеральну чи старшинську раду, керував її роботою, брав участь у обговоренні питань та формуванні рішень ради, брав участь у судочинстві, організовував фінанси, очолював військо, керував дипломатичною службою, за його підписом виходили найважливіші розпорядження і універсали тощо. Гетьман був верховним розпорядником землі, котра перейшла до Скарбу Війська Запорозького.

Практичне управління в Гетьманщині здійснювала генеральна старшина, яка поєднувала в собі функції генерального штабу й кабінету міністрів. Іноді генеральна старшина обиралася Генеральною радою (або радою старшин), в іншому разі – призначалася гетьманом; пізніше, особливо у XVIII ст., з поданого гетьманом списку кандидатів її вибирав російський уряд. Генеральна старшина виконувала різноманітні завдання, поставлені перед нею гетьманом, але кожен її член мав також своє місце в ієрархії і свої обов'язки. У віданні генерального писаря знаходилася **Генеральна військова канцелярія** – центральна установа гетьманського діловодства. Генеральний обозний керував збройним постачанням армії і вирішував суто військові питання, маючи власний допоміжний штат з осавулів, хорунжих. Генеральні судді (як правило, два) завідували гетьманським судом. У XVIII ст. він переріс у спеціальний апеляційний орган – Генеральний військовий суд, через який проходили справи, розглянуті попередньо в сотенних та полкових судах. Уряди генеральних осавула, хорунжого та бунчужного не мали чітко окреслених функцій, зводячись до виконання окремих доручень гетьмана. Сукупність

генеральної старшини при гетьмані витворювала малу *Старшинську Раду*, на відміну від великої – за участю полковників (венеціанський посол в Україні А.Віміна називав останню сенатом).

Адміністративний поділ охоплених повстанням земель дублював структуру війська: територіальні одиниці відповідали ієрархії бойових підрозділів, забезпечуючи максимально швидко мобілізацію військовозобов'язаного населення, тобто козацтва. Найнижчим військовим підрозділом козацької армії був курінь, відповідник давнього десятка, до якого входило від 10-20 до 30 козаків певного хутора, села чи частини містечка або міста. Очолював курінь виборний курінний отаман, а місцевою громадою, що споряджала на війну даний козацький загін, у селах керував виборний війт. Курені об'єднувалися у вищу військову, а водночас адміністративно-територіальну одиницю – сотню, якою командував сотник, що мешкав разом із сотенною старшиною (осавулом, писарем і хорунжим) у сотенному містечку. Спочатку сотники обиралися на радах сотень, але коли останні поступово зникли, їх призначав уже полковник. Разом зі своєю канцелярією сотник проводив початкові розслідування й арешти, підтримував порядок і розв'язував дрібні конфлікти. Цивільними справами сотні відав городовий отаман у співробітництві з органами міщанського самоврядування. Розміри сотні були неусталені, охоплюючи переважно до 200-300 козаків та цивільного населення.

Сотні об'єднувалися у полки і територіально підпорядковувалися полковій канцелярії на чолі з полковником. Резиденція полковника, призначеного гетьманом, та полкової старшини – осавула, обозного, судді, писаря, хорунжого, – знаходилась у полковому місті. Кількість полків не завжди була однаковою. Так, у реєстрі, складеному за Зборівським договором 1649 р., їх нараховувалося 16. До складу полку могло входити від 11 до 22 сотень. Як і в сотенному містечку, у полковому місті цивільними справами козацтва відав городовий отаман, а міщан – магістрат або ратуша. Полковникам належали функції начальників свого полку як бойової одиниці, а також глав адміністрацій полкової територіальної округи з широкими судовими, карними та фінансовими повноваженнями.

Призначений полковник користувався єдиноначальною владою та не рахувався з полковою радою, внаслідок чого значення останньої з часом помітно впало. Владу полковника підтверджували клейноди, подібно до гетьманських, але його булава була не кругла, а шестигранна і мала назву “пернач”.

У середині XVII ст. полковий устрій поширюється й на Слобожанщину, яка входила в межі Російської держави. З введенням полкового та сотенного територіального поділу тут засновується полкова та сотенна адміністрація. У 1652 р. створюється Острозький полк, потім Ізюмський, Охтирський, Сумський та Харківський. Острозький полк заснували переселенці-козаки та селяни Чернігівського полку, чим встановлювалася спадковість між полковою організацією козацької України та Слобожанщини. Організація на цій території відрізнялася лише тим, що в адміністративних і військових справах вона була

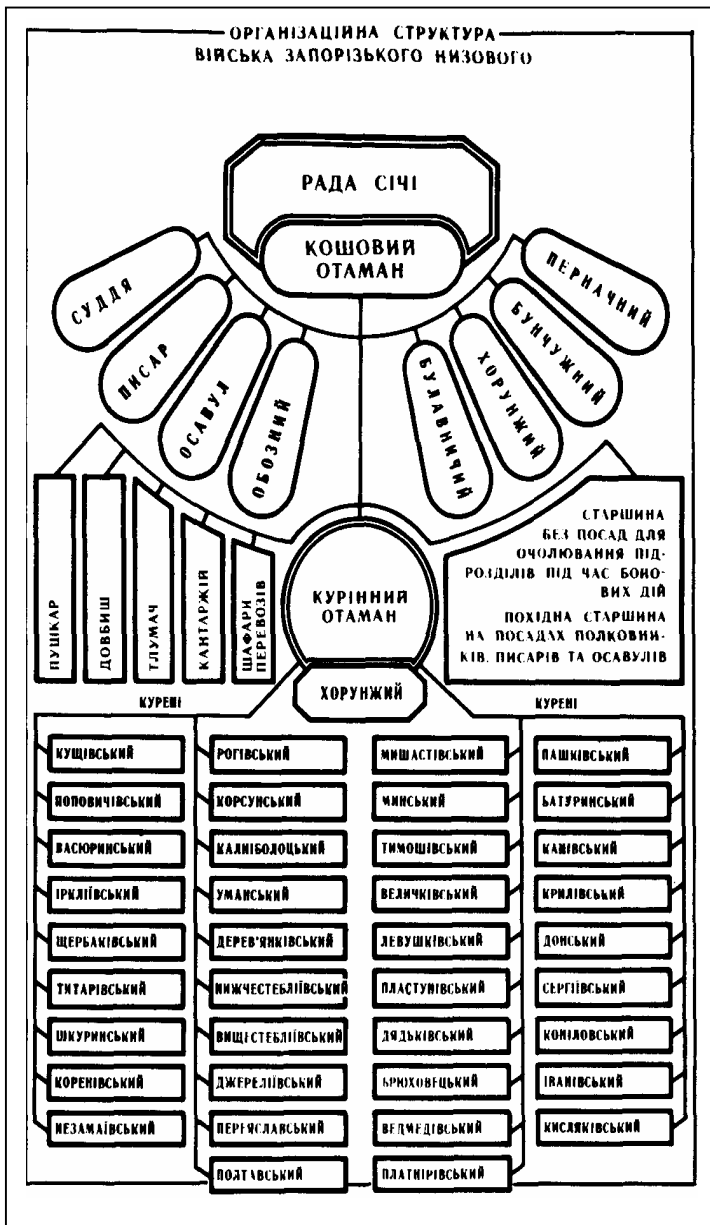
підпорядкована безпосередньо білгородському та харківському воєводі, а через них – Розрядному приказу.

Автономною одиницею лишалася Запорозька Січ, котра за Б.Хмельницького підлягала безпосередньо гетьманському правлінню, не входячи до жодного з полків і обираючи власного кошового отамана (на відміну від призначуваних гетьманом полковників).

Кожен стан мав свій окремий суд. Створювалася система козацьких судів, але вона знаходилася в зародковому стані і ґрунтувалася на звичаєвому праві. Судову владу мали всі керівники місцевої адміністрації. Козацьким судам

підлягали не тільки козаки, але у важких кримінальних справах також міщани і селяни.

Найвищим був суд гетьмана, котрий здійснював судочинство разом з двома генеральними судьями і судовим писарем. Він же розглядав апеляції, що надійшли до гетьманської канцелярії. В якості генеральних старшин судді неодноразово виконували гетьманські доручення, як-от: очолювали дипломатичні місії, супроводжували війська. На час їх відсутності до Генерального військового суду призначалися тимчасові члени (асесори). Попри існування постійних посад генеральних суддів та судового писаря, ГВС у другій половині XVII ст. являв собою тимчасову комісію зі складом, призначуваним універсалом Генеральної військової канцелярії за підписом гетьмана, що створювалася для розгляду конкретної справи на місці перебування апелюючих сторін,

зносили вела за допомогою технічного апарату гетьманської канцелярії, чинності рішенням якої надавав гетьман.

Більшість дрібних кримінальних та цивільних справ міщан розглядали магістратські та ратушні суди, успадковані з литовсько-польського часу.

Будівництво державного апарату вимагало великих фінансових затрат. Державна казна поповнювалася з трьох джерел: земельного фонду, з доходів від промислів і торгівлі та з податків. До другої чверті XVIII ст.

загальнодержавна скарбниця не була відокремлена від приватних коштів гетьмана. Посада гетьманського підскарбія, що відав виключно держаними фінансами, виникла лише у 1663 р. на хвилі критики нових порядків у Війську Запорозькому і зникла з кінцем гетьманування І.Брюховецького на сорок років.

Задля вирішення зовнішньополітичних проблем, починаючи з 1648 р., Б.Хмельницький неодноразово звертався до Москви з проханням допомогти в антипольській боротьбі. Проте Москва довгий час не хотіла розривати мир з Польщею і займала вичікувальну позицію. Та все ж бажання розширити сферу свого впливу, використати Україну як буфер проти Туреччини, залучити українські козацькі збройні формування для відвоювання в Речі Посполитої втрачених Росією територій сприяли тому, що російський цар після деяких вагань „в ім'я спасіння віри православної” погодився взяти Військо Запорозьке під свою протекцію. Відповідну ухвалу про це прийняв 1 жовтня 1653 р. Земський собор. У Переяславі у **січні 1654 р.** було узгоджено принципові засади майбутнього договору (антипольський військовий союз, протекторат московського царя над Україною, збереження основних прав і вольностей Війська Запорозького) і здійснено усний акт присяги присутньою на раді старшиною.

У березні 1654 р. у Москві козацька делегація передала на розгляд росіянам проект договору із 23 пунктів, спрямованих на збереження „давніх прав і вольностей”. Після двотижневих переговорів сторони дійшли компромісу, який увійшов у історію під назвою „*Березневих статей*”. Згідно з цим документом Україна зберігала республіканську форму правління, територіально-адміністративний поділ, нову систему соціально-економічних відносин, цілковиту незалежність у проведенні внутрішньої політики. Водночас окремі статті обмежували її суверенітет: збір податків з українського населення здійснювався під контролем російської сторони; заборонялися дипломатичні зносини з Варшавою та Стамбулом.

Серед істориків ще й досі не вщухають дискусії з приводу визначення історико-юридичної суті Переяславсько-московського договору. Спектр тлумачень цієї угоди надзвичайно широкий, але найпоширенішими є шість підходів: персональна унія (незалежні держави, що мають власні уряди, визнають владу одного монарха); реальна унія (тісний зв'язок, ряд спільних установ); васальна залежність України від Росії; автономія України у складі Росії; військовий союз між Україною та Росією; інкорпорація.

Події наступного часу показали, що інтереси централізованої монархії, яка еволюціонувала до абсолютизму, та козацької республіки були часто діаметрально протилежними, що й породжувало боротьбу між ними. Правлячі кола Росії не хотіли змиритися з республікансько-демократичними підвалинами соціально-політичного життя України, з намаганням козацької старшини відстояти політичні й соціально-економічні права українського суспільства, самостійність козацької республіки. Хід і наслідки цієї боротьби залежали від співвідношення сил обох сторін, міжнародної обстановки, мудрості політики спадкоємців Богдана Хмельницького.

Після заключення у 1656 р. *Віленського перемир'я* між Росією та Польщею всупереч інтересам Війська Запорозького і смерті Б.Хмельницького новий гетьман І.Виговський **16 вересня 1658 р.** уклав з представниками польського уряду Гадяцький договір. За його умовами Україна як формально незалежна держава під назвою Велике Князівство Руське на рівних правах з Польщею та Литвою ставала третім членом федерації – Речі Посполитої. Територія князівства охоплювала Київське, Брацлавське та Чернігівське воєводства. Верховна влада належала гетьманові, який обирався довічно та затверджувався королем. Українська армія мала нараховувати 30 тис. козаків та 10 тис. найманого війська. Православні віруючі зрівнювалися у правах з католиками. Водночас Гадяцький договір передбачав відновлення адміністративно-територіального устрою, що існував до 1648 р., повернення польським магнатам і шляхті маєтків в українських землях, відновлення повинностей українського селянства.

Проте зазначений договір не був реалізований, оскільки, по-перше, запорожці активно протидіяли пропольській орієнтації гетьмана, по-друге – в Україну ще раніше було введено московське військо. Восени 1659 р. І.Виговський відмовився від гетьманства і втік до Польщі.

Новий Переяславський договір, ухвалений **27 жовтня 1659 р.**, фактично перетворював Україну на автономну частину Росії: переобрання гетьмана мало здійснюватися лише з дозволу царя; гетьман втрачав право виступати в похід без царського дозволу; заборонялися зносини з іншими країнами; у Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві та Умані були розташовані російські залоги тощо.

У 1660 р. розпочався новий раунд російсько-польського протистояння в боротьбі за українські землі. Незабаром під Чудновом російські війська потрапили в оточення і зазнали поразки. За цих обставин гетьман Юрій Хмельницький під тиском пропольськи настроєної старшини на чолі з Г.Лісницьким та Г.Гуляницьким схиляється до угоди з Польщею. 18 жовтня 1660 р. було укладено Слободищенський трактат, відповідно до якого Україна знову поверталася під владу Речі Посполитої на правах автономії. Хоча ця угода і нагадувала Гадяцьку, однак у ній обмеження політичної незалежності українських земель були більш значними: усунено статтю про Велике князівство Руське; гетьман не тільки позбавлявся права зовнішньополітичних зносин, а й зобов'язувався подавати військову допомогу Польщі у війнах з іншими державами; польській шляхті і магнатам поверталися всі маєтності в Україні.

60-80-ті роки XVII ст. увійшли в історію України як “доба Руїни”. Міжусобиці та війни, які сталися після смерті Б.Хмельницького призвели до того, що територія країни була розірвана на дві частини: Правобережну та Лівобережну, або тогочасну та сьогочасну. Це був не тільки географічний поділ, а й політичний. Цей поділ став політичною реальністю, особливо він позначився у 1663 р. з обранням двох гетьманів – лівобережного та правобережного.

30 січня 1667 р. Польща та Росія уклали на 13,5 років Андрусівське перемир'я знову без участі представників Війська Запорозького. Відповідно до

умов перемир'я територія козацької України поділялася на три частини: Лівобережжя закріплювалася за Росією, Правобережжя – за Польщею, а Запоріжжя потрапляло під спільний контроль обох країн.

Першим правобережним гетьманом було обрано колишнього однодумця і зятя Б.Хмельницького **Павла Тетерю** (1663-1665 рр.). У 1665 р. правобережним гетьманом став **Петро Дорошенко** (1665-1676 рр.). На початку 1668 р. він проголосив себе гетьманом усієї України, але Лівобережжя та Запорозька Січ його не підтримали. З 1671 р. на Правобережжі гетьманів більше не обирали.

Першим лівобережним гетьманом був **І.Брюховецький** (1663-1668 рр.). Він був першим гетьманом України, який поїхав до Москви, щоб особисто засвідчити царю свою покору. В свою чергу царський уряд починає створювати спеціальні установи для регулювання своїх відносин з Україною. Так, у 1663 р. був заснований Малоросійський приказ, який очолив Артамон Матвеев – найближча до царя людина. Саме актами приказу санкціонувалися вибори нового гетьмана та старшини. Він же контролював українську церкву та духовенство. З утворенням приказу козацьке самоврядування було помітно обмежено. Після скасування приказної системи за Петра I повноваження Малоросійського приказу було передано до Колегії іноземних справ.

У 1681 р., прагнучи вийти з безперспективного протистояння, Росія уклала з Туреччиною Бахчисарайський мирний договір. За його умовами під контролем Туреччини опинилися Південна Київщина, Брацлавщина та Поділля, а Росія утримувала Лівобережну Україну, а також Запоріжжя. Територія між Дністром і Бугом 20 років мала залишатися нейтральною та незаселеною.

Останню крапку в процесі поділу українських земель у XVII ст. між сусідніми державами було поставлено **1686 р.** підписанням між Росією та Польщею „*Вічного миру*”. Текст договору складався на основі умов Андрусівського перемир'я 1667 р. Річ Посполита визнавала за Московським царством Лівобережну Україну, Київ, Запоріжжя, Чернігово-Сіверську землю. Брацлавщина та Південна Київщина ставали нейтральною незаселеною зоною між Польщею та Московією. Північна Київщина, Волинь і Галичина відходили до Польщі. Поділля залишалося під владою Туреччини (у 1699 р. держави “Священної Ліги” змусили за Карловицькою угодою передати його до Польщі).

Злиття імперської та української владних систем

Після „Вічного миру” центр політичного та культурного життя українських земель остаточно зосереджується на Лівобережжі, яке українці називали Гетьманщиною. Тривалий час тут зберігалися певні елементи державності, створеної в роки Визвольної війни, – виборність гетьмана та старшини, система місцевого управління, судочинство, козацьке військо тощо.

Початок XVIII ст. став переломним у житті Гетьманщини. Спроба гетьмана **І.Мазепи** зберегти завдяки союзу зі шведським королем Карлом XII козацьку автономію зазнала поразки. Не увінчалися успіхом і намагання гетьмана у вигнанні П.Орлика відновити українську державність. За цих

обставин форсована централізація та поступова уніфікація адміністративно-судової та фінансової системи управління Гетьманщини стала своєрідною прикметою часу.

Особливістю перебування Лівобережжя і Слобожанщини у складі Росії в XVIII ст. був тотальний, безперервний, хоча і хвилеподібний наступ на українську автономію з метою інкорпорувати ці землі до складу імперії. Суть імперської політики після переходу І.Мазепи до шведів чітко висловлена в листі князя Голіцина до канцлера Головкина: „Задля нашої безпеки в Україні треба насамперед посягти незгоду між полковниками і гетьманом. Не треба виконувати прохань гетьмана. Коли народ побачить, що гетьман уже не має такої влади, як Мазепа, то, сподіваюсь, буде приходити з доносами”.

У 1708 р. під тиском царя гетьманом було обрано літнього **І.Скоропадського** (1708-1722). І.Скоропадський звернувся до царя з проханням підтвердити традиційні права та вольності, до яких додав ще декілька пунктів (щоб козаками командували не московські офіцери, а власна старшина; щоб повернули гармати, вивезені з Батурина та ін.). Резюме Петра I було коротким і однозначним: „Українці й так мають з ласки царя стільки вольностей, як жоден народ у світі”. Після цього розпочинається форсований наступ на українську автономію. Характерними рисами цього процесу були: обмеження влади гетьмана та контроль за нею (гетьманську резиденцію перенесли з Батурина до Глухова, ближче до російського кордону, біля особи гетьмана перебував російський резидент-наглядач); економічні утиски (значну частину українських товарів – прядиво, шкіру, сало, олію та ін. – дозволялося вивозити лише до російських портів, водночас певні товари заборонялося ввозити до України, їх змушували купувати на російських фабриках); експлуатація демографічного потенціалу (1721 р. на будівництво Ладозького каналу було направлено 10 тис. козаків, 30% з них загинуло; 1725 р. під час Дербентського походу з 6790 козаків померло чи загинуло 5183 осіб); культурні обмеження (1720 р. сенатським указом проголошувалося: в Україні „книг ніяких, окрім церковних давніх видань, не друкувати”, а у тих, які друкуються, „щоб ніякої різниці і осібною наріччя не було”). Крім того, росіяни вперше отримали в Україні великі землеволодіння, що призвело до появи значних невідконтрольованих гетьману територій, на яких їхні власники старанно прищеплювали вивезене з Росії кріпацтво.

Доба І.Скоропадського мала свої особливості: пасивна протидія офіційній російській політиці з боку гетьмана, створення 1722 р. *Малоросійської колегії*, яка, приймаючи від населення скарги на українські суди, контролюючи фінанси, стежачи за стосунками старшини та козацтва, не лише звужувала владні повноваження гетьмана, а й обмежувала українську автономію, була дієвим дестабілізуючим чинником, що дедалі глибше вбивав клин між українською елітою та народом. У 1722 р. управління Гетьманщиною було передано Сенату, що означало відмову Петра I визнати Україну самостійним державним суб'єктом.

Перший зафіксований випадок втручання центрального уряду у визначення складу та компетенції місцевих органів влади припадає на 1720 р. і

був викликаний скаргою міністра Ф.Протасьєва на зловживання гетьманських канцеляристів під час хвороби гетьмана. Петро I наказував створити *Генеральну військову канцелярію* (ГВК) “в якій сидіти Генеральному Писарю”, а гетьману – приймати апеляції на її рішення. Сенс цієї реформи полягав у виведенні ГВК з-під безпосереднього контролю гетьмана. У 1721 р. російський уряд зробив спробу унезалежнити від впливу адміністративних органів Генеральний військовий суд. Але вона провалилася через створення додаткової апеляційної структури – Малоросійської колегії і передачу гетьманських прерогатив судової апеляції розпорядчій частині ГВК. Витворений адміністративною реформою 1720-1723 рр. апарат управління був громіздким і неефективним.

Дещо змінила ситуацію поява на політичному горизонті наказного гетьмана **П.Полуботка** (1722-1724), людини енергійної, палкого оборонця української автономії. Він проводить судову реформу 1722 р. (Генеральний військовий суд стає колегіальним), розгортає боротьбу з хабарництвом, встановлює порядок апеляцій. Проте колегія не бажала відігравати скромну роль апеляційної інстанції, вона претендувала не тільки на контроль за владою, а й на саму політичну владу.

Смерть Петра I, реальна загроза війни з Туреччиною змінили політичну кон'юнктуру. Бурхлива діяльність Малоросійської колегії, яка весь час накладала нові податки на українських землевласників, зачепила інтереси всесильного О.Меншикова, який володів величезними маєтками і навіть містами в Україні. Це зумовило скасування 1727 р. Малоросійської колегії та певне пом'якшення офіційної російської позиції в українському питанні – було знову дозволено вибори гетьмана, яким став **Д.Апостол** (1727-1734).

У 1728 р. в день коронації Петра II новий гетьман подав петицію про повернення Україні колишніх прав та вольностей згідно з угодою 1654 р. Натомість одержав „Решительные пункты”, відповідно до яких гетьман не мав права вести дипломатичні переговори; генеральну старшину та полковників затверджував цар; для контролю за гетьманськими фінансами вводилися посади не одного, а зразу двох підскарбіїв – росіянина та українця; мито за товари, які ввозилися до України, мало йти у царську казну та ін. Отже, часткове повернення Україні її прав і свобод (право обрання гетьмана; переведення Гетьманщини з імперського Сенату знову під юрисдикцію Колегії закордонних справ; скорочення кількості російських військ на українській території; скасування податків, накладених Малоросійською колегією та ін.) були нічим іншим, як тактичним відступом, своєрідною реакцією на зміну політичної кон'юнктури.

Після смерті Д.Апостола у 1734 р. Кабінет міністрів Анни Іванівни передав владу у Гетьманщині Правлінню гетьманського уряду з трьох росіян та трьох українців, яке Сенат у своїх указах іменував “Временным Малороссийским Правлением”. Крім того, відповідний указ чітко визначив компетенцію ГВК і Канцелярії міністерського правління (КМП), яка залишалась з попередніх часів. Якщо КМП було залишено “для секретных дел”, то ГВК отримувала апеляцію на рішення судових та фінансових органів. Апеляції на рішення ГВК вносились на розгляд створеної 1 лютого 1734 р. Контори малоросійських справ Сенату.

В часи Правління гетьманського уряду Генеральний військовий суд втратив статус інстанції спеціалізованої, де мушили засідати самі лише генеральні судді з асесорами, оскільки серед членів ГВС бачимо генеральних старшин, які одночасно брали участь у роботі розпорядчої частини ГВК, переходили з однієї установи до іншої, так що варто було б говорити вже не про підпорядкування вищої судової інстанції адміністративній, а про злиття їх у період міжгетьманства.

Заведені реформою 1734 р. органи управління проіснували до 1750 р., коли імператриця Єлизавета погодилася з поновленням посади гетьмана. Крім старих традиційних обмежень (гетьману заборонялося листуватися з іноземними державами, російська сторона призначала полковників та ін.) у цей час з'явилася низка нових: 1754 р. ліквідується митний кордон між Гетьманщиною та Великоросією; гетьману наказано подавати фінансові звіти російському уряду про прибутки та витрати Гетьманщини. Проте можна погодитися з О.Субтельним, який вважає, що за останнього гетьмана К.Розумовського Гетьманщина переживала „золоту осінь” своєї автономії.

Навіть перебуваючи тривалий час у Санкт-Петербурзі, гетьман приділяв багато уваги Україні. Намагаючись забезпечити собі тили, створити опору в найвпливовішій частині українського суспільства, К.Розумовський йде назустріч старшині і 1760-1761 рр. забороняє переходи селян без письмової згоди пана, починає скликати з'їзди старшини – Генеральні Збори, які мали тенденцію до перетворення на шляхетський парламент на зразок польського сейму. Було проведено певну модернізацію війська: удосконалено артилерію, введено однакове озброєння та уніформу. Однак прихід до влади Катерини II (1762-1796) кардинально змінив ситуацію. Спроба добитися визнання спадковості своєї посади закінчилася для К.Розумовського втратою гетьманської булави.

За *судовою реформою* 1760-1763 рр. Гетьманщина повернулася до старого судоустрою, котрий ґрунтувався на нормах Литовського Статуту, було стверджено порядок апеляційних інстанцій і відокремлено судову владу від адміністративної. До статutowих судів належали земські, гродські і підкоморські.

У кожному з десяти полків Гетьманщини створювалося по 2 земські суди, які склалися із земського судді, підсудка, земського писаря, обраних заможними козаками, міщанами і старшиною довічно. На відміну від старих статutowих судів нові земські суди мали в своїй юрисдикції не лише новосформовану шляхту, але й все населення даного судового округу – повіту. Сесії земських судів проводилися тричі на рік і розглядали всі цивільні справи, крім межових.

Створювалися також 10 гродських судів у полкових містах. Оскільки на чолі їх стояв полковник або полковий суддя, а до складу входила полкова старшина, то гродські суди частіше називали полковими. Ці суди розглядали карні та деякі цивільні (пов'язані з насиллям) справи.

У кожному з 20 судових повітів існував підкоморський суд, члени якого (підкоморій, його помічник і писар) обиралися з числа старшини довічно. Цей суд розглядав тільки межові спори, головним чином, влаштовуючи виїзні засідання.

Від усіх цих судів апеляції направлялися в Генеральний Військовий Суд, котрий перетворився в різновид колишнього Головного Трибуналу Литовського. Змінився принцип його комплектування. До нього входили 2 генеральних судді і 10 депутатів (по одному від кожного полку), обирали полковою старшиною і сотником терміном на один рік. Вироки від ГВС йшли до гетьмана. Після скасування гетьманщини ГВС складався з двох генеральних суддів і п'яти постійних членів.

Крім названих вище козацьких, існували у XVIII ст. міські суди двох типів – магістратські (магдебурзькі) і ратушні. Суди 11 магістратських міст, до яких входили в'їт (голова), бурмистри, райці, лавники, вирішували різні справи міщан і посполитих міст і містечок. На певний час міські суди підпали було під тиск місцевої козацької старшини, що призвело до об'єднання міських і козацьких судів, але в 1730 р. гетьман Д.Апостол повернув їм незалежність.

У містах, що не мали магдебурзького права, існували ратушні суди. Їхня відмінність від судів магістратських міст полягала в тому, що хоча вони й користувалися в судах нормами магдебурзького права, але знаходились у повній залежності від козацько-старшинської влади, самоуправляючись лише в межах адміністративного управління. Тому і в складі ратушного суду документи показують в'їта, бурмистра, писаря, сотника, городского або курінного отамана, представників козацтва. Ратушні суди розглядали справи міщан, посполитих та змішані з козацькими справи.

Оскільки міські суди були одноступеневими, апеляції від них потрапляли в козацьку судову систему: від магістратських судів йшли до ГВС, від ратушних – до полкового суду.

У сільських громадах мало важливі цивільні і карні справи вирішував сільський суд у складі в'їта (голови) та старійшин з числа селян; у приватновласницьких селах – ще урядовець власника села. Але ці суди не набули розвитку. Частіше за все селянські (посполитські) справи розглядав або козацький суд (за участю представника громади), або міщанський, оскільки всі села „приписувалися” для виконання різних „общенародних повинностей” до відповідного магістрату чи ратуші.

Третім судом у селах Гетьманщини в часи зміцнення козацької влади, розширення старшинського землеволодіння і посилення економічної, а відтак і соціальної, залежності селян були суди домініальні (панські). Про ці суди маємо дуже мало документальних свідчень. Очевидно, відновлені вони були наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Однак на відміну від попереднього часу, крім самого пана чи його урядовця, в суді брали участь сільський в'їт і представник громади. Другою відмінністю було керівництво в суді правом, а не волею пана. Це пояснюється тим, що хоча селяни і були залежними, знаходячись у „послуханні” пана, однак не були кріпаками.

„По церковним правилам”, як і здавна, діяли духовні суди. Вони розглядали всілякі духовні справи, з цивільних – питання подружнього життя. Карні й важливіші цивільні справи були вилучені з їхньої компетенції і передані козацьким судам. Ієрархія духовних судів була такою: суди

протопопів, єпархіальні, єпископські, Консисторський суд Київської митрополії. Відповідним до цього був і порядок апеляцій щодо вироків судів.

Протягом 1751-1763 рр. з ліквідацією постійно діючої розпорядчої частини ГВК втратила контроль над спеціалізованими органами управління Гетьманщини і перетворилась, як це було до 1722 р. та у 1727-1733 рр., на технічну частину при особі гетьмана, який ліквідував одну апеляційну інстанцію і прямо зносився з ГВС та Канцелярією малоросійського скарбу. Крім того, у 1760-1764 рр. фінансове управління було нарешті незалежено від адміністрації, а обсяги влади генерального підскарбія не лише юридично, а й фактично, дорівнювали аналогічним генеральних суддів та писаря.

Загалом, протягом 1720-1782 рр. російським урядом було витворено сталі, стаціонарні адміністративні, судові та фінансові органи управління з визначеною компетенцією. В рамках цього проекту вищим владним інститутам Гетьманщини було надано типову для імперських закладів форму “колегія-канцелярія”. Спеціалізація посад, визначення функцій окремих урядовців, створення чіткої ієрархії органів управління, розвиток письмового діловодства недвозначно вказували на тенденцію до бюрократизації апарату управління Лівобережної України у XVIII ст. Однак професійними чиновниками генеральних писарів, суддів та підскарбіїв назвати не можна. Посади ці визначали, головним чином, близьких до гетьмана або російських правителів осіб, багатих та впливових представників нового українського панства.

Російський уряд неодноразово виявляв у ході реформ непослідовність, віддаючи перевагу посиленню політичного контролю над управлінською раціональністю. Найбільших успіхів у відокремленні суду та фінансів від адміністрації за участі української політичної еліти було досягнуто за часів гетьманування Д.Апостола (1727-1734) та К.Розумовського (1750-1764).

Після ліквідації гетьманства **1764 р.** вся повнота влади в Україні зосередилася в руках другої Малоросійської колегії на чолі з графом П.Румянцевим. Було взято жорсткий курс на централізацію. Суть цієї політики виражена в словах імператриці: „Коли в Малоросії зникнуть гетьмани, треба зробити все, щоб стерти з пам'яті їх та їхню добу”. У **1775 р.** було знищено Запорозьку Січ, у 1781-1782 рр. – ліквідовано полкову систему на Гетьманщині і утворено намісництва за російським зразком, у 1783 р. юридично оформлено кріпацтво. Намагаючись заручитись підтримкою української еліти, Катерина II 1785 р. видала „Жалувану грамоту дворянству”, відповідно до якої українська знать звільнялася від військової служби та урівнювалася у правах з російським дворянством. Внаслідок цих акцій було остаточно ліквідовано українську автономію.

3.3. Україна під імперською владою (кінець XVIII – початок XX ст.)

Заходи імперських урядів по уніфікації адміністрації, суду, фінансів

Імперія не мала в своєму розпорядженні достатніх економічних і адміністративних важелів, щоб швидкими темпами подолати історичні особливості регіону. Вона могла

лише поступово, нівелюючи їх та пристосовуючись, використати у власних інтересах. Управління в Україні здійснювалося на відмінних від центру засадах. Для цього виокремлювалися політико-територіальні одиниці з іншою структурою влади, зокрема, в останній чверті XVIII ст. ними були намісництва, а в XIX ст. такими стали генерал-губернаторства.

За штатним розписом, підготовленим 1781 р., імперія ділилася на 20 намісництв, переважно по дві губернії в кожному. Це були великі за площею адміністративно-територіальні одиниці, які очолювали намісники з основною функцією – державний нагляд. Згідно із статтями „Учреждения” за цією посадою закріплювалося дві назви – намісник і генерал-губернатор. Призначення на посаду відбувалося за безпосереднім вибором монарха, який делегував частину своїх повноважень государевому наміснику – генерал-губернатору – довіреній державній особі.

Законодавство Катерини не встановлювало чітких меж генерал-губернаторських повноважень, а поділяло їх на нагляд і управління. Компетенція генерал-губернаторів визначалась таким чином: нагляд за губернськими установами і посадовими особами, за дотриманням законності, пильнування державних інтересів, суспільної користі та піднесення загального добробуту. Призначення генерал-губернатора начальником поліції засвідчило, що він наділявся також управлінськими функціями з підвищенням до державного рівня таких завдань як попередження розкошів, марнування коштів, проявів жорстокості та тиранії, турбота про продовольче забезпечення населення, збирання податків і проведення рекрутських наборів. До його функцій належали також нагляд за кордоном і командування місцевими військами.

До *органів управління* новостворених Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв (по одній губернії у кожному) належали: намісницьке правління, палата карного суду (ПКС), скарбнича палата, палата цивільного суду (ПЦС) та губернський нагляд. Крім того, в губернському місті розташовувались приказ громадської опіки, совісний суд, три верхні суди (верхній земський суд, верхня розправа, губернський магістрат) та вісім повітових закладів (повітовий (окружний) суд, дворянська опіка, городовий магістрат, сирітський суд, словесний суд, міська загальна (шестигласна) дума, нижня розправа та нижній земський суд). В галузі господарчого управління скарбничі палати перебирали на себе функції колишньої Канцелярії малоросійського скарбу, в галузі адміністрації намісницькі правління прийшли на зміну Генеральній військовій канцелярії та Малоросійській колегії, а судові функції Генерального військового суду, ГВК та II-ої МК перебрали ПКС та

ПЦС (саме функції, бо для завершення розгляду справ термін дії МК та ГВС було продовжено).

З трьох галузей управління найменш розробленою була адміністративна. *Намісницьке правління* складалось з намісника (генерал-губернатора), правителя намісництва (губернатора) та двох радників. За губернським статутом намісник та правитель намісництва призначались імператором, а радники – Сенатом. Обсяги компетенції намісницького правління досить невизначені: “Правление губернии есть то место, которое управляет в силу законов именем Императорскаго Величества всею губерниею, обнародывает и объявляет повсюды в подчиненных оному областях законы”, “бдение свое прилежно простирает, дабы законы были везде исполняемы”, “все непорядки законам противные заблаговременно прекращает”. У губернському статуті серед справ правління згадується також арешт майна, прискорення судочинства, справи термінові.

Про голову намісницького правління статут говорить, що він “не есть судья, но оберегатель Императорскаго Величества изданнаго узаконения, ходатай за пользу общую и Государеву, заступник утесненных и побудитель безгласных дел”. Крім того, намісник мав нагляд за міською та сільською поліцією, гарнізонами та армійськими полками, запасами продовольства, вчасною виплатою податків, у випадку надзвичайних подій перебирав військове керівництво і міг призупинити виконання вироку ПКС. Попри цю широку компетенцію намісника Звід законів ставить його діяльність у зв'язок з рішенням правління.

Румянцев-Задунайський Петро Олександрович (1725-1796) – видатний російський полководець, адміністратор. Батько – денщик Петра I, перший член Правління гетьманського уряду (1738-1740); мати – з родини Голіциних. Початкову освіту отримав у сухопутному шляхетському кадетському корпусі. Брав участь у російсько-шведській війні 1741-1743 рр., першій та другій російсько-турецьких війнах, польській компанії 1794 р. Малоросійський генерал-губернатор і президент Малоросійської колегії (1764-1768). Генерал-фельдмаршал (з 1770 р.). Намісник київський, чернігівський, новгород-сіверський (1782-1796). Полковник Кінної гвардії (1796 р.). Похований у Києво-Печерській Лаврі.

Про компетенцію правителя намісництва (губернатора) та радників, статут 1775 р. говорить ще менше, ніж про компетенцію намісницького правління в цілому. Так, губернатор мав виконувати обов'язки намісника за його відсутності, керуючись “Наказом губернаторам” від 1764 р., а радники призначались на допомогу губернатору. Формально намісницьке правління нагадувало II-гу Малоросійську колегію. Хоча президент останньої та намісник і мали проводити свої рішення через колегіальний орган, у зв'язку з невизначеністю компетенції він перетворювався на додаток до особи правителя. Фактично ж, через усунення імператрицею П.Румянцева від виконання своїх обов'язків вся повнота влади в намісництвах належала губернаторам.

Губернські судові органи були представлені палатою карного суду та палатою цивільного суду. Поряд з судовими палатами трьох намісництв, завершуючи розгляд справ, протягом 9 років існував Генеральний військовий суд.

Палата карного суду (ПКС) складалася з п'яти членів: голови, якого призначав імператор за поданням Сенату, двох радників та двох асесорів, що призначалися безпосередньо Сенатом. На ревізію до неї надходили справи з верхніх судів, пов'язані з втратою життя, честі та торговою стратою без попередньої апеляції. Апелювати на рішення палати можна було до Сенату. Тобто, після розгляду справи у нижніх судах існувало всього три апеляційні інстанції, а для посадових злочинів, які розглядалися у ПКС безпосередньо – всього одна. Губернський статут 1775 р. розглядає ПКС як департамент Юстиц-колегії. Затверджував рішення ПКС намісник.

Палата цивільного суду (ПЦС) мала той самий склад, що і ПКС. До неї надходили апеляції на рішення верхніх судів у майнових справах. Губернський статут розглядає ПЦС як з'єднаний департамент Юстиц- та Вотчинної колегій, а її компетенцію визначає як ревізію цивільних справ.

Фінансове управління губернією, а саме контроль над прибутками та витратами, господарче завідування державними маєтками, входило до компетенції скарбничої палати. Губернський статут 1775 р. розглядає останню як з'єднаний департамент Камер- і Ревізіон-колегій. Той же статут визначає штат скарбничої палати: поручник правителя – голова, якого призначає імператор, директор економії, який в разі відсутності віце-губернатора займає місце голови палати, та губернський скарбник, яких Сенат визначає за поданням намісницького правління, один радник та два асесори, яких призначає Сенат.

Нагляд за діяльністю намісницьких органів здійснювали губернський прокурор та два губернських стряпчих. Губернський прокурор призначався Сенатом за поданням генерал-прокурора, а стряпчі – безпосередньо Сенатом.

Система органів, створених губернським статутом на території колишньої Гетьманщини, проіснувала до листопада 1796 р. За цей короткий час було зроблено спробу розділити три сфери управління (адміністрацію, фінанси та судочинство). Але через сполучення контролю за справами з усіх трьох сфер у руках намісницького правління, спроба ця була приречена. Система органів Лівобережної України у 1782-1796 рр. багато завдячувала структурі та практиці управління, що склалися впродовж останнього півстоліття, і була, певною мірою, її модифікацією.

Автором великої адміністративно-територіальної реформи 1796-1797 рр. сучасники одностайно вважали **О.А.Безбородька**, дійсного таємного радника (з 1796 р.), канцлера Російської імперії (з 1797 р.). Суть змін розкривалась у семи пунктах імператорського указу 1796 р. По-перше, до складу створеної на місці колишніх Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв Малоросійської губернії повертались землі колишніх Полтавського та Миргородського полків. “Для Гражданской части” залишалось правління, “для казенных дел” – скарбнича палата, натомість відновлювався “бывший там Генеральный Суд” з двох департаментів у складі двох генеральних суддів,

чотирьох радників та десяти виборних від дворянства засідателів (депутатів), до якого надходили апеляції на нижні суди і на рішення якого апелювали до Сенату. Замість призначення Сенатом чи імператором за поданням Сенату, чиновники Малоросійського генерального суду обирались місцевим дворянським зібранням, а імператор лише затверджував одного з кандидатів. У зв'язку з цим члени МГС отримували платню не від держави, а від дворянської спільноти. Відновлювались земські повітові та підкоморські суди у 20 повітах. Нижні земські суди, городничі залишались, а от посади прокурорів, крім губернського, та стряпчих всіх рівнів було ліквідовано.

Фінансова частина залишалась без змін. До складу скарбничої палати Малоросійської губернії входили: віце-губернатор (голова палати), 3 радника, губернський скарбничий, 3 асесора, 4 присяжних.

І, нарешті, місто Київ “по положенню его за рекою Дніпром” відокремлювалось від Малоросійської губернії задля створення нової з приєднаних внаслідок поділів Польщі земель.

Після виведення військового губернатора зі складу губернського правління його очолив безпосередньо малоросійський цивільний губернатор. Обсяги влади останнього у 1796-1801 рр. збільшились, з одного боку, за рахунок намісника (нині – військового губернатора), а з іншого – за рахунок дворянського самоуправління, у зв'язку з введенням цивільного губернатора до складу дворянського зібрання.

Наприкінці XVIII ст. розпочався новий період у житті західноукраїнських земель. У цей час карта Європи була знову перекроєна відповідно до геополітичних інтересів великих держав. Унаслідок цього до складу багатонаціональної Австрійської імперії після першого (1772) та третього (1795) поділів Польщі відійшла Галичина, а після укладення австро-турецької Константинопольської конвенції (1775) під владою австрійського імператора опинилася Буковина. Крім того, з XVII ст. під владою австрійських монархів у складі Угорського королівства перебувало ще й Закарпаття. Отже, „клаптикова” імперія Габсбургів наприкінці XVIII ст. стала володаркою значної частини України. На зламі століть західноукраїнські землі займали територію 70 тис. км², де проживало 3,5 млн. осіб, з яких 2,4 млн. були українцями.

Інкорпорація західноукраїнських земель до складу Австрійської імперії збіглася у часі з першою хвилею модернізаційних реформ у цій державі. Ці реформи запроваджувалися в життя в 70-80-х роках XVIII ст. Марією-Терезою та Йосипом II. Вони базувалися на ідеях освіченого абсолютизму і мали на меті шляхом посилення державної централізації та встановлення контролю правлячої династії за всіма сферами суспільного життя залучити імперію до нових історичних процесів та не допустити її відставання від основного суперника – сусідньої Пруссії.

Підхід до реформування суспільства був комплексним: зміни водночас відбувалися майже у всіх сферах життя. Реформа управління зробила центральною постаттю місцевої адміністрації державного чиновника, було проведено перші статистичні переписи населення та земельних володінь, упорядковано систему обліку та контролю. Військова реформа ввела обов'язкову

військову повинність та централізований рекрутський набір. Особливо значним був вплив реформ у сфері аграрних відносин, релігії та освіти.

Переворот 11 березня 1801 р. викликав часткову реставрацію у Російській імперії катерининських губернських закладів, однак новий імператор Олександр I відмовився від уніфікаційної політики по відношенню до західних та трьох сибірських губерній і розглядав їх “яко на особенних правах состоящая”. Раціоналізуючи систему управління, реформа передбачала створення на додаток до існуючої 41 губернії ще п’ять, в тому числі ще одної Малоросійської. Указ від 9 вересня 1801 р. не вносив змін в устрій адміністративно-судових та фінансових органів управління, а лише передбачав їх подвоєння в ході розділу Малоросійської губернії надвоє. Прикордонні та упривілейовані території передавалися під начальство військових губернаторів. В питанні політико-адміністративного нагляду Олександр I повертався до практики 1782-1796 рр., коли посада київського, чернігівського та новгород-сіверського намісника не сполучалась з завідуванням Правобережною та Слобідською Україною.

Рєпнін Микола Григорович (1778-1845) – малоросійський військовий губернатор (1816-1834). Освіту здобув у першому кадетському корпусі. Брав участь у російсько-французьких війнах кінця XVIII – початку XIX ст. Відзначився у битві під Аустерліцем (1805 р.). У 1808-1810 рр. – на дипломатичній службі. Виконуючий обов’язки віце-короля Саксонського (1813-1814). На посаді малоросійського військового губернатора відзначився спробами визначити статус українського дворянства і козацтва, полегшити положення селянства. Звільнення з посади пов’язане зі звинуваченнями у нецільовому використанні державних коштів. Член Державної ради (1835-1836 рр.). Почесний член Харківського, Московського і Геттінгенського університетів. Прообраз князя Андрія Болконського з роману Л.М.Толстого “Війна і мир”.

Голова губернського правління, військовий губернатор міг не лише контролювати процес управління, а й втручатись в його організацію. При особі військового губернатора утворювалась спеціальна канцелярія на чолі з правителем, що нагадує похідну Генеральну військову канцелярію часів К.Розумовського, та вводились посади чиновників з особливих доручень. У разі відсутності військового, у губернському правлінні головував цивільний губернатор. Крім начальників губернії, до складу правління входили три радники, з яких один – старший, що призначались Сенатом за поданням Міністерства внутрішніх справ. Справи, що входили до їх компетенції “Звід законів” поділяє на шість груп: 1) формування та контроль за діяльністю апарату управління; 2) поліційні; 3) державно-господарчі; 4) по повинностям; 5) скарбничі; 6) по судовому управлінню.

Фінансова частина залишалась довгий час незмінною. Указ від 29 вересня 1831 р. розділив скарбничу палату на наступні відділення: 1) господарче; 2) лісове; 3) по горілчаній та солянній частині; 4) скарбниче; 5) соляне; 6) контрольне. Кожне відділення очолювалось радником і поділялося на столи, що ними керували столоначальники, бухгалтери або контролери. Віце-губернатор (голова скарбничої палати) призначався імператорським указом, радники –

Сенатом за поданням Міністерства фінансів. До середини 30-х рр. XIX ст. віце-губернатор залишався господарником, що не входив до губернського правління.

Ініційоване указом від 9 вересня 1801 р. загальноімперське перетворення палати суду та розправи на передбачені губернським статутом палати карного та цивільного суду не торкнулось Малоросійських губерній. Протягом ще тридцяти років на їх території функціонував Генеральний суд, розділений у кожній з губерній на два департаменти. Після поділу Малоросійської губернії до складу кожного Генерального суду входили двоє суддів, двоє радників та восьмеро обраних дворянством депутатів. Отже, склад кожного з губернських судів зменшився на два радника та два депутати. Незмінними залишились принципи обрання членів Генерального суду та їх матеріального утримання. Відмовившись від катерининського принципу всестановості губернських судових закладів, павлівсько-олександрівська контрреформа перетворила їх на виключно дворянські, що їх дворянство й оплачувало. Крім принципів комплектування вищих губернських закладів після судової реформи незмінними залишились діючі кодекси законів: почасти Литовський Статут, почасти загальноросійські закони. Дія першого була припинена лише через дванадцять років указом від **4 березня 1843 р.**

Серед передбачуваних Олександром I реформ генерал-губернаторства займали особливе місце. Були наміри використати їх для переведення Росії на федеративний устрій. Але таке сполучення виявилось можливим лише на папері і несумісним практиці. Міністерська система управління з Комітетом на чолі, що була запозичена М.Сперанським у Франції, передбачала централізований шлях розвитку Російської держави. Теорія федералізму не була сприйнята певними владними колами імперії, котрі отримали перемогу не в процесі обговорення її доцільності, а в результаті вступу на російський престол Миколи I. При ньому надалі відбувалося посилення самодержавства з одночасною централізацією держави. Імператор відмовився від децентралізаторських принципів управління Катерини II та федеративних засад Олександра I, залишивши, однак, у руках генерал-губернаторів надзвичайно високий рівень владних повноважень. Крім цивільного врядування, їм підпорядковувалися війська, що перебували на ввірених їхньому управлінню територіях. Заходи, що пропонували генерал-губернатори, обов'язково узгоджувалися з імператором, за яким завжди залишалось останнє слово і котрий міг скоріше прийняти їхні пропозиції, ніж міністрів.

В залежності від політичних переконань, ділових якостей, енергійності, переймання регіональними потребами, вміння впливати на імператора та використовувати царське оточення кожен з генерал-губернаторів намагався посилити значущість і впливовість своєї посади в державі, зокрема визначати взаємини центру і провінції під час різних етапів інтеграції краю. Ось чому яскравими виявилися періоди управління таких генерал-губернаторів як П.Румянцев, М.Репнін та М.Воронцов.

Передавши місцевому дворянству контроль над судовою частиною, уряд через призначення адміністративних та фінансових чиновників за поданням

відповідно Міністерства внутрішніх справ та Міністерства фінансів, посилив на початку ХІХ ст. вплив у цій частині апарату управління. У 1801-1831 рр. цивільні губернатори Чернігівської та Полтавської губерній, віце-губернатори Полтавської були майже виключно росіянами, не пов'язаними родинними зв'язками з місцевим дворянством.

З перетворенням генеральних судів на палати карного та цивільного суду, ліквідацією посади військового губернатора, управляючого цивільною частиною Чернігівської та Полтавської губерній, і, остаточно, з припиненням у 1843 р. дії Литовського Статуту, можемо говорити про уніфікацію апарату управління за загальноімперським зразком, про завершення більш як столітнього періоду бюрократизації владних інститутів Лівобережної України.

Буржуазні реформи і спроби модернізації суспільства

У ХІХ ст. територія сучасної України перетворилася на об'єкт справжньої „термінологічної війни”. Поляки називали землі, зайняті Російською імперією в результаті поділів Речі Посполитої **kresy wschodnie** (східні околиці Речі Посполитої). У Росії про цю територію йшлося як про Західний край. При цьому розрізнялися Південно-Західний край, що включав Подільську, Волинську й Київську губернії, і власне Західний із Віленською, Ковенською, Могилевською, Мінською та Вітебською губерніями. Землі на лівому березі Дніпра називали Малоросією, а Причорномор'я – Новоросією. У цілому територія сучасної України часто називалася Південною Росією. Особлива назва існувала при цьому для Східної Галичини – Червона Русь.

Така ж ситуація була й із термінами, які використовувалися для позначення православного й уніатського населення сучасної України. Поляки називали їх *rusini*, обов'язково з одним „с”, тоді ж як для великоросів використовувалося слово „*moskali*”. До середини ХІХ ст. серед поляків переважала точка зору, що заперечувала етнічну інакшість русинів й оголошувала їх такою ж частиною польського народу, як наприклад, мазури. Поступово все більше поляків починає підтримувати українську ідею як таку, що підриває цілісність головного противника польського національного руху – Російської імперії.

У Москві й Петербурзі предків сучасних українців називали малоросами чи малоросіянами, іноді росіянами або русинами, обов'язково з двома „с”, щоби підкреслити їхню єдність з усіма росіянами, тобто великоросами й білорусами. (Останні теж писалися тоді з двома „с”.) Поняття росіянин виявилось таким чином ширшим, ніж його сучасне значення.

Зауважимо, що малороси й білоруси не дискримінувалися в Російській імперії на індивідуальному рівні. „Українцям і білорусам, які офіційно вважалися росіянами, у принципі була відкрита будь-яка кар'єра – за умови, що вони володіли російською мовою. Не було перепон і в дітей від змішаних шлюбів росіян і українців. Українці не виокремлювалися й не утискалися ні за конфесійними, ні за расовими міркуваннями”, – пише німецький дослідник Андреас Каппелер. Це ставлення до „малоросів” як частини російського народу збереглося як офіційна позиція влади і як переконання більшості освічених

росіян упродовж усього XIX ст. Навіть на початку XX ст., коли підсилення шовіністичних, ксенофобських мотивів у російському націоналізмі виявилось у трактуванні “російськості” як суто етнічної категорії, а не як певного культурного стандарту, тільки малоросів і білоросів не змальовували як „іногородців”.

Революційна хвиля 1848-1849 рр., що охопила Європу, зумовила кардинальні зрушення у суспільній організації Австрійської імперії. Імператор Фердинанд змушений був декларувати буржуазно-демократичні свободи та проголосити конституцію. Ці радикальні зрушення сприяли пожвавленню суспільного руху в західноукраїнських землях. Вже в травні 1848 р. у Львові виникає перша українська організація – *Головна Руська рада*, на чолі якої став спочатку Г.Яхимович, а згодом М.Куземський.

У середині XIX ст. українська спільнота здобула свій перший досвід парламентаризму. У скликаному в липні 1848 р. австрійському парламенті інтереси українців представляли 39 депутатів (27 з них – селяни). Депутати від народу виступали за безоплатне скасування кріпацтва, поліпшення становища селян, розглядали різні аспекти національних відносин (зокрема, подали петицію, підписану 15 тис. осіб, що містила вимогу поділу Галичини на польську та українську частини).

Згодом, революційна хвиля, досягнувши свого піку, поступово пішла на спад. За цих обставин абсолютно логічним був наступ реакції – консервативно-охоронницькі сили імперії одну за одною почали відвойовувати втрачені позиції. Вже в березні 1849 р. було розпущено австрійський парламент, невдовзі відмінено конституцію. У нових умовах, коли абсолютизм відновив свої права. Головна Руська Рада виходила за межі жорстко централізованої системи імперії і 1851 р. була розпущена.

У середині XIX ст. Російська імперія, до складу якої входило 80% українських земель, також переживала глибоку кризу, суть якої полягала в невідповідності існуючих феодальних структур та відносин провідним світовим тенденціям розвитку, що утверджували нове буржуазне суспільство. Характерними рисами та виявами кризовості були занепад поміщицьких маєтків; посилення експлуатації селян; панування екстенсивних методів господарювання; гальмування розвитку капіталістичних процесів – стримування формування ринку вільної робочої сили, розвитку підприємництва тощо; наростання соціального напруження в суспільстві; глухе бродіння в народі, що таїло в собі загрозу широкомасштабного селянського бунту; посилення процесу відставання Росії від європейських держав-лідерів.

За цих обставин необхідність модернізації в імперії ставала дедалі очевиднішою. Роль останнього переконуючого аргументу відіграла поразка Російської імперії у Кримській війні (1853-1856), у якій гігантські людські та матеріальні ресурси імперії не подолали новітню техніку та технології передових європейських держав Англії та Франції. Це змусило передову частину російських правлячих кіл замислитися над розробкою та впровадженням реформаційного курсу, спрямованого на модернізацію економіки держави. Модернізація – це оновлення, удосконалення, надання

сучасного вигляду, перетворення відповідно до сучасних вимог економіки, технічне та технологічне переобладнання економічної сфери.

Характерними рисами російської наздоганяючої модернізації економіки були: поява нових прогресивних явищ та процесів не завдяки еволюції „знизу”, а силовій модернізації – „революції згори”; вибіркове, а не системне запозичення та використання світових досягнень у галузі техніки, технології та організації виробництва; пріоритетність окремих галузей, яка в перспективі веде до деформацій економічної структури держави; збереження на тривалий час багатокладності, паралельне існування нового, набираючого силу укладу та попередніх укладів, що не досягли піку свого розвитку та повністю не вичерпали свої можливості; порушення однорідності економічного простору, ускладнення соціальних та політичних проблем, зростання соціального напруження в суспільстві.

Принциповою особливістю наздоганяючої модернізації було зростання ролі держави, що виявляється у встановленні державного контролю за всіма сферами економіки, активному втручанні державних структур у хід реформ. Реалізація такого сценарію на практиці веде до зростання авторитарності влади, посилення централізму, збільшення ролі чиновництва, бюрократизації управління. Спираючись на прагматично налаштовану частину імперської бюрократії, після поразки у Кримській війні імператор Олександр II вирішив перейти до радикальних реформ. Першим його кроком було підписання **19 лютого 1861 р.** маніфесту про скасування кріпосного права. Принципові риси російської моделі *селянської реформи* (1861): ліквідація особистої залежності селян від поміщиків; створення органів селянського самоуправління; наділення селян землею та визначення за неї повинностей; викуп селянських наділів.

Реформа 1861 р. зберігала селянську общину, яка перетворювалася в найнижчу адміністративну одиницю. До її функцій належали місцеве самоврядування, забезпечення своєчасної сплати селянами платежів та податків і виконання ними повинностей. Характерною особливістю українських земель була незначна поширеність селянських общин. Так, якщо в Росії общиною жили понад 95% селян, то на Лівобережній Україні – 30%, а на Правобережній – лише 20%. Таке переважає індивідуальних господарств і зумовило в перспективі більший потяг українських селян до приватної власності, ніж у селян російських.

Скасування кріпосного права стало початковим кроком, своєрідним ключем до модернізації Російської імперії. Таке радикальне перетворення в аграрному секторі вимагало термінових змін та зрушень у інших сферах суспільного життя, які б дали можливість гармонізувати та стабілізувати ситуацію.

У комплексі реформ Олександра II після скасування кріпосного права провідне місце належить земській, судовій та військовій. *Земська реформа* (1864) передбачала створення виборних місцевих органів самоуправління – земств. Цей крок самодержавства пояснюється його бажанням компенсувати дворянам їхні економічні втрати шляхом надання їм обмеженої влади на

місцевому рівні; блокувати опозиційність лібералів, спрямувати їхню енергію на вирішення конкретних державних справ; створити орган, здатний ефективно вирішувати проблеми провінції. Діяльність земств суворо регламентувалася законом. Вони контролювали місцеве господарство, народну освіту, медичне обслуговування, благоустрій, шляхи сполучення тощо. Уряд пильно стежив за діяльністю земств, не допускаючи обговорення на їхніх засіданнях політичних питань, забороняючи будь-які контакти губернських земських установ між собою, боячись організованої опозиції та висування єдиних вимог.

Судова реформа (1864) базувалася на запровадженні низки прогресивних принципів: безстановості судочинства, незалежності суддів від адміністрації, гласності судового процесу, змагальності сторін при розгляді судової справи (у судах з'явилися прокурор, який звинувачував, та адвокат, який захищав підсудного). Крім того, було запроваджено суд присяжних у карному судочинстві. Всі ці прогресивні зміни, що сприяли зростанню в народі громадянської самосвідомості, були практичним кроком до створення правової держави.

Військова реформа, що здійснювалася п'ятнадцять років, мала на меті шляхом модернізації армії створити сучасне боєздатне військо. Ця реформа замінила ненависну рекрутчину загальною військовою повинністю, скоротила термін військової служби до 6-7 років, заборонила тілесні покарання тощо.

Полиційна реформа 60-х рр. XIX ст. була зумовлена тими ж соціально-економічними та політичними причинами, що й інші буржуазні реформи того періоду. Разом із тим ця реформа мала ще й особливі причини. Зокрема, скасування кріпосного права призвело до ліквідації вотчинної поліції, яка була істотним додатком державної поліції. Отже, уряд намагався цим підсилити низові її ланки.

25 грудня 1862 р. Олександр II видав указ і Тимчасові правила про устрій поліції в містах та повітах губерній, що підлягають загальному установленню. Але трапилося так, що норми Тимчасових правил фактично діяли понад півстоліття, а реформування нижчих ланок поліції так і не сталося.

З 1862 р. у кожному повіті існував єдиний поліцейський орган – повітове поліцейське управління. Воно було органом, який очолював повітовий справник. При ньому знаходилися його помічник і члени-засідателі повітового поліцейського управління, які усі разом складали загальне присутствіє управління. Слід підкреслити, що повітовий справник після реформи не обирався дворянами, як раніше, а призначався губернатором або генерал-губернатором. Серед чинів повітової поліції справник займав особливе становище, що неодноразово підкреслювалося у законі. За ним залишалося право ухвального голосу з усіх питань, які розглядалися поліцією.

Повіт поділявся на більш дрібні адміністративно-поліцейські одиниці: стани, дільниці (сотні) та селища. В станах поліцію очолювали станові пристави, які належали до розряду „виконавчих урядовців поліції”. Вони призначалися на посаду губернатором за поданням повітового справника. Кількість станів в повітах була різною (від 2 до 4) і залежала від таких чинників, як розмір території, чисельність населення, стан „порядку і спокою”.

Реформи в Росії відрізнялися від реформ у Австрії. По-перше, вони проводилися пізніше. По-друге, їхнім могутнім каталізатором став міжнародний фактор – участь і поразка в Кримській війні. По-третє, вони були обмеженими, непослідовними і незавершеними. Провівши земську, судову, військову, фінансову, освітню та інші реформи, тим самим заклавши основи громадянського суспільства, російський царизм не зробив останнього кроку – не створив відповідної новим реаліям політичної надбудови – не проголосив конституції і не скликав парламент. Саме тому модернізація у Росії не мала системного характеру, що суттєво ускладнювало перехід суспільства до більш прогресивного, порівняно з феодалізмом, капіталістичного способу виробництва. Крім того, російський варіант наздоганяючої модернізації мав серйозні протиріччя: аграрна реформа, урізавши майже на 20% селянські наділи, водночас збільшила повинності селян та віддала їх у довгострокову кабалу державі; зміцнення общинних порядків, що проголошувалося реформою, вступало в суперечність з утвердженнями громадянських прав селянства; демократична практика всестанової виборності до земств вступала у протиріччя з пануючим авторитарним режимом; самодержавство виходило за межі моделі створеної ним правової держави; незавершеність, половинчастість реформ зумовили протиріччя між носіями влади та практично всіма верствами суспільства; панування багатокладності в економіці робило стан суспільства нестабільним, створювало ґрунт для контр-реформ.

У 1879 р. після замаху на Олександра II був опублікований царський указ про призначення тимчасових генерал-губернаторів в Петербурзі, Харкові і Одесі; відповідними правами наділялися московський, київський, варшавський генерал-губернатори, їх влада поширювалася й на сусідні губернії. Генерал-губернаторам підпорядковувалися усі цивільні установи, навчальні заклади, судові органи. Вони отримали право арешту, адміністративного вислання будь-якої особи, припинення або заборони періодичних друкованих видань. Тимчасовим генерал-губернатором в Харкові був призначений граф М.Т.Лоріс-Меліков, в Одесі – Е.І.Тотлебен. У кінцевому підсумку це призвело до масових репресій, повальних обшуків, арештів, висилань. Військово-окружні суди (їм генерал-губернатори передавали на власний розсуд справи цивільних осіб) почали виносити смертні вироки.

Хвиля *контрреформ*, що прокотилася імперією у 80-90-х роках, значно ускладнила ситуацію. Консервативний Олександр III намагався відновити владу держави над громадянським суспільством, що формувалося. Суть контрреформ полягала, як писали тоді в офіційній пресі, у „виправленні фатальних помилок 60-х років”. Це „виправлення” виявилось у консервації, згортанні, а подекуди і ліквідації тих позитивних зрушень та змін, які були досягнуті буржуазними реформами 60-70-х років. Простий перелік здійснюваних самодержавством контрреформ дає уявлення про помітне гальмування суспільного розвитку та наступ реакції: 1884 р. запроваджено новий університетський устав, який ліквідував автономію університетів; 1887 р. вийшов циркуляр про „кухарчиних дітей”, що забороняв приймати до гімназій дітей, вихідців з нижчих верств населення; 1889 р. видано „Положення про

земських начальників”, що надавало широкі повноваження земським начальникам, які призначалися із дворян і виконували адміністративні та поліцейські функції на місцях; 1890 р. побачило світ „Положення про губернські та повітові земські установи”, яке обмежувало фінансування земств, посилювало контроль за ними з боку держави, скорочувало представництво в цих установах селян.

Контрреформи були частиною нового консервативного державного курсу. Проте консерваторам не вдалося повністю відновити колишні порядки, втиснути Російську імперію в старі шаблони суспільного життя. Контрреформи не змінили та вже й не могли змінити принципового напрямку еволюції до буржуазного суспільства, але вони суттєво уповільнили прогресивні суспільні зміни, розбалансували та деформували політичні, економічні, соціальні та міжетнічні відносини. Тому наприкінці ХІХ ст. в імперії визрівало масове невдоволення: селяни страждали від безземелля та грабіжницьких викупних платежів; робітники були обурені жахливими умовами праці та мізерною зарплатою; молода буржуазія, опанувавши економічні висоти, рвалася до політичної влади, яка б забезпечила їй справжні гарантії вільного підприємництва; інтелігенція бажала справжніх, а не декларативних політичних прав і свобод, поглиблення процесу демократизації суспільства; підтримуючи національне відродження, народи імперських окраїн дедалі голосніше виступали проти свого напівколоніального статусу за національні та державно-правові свободи.

РОЗДІЛ 4

ФОРМУВАННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ ТА ЇЇ ТЕОРЕТИЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ

4.1. Ідея козацького автономізму

Кінець XVIII – початок XX століття – доба формування, еволюції, теоретичного осмислення та реалізації національної ідеї, відродження державності українського народу.

Особливості формування національної ідеї в Україні з кінця XVIII ст. значною мірою зумовлювались особливостями суспільно-політичного життя українського народу. Починаючи з цього часу народ України перебував під владою двох імперій; 80% українських земель входило до складу Російської імперії, західноукраїнський регіон – Галичина, Закарпаття і Північна Буковина – був під владою Австрійської імперії Габсбургів. На цей час остаточно втратили свою автономію Гетьманщина і Слобідська Україна, була ліквідована Запорозька Січ. “*Ніч бездержавності*” – так характеризують цю добу в історичній драмі українського народу.

Російська і Австрійська імперії, до складу яких увійшли нові землі України, впровадили на підвладних їм територіях новий адміністративно-територіальний устрій, покликаний зберегти поліцейський контроль над населенням і забезпечити ліквідацію його національних особливостей. Усіма сферами життя керували державні чиновники. Лише у Галичині австрійські власті дозволили обирати крайовий сейм, який складався з шляхти та вищого духовенства і вирішував другорядні місцеві справи. Обидві частини України були об’єктами національного і соціального гноблення. Обидві імперії прагнули інтегрувати українські землі, зробити їх своїми невід’ємними територіями.

Але національне життя не зникло. Народ усвідомлював свою єдність, свої традиції, власну історію, розглядаючи їх як ґрунт для самовизначення. Виникає національна ідея. Глибинний ґрунт цієї ідеї було закладено ще в культурі Київської Русі. Теоретичне усвідомлення і розробка української ідеї, як і взагалі національної ідеї в історії європейських народів, розпочинаються, по суті, у XIX ст. Національно-культурне відродження, формування національної самосвідомості українського суспільства – шлях до відродження української державності.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. в Наддніпрянській Україні було майже цілковито припинено національне життя. Проте саме тут, на Лівобережній та Слобідській Україні продовжувала жити народна пам’ять про колишню славу козацьку, про Хмельниччину, про народну вольницю – Запорозьку Січ. Навіть у середовищі майже повністю зрусифікованого повітового українського панства, синів та онуків колишньої козацької старшини, ще не вмерло до кінця усвідомлення своєї національної особливості,

збереглося заповітне прагнення до самостійного розвитку, до власної національної держави.

Народні маси Лівобережної України ще не були виснажені панською неволею, поряд із селянством збереглася ще окрема верства “малоросійських козаків”, вільна від кріпацтва. Водночас, і в громадському житті колишньої Гетьманщини збереглися деякі риси давнього ладу, незважаючи на те, що на українських землях уже безроздільно панували загальноросійські порядки.

Дослідження вчених показують, що під кінець XVIII ст. на Гетьманщині, Слобожанщині та колишніх запорізьких землях ще плекали надію відновити автономію України. Ця доба znana в історії під назвою “*автономістичного руху*” (за І.Нагаєвським). Цей рух пов'язаний з опозиційною діяльністю української козацької старшини, що зберегла традиції активної участі у державному житті, неприязно ставилася до усяких змін, що йшли з Росії, обороняла давній лад і культуру.

Опозиційний рух в Україні зростав, і його не могли заглушити царські ранги, титули, надання землі з посполитими. Цей дух протесту в одвертій і прихованій формі виявляється у 1767 р., коли відбулися вибори дворянства Росії до Комісії для складання “Нового уложення”. Ідеолог автономістів – **Григорій Полетика**, нащадок старого козацького роду з Полтавщини, був обраний депутатом до Комісії від дворянства Лубенського полку. Його завзяте прагнення – зберегти колишній статус Гетьманату. Його вимоги були подані у вигляді п'яти меморандумів Законодавчої Комісії по складанню Уложення (1767-1774 рр.). Одночасно Г.Полетика захищав, як і інші представники відомих фамілій – В.Капніст, Г.Божич, А.Кондратьєв, М.Куликовський та інші, систему станового феодалізму.

Представники Ніжинського і Батуринського шляхетства обрали до Законодавчої Комісії не ставленика царського двору Л.Селицького, а прихильника номінального васалітету Гетьманщини Г.Долинського. У доповідній записці до Санкт-Петербургу вони наполягали на відновленні гетьманського правління. Сталася судова розправа та вирок: 33 неслухів імператорської волі розстріляти, 18 – заслати на каторгу у Сибір. Але Катерина II, яка часто керувалася у внутрішніх справах принципом “поганий мир кращий за добру свару”, помилувала усіх засуджених. В своєму щоденнику вона писала у ці дні, що малороси демонстрували заповітну ненависть до росіян, які звикли ставитися до них з неприхованою зневагою.

Найбільш типовим представником автономістів був поет-патріот **Василь Капніст** (1758-1823), виходець із дворянської сім'ї з Полтавської губернії. “Ода на рабство”, написана ним 1783 р., є одним із найвидатніших творів кінця XVIII ст. Довгий час її сприймали як твір проти кріпацтва, але ближче дослідження її показує, що це був гнівний протест проти позбавлення України автономних прав. Автор змальовує тяжке життя України “под игом тяжкие державы”. Василь Капніст був українським патріотом і бажав повернення прав своєму народові. Він був у тісних стосунках з московськими аристократами, що стояли в опозиції до політики Катерини II супроти України.

Українських патріотів єднала прив'язаність до минулого і критичне ставлення до сучасного. Вони намагалися зберегти місцеву правову систему, засновану на Литовському статуті, та відновити козацьку армію. Наприкінці 1787 р. В.В.Капніст за підтримки П.Румянцева-Задунайського і Г.Потьомкіна розробив такий план. Більш того, у Тулі для майбутнього війська він закупив багато зброї та боєприпасів. Однак, через опір найближчого оточення при царському дворі, насамперед канцлера О.Безбородько, цей план не було здійснено. Позиція російського уряду була дуже прагматичною: він ладен був відновити козацьке військо лише у випадку військової загрози для Російської імперії. У відповідь на цей проект, мабуть, у 1790 році став Великим гетьманом Чорноморських козаків Г.Потьомкін. В 1794 р. канцлер О.Безбородько, що дуже добре розумів настрої України, писав графові О.Воронцову: поновлення козацтва „могло возмутить свой собственный народ, помнящий времена Хмельницкого и склонный к казачеству. Тут сделалась бы военная нация и тем опаснее, что и Малороссия заразилась бы тотчас тем же духом, а за нею и его губерния, от чего вышла бы нового рода революция, в которой, по крайней мере, принуждены будем восстановить гетманство, дозволять многие нелепые свободы и, словом, терять то, чем смирно и тихо навеки бы владели”. Цей лист канцлера яскраво змальовує настрої України і побоювання російського уряду, як би ця поступка не розпалила апетити українських автономістів.

Тоді частина української старшини зважилася на більш рішучий крок – встановлення безпосередніх зв'язків з пруським двором, настроєним, на її думку, на війну з Росією. У **1791 р.** Василь Капніст приїхав (разом з братом Петром) до Берліна, де мав зустріч з королівським канцлером. Капніста цікавило, чи підтримає Прусія українське повстання у разі її війни з Росією. Проте відповідь була обережною. Пропонувалося повернутися до цього питання у випадку, якщо дійсно почнеться прусько-російська війна. Однак прусько-російські відносини незабаром нормалізувалися. Намір отримати допомогу пруського короля у справі звільнення України являв відчайдушне й безуспішне намагання змінити ситуацію. Адже наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Російська імперія була сильною державою з міцною економікою. Якщо у 1770 р. Британія виплавляла 2 мільйони пудів чавуну, то Росія – 5,1, а у 1799 р. – майже вдвічі більше. На її території нараховувалося більше двох тисяч промислових підприємств, у тому числі таких, де працювало понад 1000-1200 чоловік. Не без самозадоволення амбіційна Катерина II казала поетові Г.Державіну: “Якби я прожила 200 років, то, певна річ, уся Європа була б підвладна російському скіпетру”. В цьому епізоді важливим є не тільки факт звернення до пруського міністра, але передусім те, що автономісти кінця XVIII ст. намагалися повести Гетьманщину дорогою так званої консервативної революції. Власний досвід змінив відношення лідерів автономістів до форм боротьби. Вони переконалися, що Україна може бути відновлена лише шляхом збройної, визвольної боротьби, а не переговорів чи компромісів.

Протест проти гноблення України Росією, проти позбавлення політичних прав, прагнення повернути ці права не були властивими лише кільком особам. Дослідження свідчать про існування пов'язаних між собою гуртків однодумців,

які плекали надію на відновлення старого ладу. Головним чином завдяки дослідженням О.Оглоблина та Ю.Шевельова виявляється існування такого патріотичного гуртка в Новгород-Сіверському, до якого належали кілька десятків членів різного походження та професій. Пізніше гуртки діяли також в Чернігові, Полтаві, Києві.

До Новгород-Сіверського гуртка належали або були з ним зв'язані декілька десятків освічених представників відомих козацьких старшинських родів (Полетики, Капністи, інші). Майже всі вони отримали найкращу на той час освіту в Київській Академії та західноєвропейських університетах. Члени гуртка пропагували ідею української самостійності, поширювали твори, у яких, зокрема, давали високу оцінку діяльності Івана Мазепи, Павла Полуботка, боролися за права всього українського шляхетства й козацтва.

Більшість української верхівки, однак, не заходила у своїх поглядах так далеко. В середині 80-х рр. XVIII ст. опозиційні настрої серед потомків козацької старшини поступово згасають. Смерть Григорія Полетики 1784 р. позбавила їх досвідченого лідера. Водночас російська влада поступово задовольнила їхні станові інтереси.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. помітно зріс інтерес до національної історії. Це виявилось в активному збиранні та публікації історичних джерел і пам'яток історичної думки, виданні журналів та альманахів, створенні історичних товариств, написанні узагальнюючих праць з історії України тощо. У цей час, як зазначає І.Лисяк-Рудницький, “... туга за безповоротно втраченим славним козацьким минулим служила поштовхом до розгортання жвавого руху на полі історично-антикварного дилетантизму”. Характерними рисами історичних творів цієї доби – “Збирання історичного” (1770 р.) С.Лукомського, “Короткого літопису Малої Росії” (1777 р.) В.Рубана, “Літописного повісткування про Малу Росію” (1785-1786 рр.) О.Рігельмана – були описовість, компліативність, некритичне ставлення до джерел тощо. Та це й не дивно, оскільки їхніми авторами були не професійні історики, а армійські офіцери або письменники.

Варто зазначити, що в цей період зацікавлення минулим лише почасти було викликане становими інтересами козацької старшини. Річ у тім, що 1790 р. Департамент Герольдії став вимагати від частини нащадків старшини беззаперечних юридичних документальних доказів права на дворянство, незважаючи на заслуги предків на козацькій службі в минулому. Насправді, усі лідери автономістського руху – Роман Маркович, Тимофій Калинський, Михайло Милорадович, Василь Полетика (син Григорія Полетики), Адріян Чепа, Василь Чарниш, Федір Туманський – були “безсумнівними дворянами”, отже, вони відстоювали історичні права козацької старшини не з матеріальних, а з моральних мотивів. Їхня діяльність була наснажена почуттям локального патріотизму. “Як приємно працювати для слави і добра батьківщини. Наші власні почуття, свідомість, що ми не байдужі до інтересів батьківщини, служать нам нагородою”, – писав В.Полетика у листі до свого приятеля А.Чепа.

Значну роль у процесі формування історичної і національної самосвідомості українського народу та у подальшому розвитку наукових

досліджень української історії відіграли “*Історія Русів*” (анонімного автора) та праця Д.Бантиш-Каменського “*Історія Малої Росії*”.

Найкраще відображені політичні погляди автономістів в “*Історії Русів*” – першій великій пам’ятці модернової політичної думки. Вона з’явилася на рубежі сторіч і тривалий час поширювалася у рукописному варіанті (вийшла друком 1846 р.). Книга мала виразно антипольське й антиросійське спрямування, а її ідеєю було відновлення автономних прав України на момент її входження до складу Російської держави (1654 р.). “*Історія Русів*” закликала до виправлення історичних кривд, заподіяних царизмом українському народові, але вона ні на мить не ставила під сумнів право російського імператора управляти Україною. У цьому відображалася своєрідність світогляду автономістів: захищаючи історичні права України і прагнучи їхнього відновлення, вони, однак, не вимагали відокремлення України від Російської імперії.

Анонімний автор змальовує картину історичного розвитку України з найдавніших часів до 1769 р. Основна увага приділена періодам Козаччини, Хмельниччини, Гетьманщини. Намагаючись обґрунтувати право народу на свободу та державність, автор стверджував, що тільки Україна була прямою спадкоємницею Київської Русі; польсько-литовська доба – це час розвою української автономії, коли Україна вступала у відносини з Литвою та Польщею “як вільний з вільним і рівний з рівним”; Національно-визвольна війна під проводом Б.Хмельницького – це справедлива боротьба пригніченого народу за своє “буття, свободу, власність”.

“**Історія Русів**” – це перша своєрідна політична історія України. Цей політичний памфлет характеризується не тільки яскравістю викладу, оригінальністю стилю, емоційністю, патріотизмом, йому притаманні й тенденційність, недостатня документальна обґрунтованість тверджень, неточності, відверті фантазії автора (вигаданість дат, кількості військ, числа загиблих тощо). Безумовно, у цьому творі надзвичайно багато суб’єктивного, але його автор стоїть на патріотичних, демократичних позиціях і його думку рухає гаряче бажання не тільки розібратися у хитросплетіннях національної історії, а й допомогти своєму стражденому народові. Не випадково, критично оцінюючи “*Історію Русів*”, Д.Дорошенко зазначав, що ця праця “прислужилася дуже мало науковому дослідженню українського минулого, але допомогла пробудженню національної думки”.

Д.Бантиш-Каменський не був радикалом і схилився до консервативних, монархічних позицій. В чотиритомній праці “*Історія Малої Росії*” (побачила світ 1822 р. в Москві) автор не замовчував (а в подальших виданнях навіть розширював) сюжети, пов’язані з політичною автономією України.

Нове українське дворянство в імперській столиці все ще вважало Малоросію своєю батьківщиною, але батьківщиною, яка була частиною більшої держави – Російської імперії. Між цими двома патріотизмами – “малоросійським” і “загальноросійським” – для них не існувало суперечності. Вони мали всі підстави називати імперію своєю. Російська культура, інтегрувавши в себе інтелектуальний потенціал провінцій, отримала потужний

заряд розвитку. Тип “малороса”, який поєднував симпатію до України, до її природи, пісень, тощо з лояльністю до Російської імперії, був однією з характерних фігур в українській політичній і культурній історії XIX ст. Найяскравішим уособленням цього типу став всесвітньо відомий письменник Микола Гоголь. Свою душу він вважав складеною з української і російської культур.

Попри глибокі розбіжності між “автономістами” і “малоросами”, їх об’єднала одна спільна риса: вони були “останніми” людьми “старої України”. Інтереси цієї України вони ототожнювали зі своєю державою, а не з інтересами закріпаченого козацтва і селянства; занадто далеко стояли від народу, тому мусили потерпіти невдачу. Усе ж вони дали поштовх дослідникам, наприклад, звернутися до самого джерела, до народу, намагалися пізнати його думки і бажання, записувати його пісні, легенди і перекази, бо в них відбивалася душа народу. Усе це вони впорядковували й видавали друком.

У 1777 р. виходом у світ в Петербурзі “Опису весільних українських простонародних обрядів” Г.Калиновського було фактично започатковано українську етнографію. Фундатором вітчизняної фольклористики став М.Церетелев, який видав збірку „Опыт собрания старинных малороссийских песней” (1819 р.). На початку XIX ст. з’явилася і перша ластівка українського мовознавства – друкована граматика української мови – „Грамматика малорусского наречия” (1818 р.) О.Павловського. В 1834 р. видатний харківський славіст І.Срезневський опублікував статтю „Взгляд на памятники украинской народной словесности”, лейтмотивом якої було обстоювання тези, що українська мова – повноцінна, самобутня, має велике літературне майбутнє. Родоначальники української літератури – І.Котляревський, відомий байкар П.Гулак-Артемівський та Є.Гребінка, талановитий прозаїк Г.Квітка-Основ’яненко, геніальний поет Т.Шевченко та інші – повною мірою реалізували художній потенціал української мови, розширили діапазон її вживання, урізноманітнили жанри української літератури.

Ентузіазм дворянства та інтелігенції проявлявся у сфері освіти. Наприклад, з ініціативи інтелігенції, підтриманої громадською думкою і коштами людей усіх станів, **1805 р.** в Харкові було відкрито університет. Це був на той час єдиний вищий навчальний заклад на українських землях, що перебували у складі Російської імперії, який став не лише науково-освітнім центром, а й охоронцем та провідником української культури.

Велике значення, як культурний осередок, мала Полтава. Вона була резиденцією Малоросійського генерал-губернатора. Року 1816 призначено на цей пост князя Миколу Репніна. З українським дворянством його зблизило одруження з онукою гетьмана Кирила Розумовського. Репнін був у дружніх зв’язках із В.Полетикою, Г.Квіткою-Основ’яненком, П.Гулак-Артемівським, а пізніше – з Т.Шевченком. У 1818 р. він закликав дворян опікуватись долею кріпаків, вживати заходів для піднесення їх добробуту і освіти; боровся проти жорстокостей панів. Репнін прагнув відновлення козацтва, і це зв’язувало його з прогресивними колами українського суспільства. 1833 р. малоросійський губернатор дійшов висновку, як облаштувати побут козаків, щоб зберегти їх як

окремий стан. Була створена Головна господарська контора для малоросійських козаків, яка відала їхніми справами. Основним завданням контори та її місцевих установ було – „привести в известность козаков и их промыслы, чтоб они платили все повинности и платежи и ограждать козаков от обид”, сприяти збереженню козацької земельної власності, контролювати перехід козаків до інших станів та вести статистику їхньої кількості, майна, рекрутської повинності. Сучасники вважали Репніна за можливого кандидата на гетьманську булаву.

Під час наполеонівських війн Україна безпосередньо зазнала французьких впливів. Нове українське дворянство на загал було охоплене проімперськими патріотичними почуттями, але водночас воно виявляло менше ворожості до Наполеона, аніж російські дворяни. Воно нічого не знало про плани Наполеона утворити окрему українську державу (“Наполеоніду”). Дворянин Мочуговський на півдні Полтавщини радів з успіхів Наполеона і висловлював бажання, щоб “Бонапарт зруйнував Росію”; у Переяславському повіті один із лідерів автономістів В.Лукашевич пив за здоров’я Наполеона, а в Пирятинському повіті прилюдно виголошувало тости “за республіку”.

Нові сподівання на волю і незалежність України відродилися у 1812 р., коли російський імператор Олександр I відмовився підтримувати континентальну блокаду, і Наполеон з 600-тисячною армією вторгнувся в Росію. У 1812 р. Олександр I наказав сформувати в Лівобережній Україні козацькі полки, обіцяючи при тому, що по закінченні війни всі будуть залишені в козацькому стані. У земські полки набирали також кріпаків, які охоче йшли до війська, адже їм було обіцяно, що після закінчення війни всі учасники українських ополчень стануть вільними і отримають земельні наділи. Перспектива поновлення козацтва викликала у народі ентузіазм та свіжі надії: до козацьких та ополченських формувань (15 полків) вступило майже 70 тисяч осіб.

У битві під Бородіно прославилися Полтавський, Харківський, Сумський, Глухівський та інші полки, в яких воювало багато українців. Вісім українських козацьких полків брали участь в “Битві народів” восени 1813 р. під Лейпцигом, де було завдано остаточної поразки наполеонівській армії коаліцією військ Росії, Англії, Австрії, Пруссії, Швейцарії, Іспанії та Португалії.

У березні 1814 р. російська армія, у складі якої було шість українських козацьких полків, увійшла в Париж і залишилась там як окупаційна армія. Молоді офіцери спілкувалися з місцевим населенням, серед якого було багато учасників і свідків Великої французької революції, мріяли поширити її ідеї на батьківщині.

Однак після повернення на батьківщину українські ополченські полки були розформовані. Цар забув свою обіцянку надати учасникам війни особисту свободу і звільнення від феодальних повинностей. Спроби козаків захистити свою самостійність були жорстоко придушені каральними російськими військами. У 20-х роках значна частина козаків була переселена на Кубань і включена до складу Чорноморського війська. Така політика російського уряду викликала гнів і обурення серед недавніх солдат і ополченців. За свідченням російського генерала Михайловського-Данилевського, в Україні на той час

“панував явний дух опозиції” внаслідок скасування давніх козацько-державних прав і вольностей.

Таким чином, наприкінці XVIII – на початку XIX ст. рівень дезінтегрованості українців, порівняно з іншими народами, був найвищим. Через зовнішні чинники українці як нація не змогли консолідуватися в рамках власної держави. Автономізм як рух потерпів невдачу. Серед інтелігенції України зароджується ідея необхідності боротьби за відродження національної свідомості народу. Відтоді питання української національної ідеї, українського національного відродження стає найголовнішим.

4.2. Масонський рух в Україні

Поширення західних інтелектуальних та політичних течій у XVIII – на початку XIX ст. створило сприятливий ґрунт для виникнення в Україні таємних політичних товариств.

Безпосереднім поштовхом для їх утворення послужили настрої, якими перейнялися офіцери-дворяни після перемоги над Наполеоном. Повернувшись після переможних походів по Західній Європі, вони зовсім іншими очима дивилися на російську дійсність.

Політичний режим самодержавства та кріпосницькі порядки сильно контрастували з волелюбними ідеями, якими вони пройнялися на Заході.

Перші таємні товариства прибирали форму модних на той час масонських лож. *Масонство* прийшло в Україну з Європи через Росію і Польщу у кінці XVIII ст. Воно мало багатовікову історію. Члени Ордену масонів (чи „вільних каменярів”, від англійського *mason* – каменяр, муляр, французького *francmaconerie* – вільномулярство) сповідували ідею Бога Великого-Майстра Всесвіту, про єдину людську спільноту: „весь світ – це одна велика республіка, де всі народи – одна сім’я”.

Основне масонське гасло – „Свобода, Рівність, Братерство”. Ці ідеї запалювали багатьох з „вільних каменярів” на участь у революційних і національно-визвольних рухах. Поряд із завданнями духовного самовдосконалення масони прагнули вдосконалити суспільство, зробити його „корисним і приємним для всіх”. Такі людинолюбні плани масонів вступали в суперечність з внутрішнім устроєм країни, з поділом населення на нерівноправні стани, а, отже, об’єктивно були опозиційними офіційній політиці царизму. За зовнішньою спеціальною обрядовістю і таємничістю ховалися серйозні наміри людей, незадоволених існуючими порядками.

У 40-80 роках XVIII ст. масонських лож в Україні було небагато. Кількість їх стала помітно зростати вже наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Роль каталізатора масонського руху в країні відіграли революційні події у Франції та включення Правобережної України до складу Російської імперії.

В Україні знайшли притулок чимало французьких, російських та польських масонів, які продовжили там свою громадсько-політичну діяльність, активно пропагували масонські ідеї серед місцевої еліти, що вплинуло не лише

на масштаби тамтешнього масонського руху, а й певною мірою – на сам характер масонської діяльності (політизувало її).

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. „майстерні” вже функціонували в цілому ряді українських міст: Києві, Одесі, Житомирі, Харкові, Кременчуці, Полтаві, Немирові, Дубно, Львові, Самборі тощо.

Так, у Полтаві в 1818 р. запрацювала ложа „Любов до істини”. У подільському селі Буцьківці існувала ложа „Мінерва”, в Кам’янці – ложі „Озиріс до пломенючої зорі” та „Пломенюча зоря”. На Волині наприкінці XVIII ст. запрацювала ложа „Доброчинність і досконала єдність”, у Вінниці – „Трьох братів”, у Кременчуці – „Марс” і „Добрий пастир”. У Києві в 1818 р. виникла ложа „З’єднані слов’яни”, в Одесі на той час працювали „майстерні”: „Понт Евксинський” (до неї належали переважно іноземці), „Три царства природи” та „Друзі природи”. На Слобожанщині організацією масонського типу була „Паліцинська академія”, до якої входили прибічники Григорія Сковороди, у Харкові на початку XIX ст. відкрилася філія петербурзької ложі „Вмираючий Сфінкс”. Членами цих об’єднань були військові, чиновники, поміщики, діячі культури. До полтавської ложі „Любов до істини” та до київської „З’єднані слов’яни” належали відомі українські діячі: письменник Іван Котляревський – автор „Енеїди”, Василь Капніст, великі поміщики С.Кочубей, В.Тарновський, В.Лукашевич – виходець із давньої козацько-старшинської родини, провідир дворянства Переяславського повіту, а також пізніші лідери декабристського руху – Павло Пестель, Михайло Орлов і Михайло Бестужев-Рюмін. „Любов до істини”, до якої належало 20 осіб, намагалась залучити місцеве дворянство до активної громадсько-політичної діяльності. Ця ложа проіснувала близько року. Настроений патріотично, В.Лукашевич почав організовувати в 1821 р. „Малоросійське Таємне Товариство”, або „Товариство визволення України”, яке ставило метою досягти незалежності України. Лукашевич уклав „Катехізис автономіста”. Товариство мало зв’язки з Польським патріотичним товариством і з Південним товариством декабристів.

Харківська ложа не займалася політикою і діяла головним чином у межах релігійно-етичного русла. Її члени піклувалися переважно про самовдосконалення та вдосконалення ближніх, вони активно допомагали один одному.

Інший характер мали ложі, які діяли на Правобережній Україні. Своєю головною політичною метою ці ложі вважали відновлення незалежної Польської держави, яка включала б у себе і Правобережну Україну.

Отже, якщо своїм соціальним складом масонські ложі в Україні в другій половині XVIII – першій чверті XIX ст. майже не відрізнялися між собою, то характер їх діяльності, навпаки, був різний. Одні „майстерні” обмежувалися релігійно-етичною практикою, інші ж кидалися в політику та дошукувалися шляхів вирішення національного питання, схилиючись до ідеї створення слов’янської федерації.

Масонський рух в Україні ще до його заборони в 20-х роках XIX ст. (у 1822 р.) був значно слабкішим, ніж у Західній Європі. Якщо на Заході „вільні

каменярі” спромоглися взяти активну участь у створенні США, задавали тон у політичному житті Франції, Англії, Італії, то в Україні вони діяли надто обережно, розрізнено, незлагоджено, без чіткої ідейної основи. Масони в Україні були позбавлені можливості гартуватися в міжнародному громадсько-політичному русі, навіть не виробили єдиної концепції майбутнього устрою України. Саме тому вони не спромоглися виконати об’єднавчу, консолідуючу місію в громадсько-політичному житті країни.

Приділяючи чільну увагу просвітницькій діяльності, в чому можна бачити слідування французькій та польській масонській традиції, „вільні каменярі” в Україні все ж дедалі більше політизувалися, особливо в другій половині XIX ст. Про це свідчить, зокрема, приналежність масонської родини Гамаліїв до народницької організації „Народна воля”. У 1863 р. українець із Житомирщини, офіцер, масон Андрій Красовський поширював листівки серед вояків-українців царської армії, яких готували до придушення польського повстання, із закликом утримуватися від нищення цивільного населення й не виконувати „безбожні” накази своїх командирів. За вироком царського суду він був розстріляний.

У другій половині XIX ст. окремі масони (наприклад, Михайло Драгоманов) брали участь у діяльності українських громад.

Багато з членів масонських лож в Україні ввійшли до складу декабристських організацій. Україна поряд з Санкт-Петербургом стала основним полем діяльності декабристів.

Однак на початку XX ст. масонський рух в Україні повністю на політичну боротьбу не переключився, не став суто політичним явищем.

Царському уряду впродовж XIX ст. не вдалося покласти край діяльності масонів в Україні, він лише загнав їх у глибоке підпілля. Підтвердженням цього є донесення балтського земського справника подільському губернатору від 28 липня 1845 р. про приналежність до масонства місцевого поміщика Станіслава Дениска (в його маєтку під час обшуку було виявлено масонські регалії: золота лопаточка, дощечка з окулярами, мантія, листи французькою мовою тощо). Отож, запас міцності у масонів в Україні XIX ст. виявився достатнім, щоб принаймні частина їх вистояла в умовах урядових заборон і репресій.

Слід зазначити, що масонська ідеологія й тактика помітно вплинули на діяльність інших таємних організацій, в які гуртувалися представники української інтелігенції, опозиційні кріпосницькій системі, самодержавно-поліцейському режиму та великодержавній національній політиці уряду. Цей вплив позначився, зокрема, на діяльності Кирило-Мефодіївського товариства (1845-1847).

Масонський вплив на кирило-мефодіївців простежується вже в назві їхньої організації, запозичили вони від масонів і предметну символіку – носіння персня як розпізнавального знаку. Думається, на світоглядну позицію братчиків певною мірою вплинув традиційний масонський ідеал „Свободи, рівності та братерства”, сприйнятий ними крізь призму тих завдань, які вони ставили перед собою: боротьба проти самодержавства й кріпосництва, за створення союзу

вільних і рівноправних слов'янських народів, у якому українці були б рівними серед рівних і, навіть, державності України.

Масонство другої половини ХІХ ст. послужило перехідним містком від напівмістичного дворянського „королівського” мистецтва другої половини ХVІІІ – першої чверті ХІХ ст. до різночинного „політичного” початку ХХ ст. Якщо до заборони масонських лож у 20-х роках ХІХ ст. вони вербувалися переважно з представників старшинсько-шляхетських родин (Кочубеї, Капністи, Кулябки, Ломиковські, Лукашевичі, Мартоси, Полетики, Родзянки, Скоропадські, Сулими, Тарнавські та ін.), то потім, у зв'язку з формуванням української інтелігенції та національної буржуазії, в них зростає відсоток вчених, лікарів, юристів, архітекторів, літераторів, техніків, промисловців, купців тощо. Це внесло зміни у характер масонської діяльності – послабило в ній містичний елемент й посилило політичний та національно-визвольний.

Національно-визвольний рух кожного народу неможливий без духовної основи, якою є національна ідея.

4.3. Національне відродження в Україні (середина ХІХ – початок ХХ ст.)

Кирило-Мефодіївське братство

Українська національна ідея – це усвідомлення самими українцями себе, як окремого народу з власною історією, своїми політичними, економічними і культурними запитами, власним поглядом на майбутнє України.

Видатний внесок у розвиток української національної ідеї зробило Кирило-Мефодіївське братство – українська нелегальна державницько-політична організація, яка вперше в історії українського суспільного руху висунула політичні програмні завдання, спрямовані на докорінну перебудову тогочасного суспільства.

Це об'єднання, з одного боку, стало яскравим свідченням невмирущості політичної традиції обстоювання українського автономізму, з іншого – закономірним виявом загальноєвропейських тенденцій та процесів. Таємна організація виникла під впливом загострення протистояння в Європі між силами абсолютизму та демократії, стала своєрідною реакцією українського народу на посилення наступу царату на його права.

Саме з цього часу розпочалася політизація українського національного руху, що спочатку розвивався переважно як культурницько-просвітній. Кирило-Мефодіївське товариство (братство) виникло у Києві у *грудні 1845 р.* і діяло до кінця *березня 1847 р.* З його появою на арену політичної боротьби вийшла українська різночинна інтелігенція. Організаторами товариства були: професор історії Київського університету Микола Костомаров, службовець канцелярії генерал-губернатора Микола Гулак і випускник Київського університету Василь Білозерський. У роботі товариства активну участь брав і Т.Шевченко. Товариство було названо на честь відомих слов'янських братів-просвітителів, православних святих – Кирила і Мефодія. Всього до Кирило-Мефодіївського товариства увійшли 12 осіб. Майже всі вони були на той час викладачами або

студентами віком від 19 до 30 років. Більшість з них походила з дрібномаєткових дворян.

Програмні вимоги кирило-мефодіївців передбачали корінні державні перетворення: ліквідацію в Україні чужоземних колонізаторських режимів, демократизацію суспільства, встановлення республіканської форми державного правління та федеративних зв'язків із сусідніми (переважно слов'янськими) країнами.

Політична програма товариства – „*Книга буття українського народу*” стала надбанням українського національно-визвольного руху ХІХ-ХХ ст., в якій були відображені й оцінені основні події історії з давніх часів до середини ХІХ ст., як чужоземці придушували свободу українського народу, ліквідували його державність – Запорозьку Січ і Гетьманщину, демократичний устрій, запровадили кріпацтво. Наприкінці твору зосереджено увагу на історичній долі України: підняти інших слов'ян на боротьбу за національне відродження.

У „*Статуті слов'янського братства св. Кирила і Мефодія*”, основним автором якого був Микола Костомаров, вказувалося, що метою слов'ян повинно стати їх політичне об'єднання в федерацію, в якій кожен народ отримав би власну державність з демократичною (республіканською) формою правління.

Український народ своїм прикладом мужності, самовідданості й довготерпіння в стражданнях мав підняти інші слов'янські народи на боротьбу за національне визволення і відродження в усіх сферах економічного, соціального і духовного життя.

Кирило-мефодіївці виступали також поборниками ідеї поширення освіти серед простого народу. За допомогою освіти вони бажали досягти національної злагоди і примирення, забезпечити суспільний прогрес, високу духовність і повернення державності. Вони активно займалися науковою працею, читали лекції в навчальних закладах.

Послідовно обстоював необхідність поширення освіти в народних масах **Тарас Шевченко**. Його поезії „Сон”, „Кавказ”, „І мертвим і живим”, „Великий льох” справляли могутній вплив на формування національної свідомості і політичної активності передової громадськості та широких народних мас. Ці твори відверто закликали до боротьби проти національного та політичного гніту.

Г.Андрузський (один із членів братства) розробив начерки Конституції майбутньої Української республіки, в якій особлива увага приділялась питанням самоврядування. У цих начерках чітко визначався принцип виборності органів влади, простежувалася спроба окреслити функції виконавчих і судових інституцій.

На жаль, члени братства суттєво розходилися у питанні про шляхи реалізації своїх програм.

Навесні 1847 р. Кирило-Мефодіївське братство було розгромлено царизмом, а його учасники піддані репресіям.

Поява та діяльність Кирило-Мефодіївського товариства фактично поклала початок переходу від культурницького до політичного етапу боротьби за

національний розвиток України. Це була спроба передової частини національної еліти осмислити та визначити місце і роль українського народу в сучасному світовому історичному контексті. Заслуга членів Кирило-Мефодіївського товариства полягає в тому, що вони, врахувавши уроки світового досвіду і спроектувавши передові західноєвропейські ідеї на український ґрунт, сформулювали основні постулати українського національного відродження, визначили форми та методи досягнення поставленої мети.

Громадівський рух

Наступний етап у розробці національної ідеї пов'язаний з діяльністю представників громадівського руху. Продовжуючи справу Кирило-Мефодіївського товариства, громадівці на теоретичному рівні здійснюють виокремлення України як суб'єкта історичного процесу з відповідно суверенними культурними запитами. Громадівський рух з властивою йому потужною культурною спрямованістю породив нову плеяду української інтелігенції, серед яких були оригінальні теоретики загальнослов'янського та європейського масштабу.

Зародження громадівського руху припадає на кінець 50-х – початок 60-х років XIX ст. (Додаток 2). Започаткували його звільнені із заслання найвизначніші представники Кирило-Мефодіївського товариства. З'їхавшись після смерті 1855 р. Миколи I до Петербурга, М.Костомаров, В.Білозерський, Т.Шевченко, П.Куліш згуртували навколо себе молодих українців, які жили тут, утворивши в столиці імперії так звану “Громаду”.

На відміну від братчиків, громадівці проводили свою діяльність не в політичному, конспіративному, а в культурно-просвітницькому, легальному руслі. Вони відмовилися від широких, неосяжних політичних планів та мрій, зосередивши головну увагу на актуальних, першочергових завданнях, що вимагали негайного вирішення. Одним із таких завдань було збереження і подальший розвиток молоді української національної культури.

З цією метою в Петербурзі з ініціативи П.Куліша громадівці налагоджують видавництво українських книжок. Тут, зокрема, друкуються антикріпосницькі вірші Т.Шевченка, повісті молоді української письменниці М.Вілінської (Марко Вовчок), твори Г.Квітки-Основ'яненка, І.Котляревського, П.Куліша, нотні записи українських пісень. На початку 1861 р. в російській столиці завдяки зусиллям В.Білозерського починає виходити український щомісячник “Основа”, засновниками якого були заможні українці Василь Тарнавський та Григорій Галаган. Протягом свого 22-місячного існування “Основа” виступала засобом спілкування, збуджувачем національної свідомості української інтелігенції, розпорошеної по всій Російській імперії.

В “Основі”, зокрема, з'являється ряд статей, присвячених першочерговим ідеологічним питанням. Тут вперше друкуються праця М.Костомарова “Дві руські народності”, в якій автор намагався охарактеризувати особливості українського етносу, його принципову відмінність від росіян, захищав самостійність української літератури. На сторінках “Основи” відомий український філолог

Павло Житецький виступив проти великодержавної, відверто антиукраїнської концепції російського академіка М.Погодіна, який намагався обґрунтувати думку про виключно російську добу Київської Русі, до якої українці, нібито, не мають взагалі ніякого відношення. П.Житецький аргументовано спростовує погодинські постулати й обстоює думку про те, що Київська Русь була колискою не російського, а українського народу, що закладені в ті часи українські мовні та побутові традиції не переривалися, а розвивалися далі, що вони чітко простежуються в писемних джерелах XII – XIII ст.

Наслідуючи своїх попередників – братчиків, громадівці 60-х рр. XIX ст. намагалися поєднати національну ідею з народними прагненнями. Проте їхнє ставлення до народних мас зазнало певних змін. На відміну від кирило-мефодіївців, нова генерація української політичної інтелігенції чітко усвідомлювала надзвичайну важливість і значущість соціальних питань, бачила перед собою реальне українське село з його бідами і болями. Тому вона цілком свідомо, з конкретними цілями йшла в народ, щоб допомогти йому знайти вихід із того страхітливого становища, в якому він опинився.

Після скасування кріпацтва та здійснення Олександром II деяких інших соціально-політичних реформ, народницька інтелігенція дістала ширші можливості для розгортання просвітницької роботи в масах. За прикладом громадівців Петербурга в багатьох містах України під тією ж назвою починають виникати самодіяльні напівлегальні або легальні організації української ліберально-демократичної інтелігенції.

Певних програм і стандартів ці громади, як правило, не мали. Всіх їх єднала національна українська ідея на демократичному ґрунті. Громади обмежувалися переважно проведенням культурно-освітніх заходів. Чимало громадівців брали участь в роботі недільних шкіл, видавали українські підручники, збирали й публікували збірки усної народної творчості.

Однією з перших така громада з'являється в Київському університеті на базі таємного гурта “Хлопоманів” (від польського “хлоп” – селянин), що об'єднував незначну частину польських студентів, які вирішили присвятити себе захисту інтересів українського народу. Визначним ідеологом “хлопоманства” став В.Антонович, тоді студент Київського університету, а згодом відомий український історик, який згуртував навколо себе представників шляхетської молоді. Невдовзі кількість членів громади сягнула 200 осіб. В.Антонович та його однодумці прийшли до переконання, що українському народові чужими є цілі польської радикальної інтелігенції щодо відновлення польської шляхетської державності з приниженим в ній становищем українського селянства.

Антонович Володимир Боніфатійович (1834-1908) – історик, етнограф, археограф. Народився у містечку Махнівці Бердичевського повіту Київської губернії (нині Житомирська обл.). Закінчив медичний (1855) та історично-філологічний (1860) факультети Київського університету. У 1863-1880 – головний редактор Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у Києві, з 1878 – професор руської історії Київського університету, голова історичного товариства Нестора-

Літописця (з 1881). Активний учасник українського національно-визвольного руху, один з організаторів Київської громади. Антонович – автор багатьох праць.

Для Антоновича як теоретика національної ідеї були характерні: певна ідеалізація минулого українського народу; обґрунтування його “безкласового”, “безстанового”, “безбуржуазного” характеру і т.ін.; рівноправність усіх перед законом, брак станових різниць; соборне (спільне) управління земельними справами, свобода релігійної совісті; право розвивати власні народні начала при застосуванні виборчого принципу в управлінні. Своєрідною формою суспільного і громадського устрою українців є віче, продовженням якого було козацьке життя, козацькі традиції.

Свою стратегічну мету “хлопомани” вбачали у ліквідації царизму, кріпацтва, встановленні демократичної республіки на основі зміцнення добровільного співіснування росіян, українців, поляків. Розпочати здійснення своїх задумів вони вирішили з поширення освіти серед українських селян, піднесення їх національної і суспільно-політичної свідомості. Регулярно відвідуючи село, щоб проводити просвітницьку роботу із селянством, вони, як правило, вдягали бідний селянський одяг, дотримувалися народних традицій і звичаїв, говорили виключно українською народною мовою. Зрештою, для деякого з них ці подорожі завершилися арештом і слідчою справою із загрозливим на той час формулюванням – „об устрійстве коммунистического сообщества”. Молоді київські гуртківці потрапили під негласний нагляд поліції.

Наприкінці 1860 – на початку 1861 р. гурток “хлопоманів” припинив своє існування з ініціативи самих же його учасників. Вони разом з іншими студентами Київського університету (серед них – П.Чубинський, М.Драгоманов) створили нове таємне товариство – “Українську громаду”. Члени громади зосередили свою увагу на агітаційно-пропагандистській діяльності в недільних школах. Окрім недільних, члени громад відкривали й щоденні школи, працювали в них вчителями, організовували публічні лекції та бібліотеки, виступали ініціаторами створення гімназій, шкіл для підготовки народних вчителів тощо. Поступово мережа громад і недільних шкіл охопила всі великі міста України: вони існували в Чернігові, Вінниці, Одесі, Полтаві, Харкові. У Чернігові відомий український байкар Леонід Глібов видавав газету “Черніговський листок” (1861-1863), друкував статті про зловживання адміністрації, тяжку долю селян. Масовий громадівський рух, що розгорнувся тоді, властями був названий “українофільством”.

Діяльність громад насторожувала російський царизм. З України в Петербург йшли доноси охоранки, що громадівці прагнуть “здійснення виплеканої ними думки про свободу Малоросії”, навчаючи простий народ грамоти, намагаються “поступово прищепити йому думку про колишню славу Малоросії і принади свободи”. Розпочалася кампанія проти українства. У 1862 р. було заарештовано і покарано багатьох активних діячів громадівського руху. Щоб спростувати звинувачення реакції в революційній діяльності, громадівці в листопаді 1862 р. опублікували в пресі листа (“Відзив з Києва”), який підписав 21 відомий громадівський діяч. Автори листа схвалювали реформу 1861 р. і

відповідні урядові дії, заявляли про лояльність до влади. Незважаючи на такі запевнення, утиски і переслідування громад не припинилися.

Репресії “увінчалися” циркуляром міністра внутрішніх справ Валуєва від **18 липня 1863 р.**, в якому лицемірно твердилось, що, нібито, “більшість малоросіян ... досить ґрунтовно доводять, що ніякої окремої малоруської мови не було, не має і не може бути, й що наріччя їх, яке вживається простолюдом, є та ж російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі”. Противники ставлення до української мови як до “південноруського наріччя” звинувачувалися в “сепаратистських задумах, ворожих Росії, згубних для Малоросії”.

Цензурному відомству було дано розпорядження, “щоб до друку дозволялися тільки такі твори цією (українською) мовою, які належать до галузі красного письменства; випуск же книг малоруською мовою, як духовного змісту, так і навчальних, і взагалі призначених для початкового читання народу, припинити”. Проте цензура під різноманітними приводами обмежувала також і друкування художньої літератури. Тому з 1863 р. видання книжок українською мовою в межах Російської імперії майже припинилося. Циркуляр, проти якого виступив навіть царський міністр освіти О.Головін, супроводжувався закриттям недільних шкіл та адміністративним висланням кількох українських діячів: О.Кониського, П.Чубинського, П.Єфименка, В.Лободи та ін.

Після Валуєвського циркуляра громадівський рух почав згасати, і в другій половині 60-х років його *перший етап* завершився. Царський уряд вважав, що національному рухові України завдано нищівної поразки, і він вже не може бути небезпечним. Контроль за внутрішнім життям українського суспільства дещо послабився. Але дух української інтелігенції не був зламаний, і з кінця 60-х рр. вона почала поступово відновлювати громади, зокрема в Києві, Полтаві, Чернігові. Вступ до громад не оформлювався, засідання відбувалися таємно. Громадівці, як правило, займалися науковою та видавничою роботою. Найбільшою і найважливішою на той час була Київська “*Стара Громада*” (назва ця підкреслювала відмінність організації від громад, які в цей час почала утворювати студентська молодь). Її утворили В.Антонович, М.Драгоманов, О.Русов, С.Подолинський та М.Зібер. Вона об’єднала біля семидесяти досвідчених учасників громадівського руху. У своїй практичній роботі громада утримувалася від політичної діяльності, а віддавала перевагу культурницьким та освітнім заходам.

Легальним осередком громад став заснований у Києві 1873 р. Південно-Західний відділ Російського Географічного Товариства. Його першим головою став громадський діяч з Лівобережжя Григорій Галаган (1819-1888), а діловим керівником – відомий етнограф Павло Чубинський. Членами Товариства були підготовані й видані “Історичні пісні українського народу” Володимира Антоновича та Михайла Драгоманова (1874-1875), збірка казок Драгоманова, чумацьких пісень Рудченка, праця Чубинського з етнографії Правобережної України, проведено одинденний перепис населення м. Києва. Найбільшого розголосу набув Археологічний з’їзд у Києві (1874), під час якого члени Київської громади здивували учений європейський світ ґрунтовністю і

масштабами своєї наукової діяльності. Послаблення цензури сприяло виходу цілої серії українських популярних книжок. “Стара Громада” 1875 р. придбала газету “Київський телеграф”, перетворивши її на свій орган, який висвітлював події українського життя та його можливі перспективи.

У 1873 р. Київська громада виступила зі своєю політичною програмою, основним положенням якої була вимога федеративного ладу Росії з наданням широкої автономії Україні. У своїх суспільних поглядах ця громада стояла на досить радикальних позиціях. Ще радикальнішою з цього погляду була Одеська громада. Як і київські, одеські громадівці підтримували зв'язки з російським революційним рухом.

Громадівський рух знову набрав загальноукраїнського звучання. Його діяльністю займалася спеціальна урядова комісія, результатом роботи якої стало видання Емського указу у *травні 1876 р.* Його ще називають “указом Юзефовича” – помічника куратора Київського навчального округу, який надіслав цареві доповідну записку про “українофільський рух”, вбачаючи в ньому “замаскований соціалізм” і “приховане зазіхання на державну єдність Росії”. У відповідь на це Емський указ забороняв ввезення на територію Російської імперії без дозволу “будь-яких книг і брошур, що видаються за кордоном на малоруському наріччі”, крім історичних документів і пам'яток з дотриманням правопису оригіналів, творів літератури з використанням тільки загальноприйнятого російського правопису. Заборонялися також “різні сценічні вистави й читання на малоруському наріччі, а також і друкування на ньому текстів до музичних нот”. Таким чином, Емським указом в Україні фактично повністю заборонялася українська мова.

Загроза жорстокої розправи царату спричинила виникнення в середовищі українофілів значних розбіжностей щодо цілей, тактики і навіть основних засад, на яких тримався український національний рух. Зокрема, відверто занепадницькі думки з цього приводу висловлювали П.Куліш та М.Костомаров, які вважали, що надалі слід обмежитися культурницькою діяльністю і слухняно підкоритися політиці царизму. Такі провідні українофіли, як В.Антонович і П.Житецький, виступали за компроміс із самодержавством, вважаючи, що розвиток культурної самобутності українців можливий і в умовах тісного контакту та впливу російської культури. Вони наголошували, що можна одночасно бути відданим і своїй, “вужчій”, українській батьківщині, й “широкому” всеросійському суспільству, що складалося з росіян, українців і білорусів. На відміну від своїх лідерів, такі молоді борці за національну ідею, як Б.Грінченко та О.Кониський, залишилися послідовними патріотами-українцями, намагалися звести до мінімуму російський вплив в Україні.

За умов фактичного організаційного розколу “Старої Громади”, ідейних хитань потрібні були нові передові ідеї, нова тактика і стратегія боротьби проти самодержавства, за національне визволення й самовизначення українського народу. Практичне вирішення цих невідкладних і складних завдань взяла на себе нова генерація молодих патріотичних сил України, найяскравішим представником якої був Михайло Драгоманов.

Драгоманов Михайло Петрович (1841-1895) – талановитий український вчений і громадський діяч, публіцист, історик, літературознавець, фольклорист, економіст, філософ. Народився в місті Гадячі на Полтавщині, у 1859 р. вступив до Київського університету на історико-філологічний факультет, який закінчив у 1863 р. З 1864 р. Драгоманов спочатку займає посаду приват-доцента, а потім – доцента цього ж університету по кафедрі загальної історії. 1863 р. він вступає до Київської громади, де разом з іншими громадивцями значну увагу приділяє проблемам розвитку української національної культури. Питання історії, фольклору, етнографії стають у центрі його наукової та культурно-просвітницької діяльності. Серед наукових праць особливе місце належить „Историческим песням малорусского народа” (1874-1875), яку він видав разом з Антоновичем. Внаслідок антиукраїнських репресій у 1875 р. звільнений з університету. В тому ж році емігрував за кордон. У Женеві заснував вільні українські друкарні, видавав перший український політичний журнал „Громада” (1878-1882). Разом з С.Подолинським і М.Павликом заснував „Женевський гурток” – зародок українського соціалізму. Через розрив з Київською громадою (1886) був позбавлений фінансової підтримки й у 1889 р. прийняв запрошення обійняти посаду професора кафедри загальної історії Софійського університету. У Болгарії провів останні роки свого життя. Основу світогляду Драгоманова складає ідея поступу, метою якої є здійснення ідеалів лібералізму і соціалізму. Але в його соціалістичному ідеалі немає місця централізованій державі. Добровільна організація гармонійно розвинених особистостей, громади – саме це лежить в основі, на його думку, соціалістичного ладу, а шлях до цього – федералізм. Поза рамками конституційного, федералістичного принципу державного устрою немислима для Драгоманова соборна, єдина і вільна Україна, в якій має місце широке волевиявлення як громадських, так і особистих інтересів і де переважають не вузькопартійні, а загальнолюдські інтереси. У федерації він вбачав можливість демократичного вирішення національного питання, соціального визволення народу.

Але в плані перебудови суспільства на федеративних засадах Драгоманов не акцентує уваги на питанні національно-політичної самостійності України. Національність для нього – це лише “форма”, “контур”, що повинен бути заповнений інтернаціональним змістом. Його план зводився до наступного: спочатку вільні громади, які утворюються вільними народами, потім ці громади складають федерацію громад у межах України, яка ввійде до федеративного союзу народів Росії, а наступний етап – федерація всіх слов’янських народів – всеслов’янська федерація.

Принцип політичного федералізму поділяли ідейні лідери найбільших українських громад – Київської та Одеської. Так, В.Антонович вважав бажаним ідеалом “вільну федерацію народів”, а Л.Смоленський виступав за федеративний республіканізм (“інтернаціональну федерацію народів”). Проте за зв’язок “української справи з російськими процесами” Драгоманова досить гостро критикували і критикують сьогодні.

Сам же Драгоманов, обстоюючи національну самобутність, ідею національного відродження, у відповідь своїм опонентам стверджував, що він відкидає не справжнє національне, а так зване “національство”. “...Національності я признаю, а тільки противлюсь націоналізмові, тобто примусу держатися звисних почуттів і думок (політичних і культурних) по тій

причині, що вони національні або (частіше) вважаються за такі”. Так, наприклад, порівнюючи російське письменство з українським, Драгоманов віддає “пріоритет” російському, зазначаючи, що “російське письменство з усіх слов’янських найбільш цікаве для чужинців через те, що воно найменше національствує”, і в той же час “це письменство само собою... національне й осібне...”. А “...наше українське письменство, щоб стати інтересним, мусить піти по тій же дорозі і, покинувши туманне й шкідливе національство, взятись до того, щоб обговорювати по-своєму ті живі справи, котрими тепер клопочуться усі освічені народи”.

Національну ідею він не вважав “ліками на всі лиха громадські” і зазначав, що навіть без інших культурних ідей вона “може служити джерелом великих помилок”. Заперечуючи “обов’язковий націоналізм”, Драгоманов водночас відкидав звинувачення на свою адресу в “обрусительстві” і “об’єдинительстві”: “Про моє обрусительство говорити не буду, а про моє об’єдинительство скажу, що слово це само по собі порожнє: важно, коло чого, коло кого й як хто хоче об’єдиняти. Я ж справді завше хотів побачити об’єдинення освічених, добрих і чесних людей в нашій країні й по сусідніх сторонах і народах коло праці для волі, освіти й добробуту всіх тамошніх людей і завше боровсь проти всякого роз’єдинення, котре вносять між тих людей неволя, неуцтво й сліпе своєлюбство, навіть і тоді, коли ці темні сили вкриваються одежами народолобства”.

Громадівський соціалізм, за М.Драгомановим, повинен мати в Україні українську одіжку, і здійснити це можна лише важкою працею, реформами. Драгоманов засуджував спроби ідеалізувати минуле українського народу, зокрема, історію українсько козацтва, виступав проти “підтягування” різних фактів національної історії під чийсь погляд. Різницю у поглядах, думках він не вважав причиною підриву національної єдності.

15 років, проведених М.Драгомановим у Женеві, присвячуються розв’язанню надзвичайно важливої проблеми – введенню справи українського визвольного руху до загальноєвропейського контексту. Прагнучи здійснити входження України до європейського спітовариства, М.Драгоманов у численних публікаціях, виступах на міжнародних наукових конгресах і з’їздах знайомить світову громадськість з проблемами українства. Водночас, він, прагнучи зорієнтувати українську справу на взірці європейської культури, гостро критикує земляків за провінційність у наукових пошуках. Цій справі, зокрема, слугувало започатковане при фінансовій підтримці “Старої Громади” видання М.Драгомановим першого українського модерного часопису “Громада”, що з перервами виходив у Женеві від кінця 1870-х до початку 1880-х років.

Неоднозначною є оцінка внеску М.Драгоманова та його ролі в історії української суспільної думки. Якщо І.Франко зазначав, що “він був для нас правдивим учителем і вповні безкорисно не жалкував праці, писань і упевнень і навіть докорів, щоб наводити нас, лінивих, малоосвічених, вирослих у рабських традиціях нашого глухого кута, на кращі, ясніші шляхи європейської цивілізації”, то для Д.Донцова немає гіршої лайки, ніж “драгоманівщина”. Оцінюючи добу ХІХ ст. в історії українського духовного життя як “добу

упадку”, останній вважає, що цим вона великою мірою завдячує „демо-ліберальній, космополітичній, братерсько-народній, соціалістичній, федералістичній пропаганді М.Драгоманова”. Але й критики, і послідовники М.Драгоманова були єдині в оцінці визначної ролі, що він її відігравав в історії українського духовного життя другої половини ХІХ ст. Його діяльність, безперечно, вплинула на формування ідейно-політичного світогляду багатьох поколінь патріотичної національної інтелігенції.

Емським указом було завдано тяжкого удару українському рухові. Були зведені нанівець можливості його легальної діяльності. Було зупинено видання прихильної до українства газети “Киевский телеграф”, розпущено громади, припинив діяльність Південно-Західний відділ Російського Географічного Товариства в Києві, звільнено кількох професорів з Київського університету (М.Драгоманова, Ф.Вовка, М.Зібера тощо). Хоча громади й відновили згодом свою діяльність, на початку ХХ ст., наприклад, у Київській громаді залишилося лише 25 членів. Як засвідчує аналіз творчості найвидатніших громадівців, даний (*другий*) *етап* вичерпав себе.

Не випадково, М.Драгоманов та інші у своїх поглядах не лише до кінця реалізують можливості, надані їм громадівським світоглядом, а в ряді істотних результатів власної творчої діяльності виходять за межі цього світогляду. Своєю творчістю видатні громадівці здійснили самокритику світогляду, що зродив їх, тим самим торуючи шлях до наступного етапу в історії розробки національної ідеї. Наприкінці 1870-х рр. в українському народолюбстві чіткішим ставав політичний напрям, посилювалися радикально-демократичні тенденції. Виявом цього була модернізація програмних настанов, в яких тісніше поєднувались соціально-економічні й політичні завдання.

У 70-90-х рр. ХІХ ст. відомі українські діячі М.Драгоманов, С.Подолінський та М.Павлик висловили принципові міркування щодо теоретичних засад вітчизняного “громадівського соціалізму”, які ввібрали в себе ідеї широких економічних перетворень, соціальної та національної рівності на основі вільної автономії осіб, спілок і громад, народів, а також вільного товариства (федерації) громад і народів. Втілювати ці ідеї в життя передбачалося за допомогою різноманітних тактичних засобів. Не заперечувалась можливість того, що “простому народу на Україні не обійтись без збройного бою й повстання (революції)”.

Радикально-демократичні ідеї українського народолюбства підтримувались молодим поколінням громадівців. Наприкінці ХІХ ст. політизувались багато діячів громадівського руху, що започаткувало третій етап його розвитку. Цей процес простежується вже на прикладі студентських громад “тарасівців”. Діяльність “Братства тарасівців” є однією з яскравих сторінок національно-визвольних змагань українського народу. Це була перша загальноукраїнська політична організація.

Останньому десятиріччю ХІХ ст. судилося стати перехідним етапом у розвитку українського національного руху. Домінуюче в 60-70-ті роки українофільство вичерпало себе, продемонструвавши неспроможність лише культурницькими засобами поліпшити становище українського народу. Молодь

обминала українофільські громади і вступала до народницьких гуртків, байдужих до національних змагань. Спроби М.Драгоманова та його послідовників – членів гуртків “українських соціалістів-федералістів” у Петербурзі, К.Арабажина в Києві, М.Мальованого в Харкові та ін. – у 80-ті рр. поєднати культурно-національні гасла із завданнями політичного та соціального визволення не були підтримані. Пошук нових ідей, організаційних форм визвольного руху протягом 90-х рр. покликав до життя національні об’єднання з виразною політичною спрямованістю, котрі стали прообразом українських партій.

“Братство тарасівців” було першим серед них. Виникло воно влітку 1891 р. з невеликої групи одностудентів Харківського університету М.Базькевича, М.Байздренка, І.Липи та дрібного урядовця В.Боровика. “Тарасівці” не збиралися наслідувати українофільські громади з притаманними їм аполітичністю й організаційною аморфністю, їх метою було створення розгалуженої таємної організації, вироблення її програми, передусім політичної.

“Братство тарасівців” нерідко ототожнюють з харківською групою. Насправді його гуртки існували щонайменше в 10 містах: Києві, Полтаві, Лубнах, Чернігові, Одесі, Ічні й Срібному, що на Четнігівщині, Оргієві – у Бессарабії (сучасна Молдова).

До гуртків “тарасівців” належали селяни, студенти, дрібні службовці, інтелігенція (з середньою та вищою освітою), репрезентуючи усі регіони Східної України. Попри те, що членами братства не були міські робітники, поміщики, капіталісти-промисловці, його можна вважати загальноукраїнською організацією.

Організаційні засади братства були сформульовані в його статуті: політичне виховання членів гуртка; повна автономія і свобода в Україні; святкування днів, пов’язаних з видатними подіями в історії України; видання для народу творів Т.Шевченка й Г.Квітки-Основ’яненка; вивчення економічного становища України і турбота про його поліпшення; піклування про освіту народу, створення бібліотек.

Хоча у 1897 р., на з’їзді громад Наддніпрянщини, зусиллями В.Б.Антоновича та О.Я.Кониського була створена “Загальна українська безпартійна організація” для координації всієї роботи, належного розмаху вона досягнути не могла. Адже по усій російській Україні наприкінці ХІХ ст. нараховувалося 438 членів громад, включаючи й Петербурзьку. Їх суспільний ідеал – формування середнього класу і його блага із найкращими елементами аристократії й незалежними верствами трудящих, відсуваючи ідеали українофільства на задній план.

Отже, українські громади відіграли помітну роль у визвольному русі другої половини ХІХ ст. За світоглядною орієнтацією вони об’єднували тодішню вітчизняну демократію від “культурників” ліберально-демократичного до “політиків” радикально-демократичного спрямування. Ідеологія громадівців поєднувала любов до рідного народу, прагнення до всебічного народовивчення, до зближення з простолюдом зі щирим українським патріотизмом –

українолюбством. Ці фундаментальні особливості світогляду громадивців відбилися у практичній діяльності, головним змістом якої стало служіння національно-культурному відродженню України.

Політизація української національної ідеї на зламі XIX-XX ст.

Останнє десятиріччя позаминулого століття було переломним у еволюції та теоретичному осмисленні національної ідеї. З виникненням наприкінці XIX ст. перших політичних партій національна ідея виходить за межі інтелігентського середовища і проникає в ширші маси. Це створює умови для формування масового політичного руху з сильним національним забарвленням. На історичну арену виходить нове, енергійніше й активніше покоління діячів, які модернізують українську політичну думку, висувають вимогу повної політичної самостійності України. Однією з особливостей українського національного руху на цьому етапі було поживлення зв'язків між Галичиною і Наддніпрянською Україною. І хоч темпи зростання національної свідомості і сила національного руху у цих двох регіонах залишалися різними, виникало немало політичних, культурних, наукових організацій, діяльність яких мала всеукраїнський характер.

Національний рух у Східній і Західній Україні розвивався з різною інтенсивністю. Умови для національного згуртування західних українців були більш сприятливими. Австро-Угорщина була європейською країною, і в ній діяли, хоч і з суттєвими обмеженнями, демократичні принципи організації суспільного життя. На відміну від Російської імперії, побудованої на самодержавних засадах, Австро-Угорська імперія була конституційною монархією з центральним і крайовим парламентами. До того ж, національне пригнічення українці терпіли у цій державі не стільки від австрійської влади, скільки від поляків (у Східній Галичині), угорців (у Закарпатті) і румун (у Буковині).

Але, як і на Сході, український рух у Західній Україні починався з культурницької діяльності (*Додаток 3*). Більша частина українських патріотів Західної України, розчарована крахом своїх надій на вирішення соціально-економічних, політичних, культурних проблем у 1848-1849 рр. за допомогою Габсбургів, почала шукати підтримки в Росії. Частина галицької інтелігенції, піддавшись впливу об'єднавчих ідей московського професора М.Погодіна, потрапила у фарватер панслов'янської політики царської Росії ("москвофіли"). Та вже на кінець XIX ст. Західна Україна подолала ці "хвороби зростання" і розпочала процес консолідації нації, готової у відстоюванні власних прав іти за своїми провідниками.

Відкрите у 1868 р. у Львові культурно-освітнє товариство „*Просвіта*” розгорнуло активну діяльність як на містах, так і в селах. Наприкінці XIX ст. товариство мало в своєму розпорядженні 816 читалень та 19 їх філій. Через них до кращих надбань української й світової літератури прилучилися тисячі й тисячі простих людей. Крім того, через такі заклади читачі знайомилися з книжками про передові методи ведення сільського господарства, тваринництва й заняття домашніми промислами. „*Просвіта*” й заможні учасники

національного руху фінансували діяльність кооперативних організацій. Створені за їхнього сприяння кооперативи „Народна торгівля”, „Сільський господар”, страхова компанія „Дністер” та інші привчали до нових методів господарювання. Особливо активно працювало Львівське товариство „Просвіта”, очолюване високоосвіченим фахівцем (закінчив Віденський і Сорбоннський університети) **Володиславом Федоровичем** (1845-1917).

Наприкінці 80-х рр. українське питання, тобто питання майбутнього України, опинилося в полі зору політиків великих держав Європи. Назривала війна між Австро-Угорщиною і Росією. Німеччина, ймовірний союзник Австро-Угорщини у майбутній війні, висунула ідею створення на відвоєваній у Росії Наддніпрянщині “Київського королівства”. Напередодні війни Австрія прагнула завоювати симпатії всіх українців (як західних, так і східних), тому погодилася на поступки українцям у національно-культурному житті. На шляху реалізації побажань австрофілів стояли галицькі поляки, які під тиском австрійців у 1890 р. пішли на поступки. Суть їх полягала у визнанні галицьких українців окремим народом. У відповідь на лояльність українців до австрійської влади остання мала з однаковою прихильністю ставитися до українців і поляків. Передбачалося надання українцям певної кількості місць у Австрійському парламенті і Шалицькому сеймі, відкриття трьох українських гімназій, збільшення кількості українських кафедр у Львівському університеті. У Галичині почалася “*нова ера*” взаємин українців з поляками та австрійською владою. “Нова ера” справила політичний вплив на формування національної ідеї, стала своєрідним каталізатором визвольного руху.

Прямим наслідком “*нової ери*” була поява у Львові Михайла Грушевського, який обійняв посаду завідувача відкритої в університеті кафедри історії України. Цей видатний вчений і громадський діяч Наддніпрянщини своєю сподвижницькою працею справив значний вплив на культурно-освітнє і політичне життя Галичини. Він не втрачав зв'язків зі Східною Україною і став об'єднуючою ланкою визвольних рухів Наддніпрянщини і Західної України. Повільніше національно-визвольний рух розвивався на буковинських і закарпатських землях.

Переходячи від культурно-просвітницької до політичної діяльності, учасники національно-визвольного руху на західноукраїнських землях прийшли до висновку про важливість координації своїх зусиль у рамках організації з чітко визначеною програмою боротьби. Наслідком цього стало формування перших в історії українських політичних партій.

Русько-українська радикальна партія (РУРП) – таку назву придбала перша на теренах України (Галичина) політична партія, що утворилась в 1890 р. Це була партія європейського типу і, водночас, перша в Європі селянська партія соціалістичної орієнтації. Згодом були створені Українська національно-демократична партія (УНДП) (1899) та Українська соціал-демократична партія (УСДП) (1899). Найближчим програмним завданням РУРП і УНДП стала національно-територіальна автономія Східної Галичини, Північної Буковини, УСДП – культурно-національна автономія.

У 90-ті рр. ХІХ ст. український національно-визвольний рух став приходити до усвідомлення необхідності боротьби за власну незалежну державу. Цю еволюцію від автономізму до незалежності прискорила брошура Юліана Бачинського, видана у **1895 р.**, „Україна irredenta”. У ній автор першим у вітчизняній суспільно-політичній думці порушив питання про політичну незалежність українського народу в єдиній соборній державі.

Бачинський Юліан Олександрович (1870-1940) – український громадський і політичний діяч, публіцист. Здобув освіту в Львівському і Берлінському університетах. Протягом 1905-1906 рр. перебував у США та Канаді. У 1918 р. – член Української національної Ради в Галичині. 1919-1921 рр. – голова дипломатичної місії УНР у Вашингтоні. З 1921 р. – в еміграції. У 1933 р. приїхав до УРСР, працював науковим співробітником „Української Радянської Енциклопедії”. У 1934 р. заарештований та засуджений до 10-річного ув’язнення у таборах ГУЛАГу, де 6 червня 1940 р. помер.

Політична самостійність України, вважав Ю.Бачинський, є необхідною умовою її економічного і культурного розвитку. Це була смілива спроба обґрунтувати функції майбутньої держави, яка повинна мати свої фінанси, торгівлю, промисел, здійснювати внутрішню і зовнішню політику. Ю.Бачинський не вважав створення держави самоціллю, а бачив у ній лише найважливіший засіб для забезпечення можливості вільного культурного розвитку народу. В далекому майбутньому, на його думку, відпаде необхідність в її існуванні. Відповідно, асимілюються нації, злившись в один антропологічно-культурний тип. У цьому питанні Ю.Бачинський перебував під впливом класичної схеми марксизму.

Він стверджував, що самостійність України не стосується лише українського народу, а є справою всіх націй, які населяють її етнічну територію, наголошував, що спільний інтерес змусить їх усіх стати українськими патріотами.

Ідеї Ю.Бачинського справили помітний вплив на всіх національно свідомих українців. У 1895 р. під впливом молодих радикалів (Ю. Бачинського, М.Ганкевича, О.Колесси, Є.Левицького, В.Охрімовича) змінила свою програму Русько-українська радикальна партія. Висунуту нею раніше вимогу перебудови Австро-Угорщини на федеративних засадах було доповнено положенням про державну самостійність України. Проте політичну самостійність українського народу ця партія розглядала як стратегічну мету.

За РУРП кінцеву мету національного руху сформулювали в своїх програмах УНДП і УСДП: здобуття культурної, економічної й політичної самостійності українського народу, його державної незалежності та об’єднання його земель. Таким чином, усі три партії – націонал-демократична, радикальна, соціал-демократична – стають поборниками політичної самостійності України. Спільна політична платформа уможливила їхню тісну співпрацю у передвоєнне десятиліття та часи діяльності ЗУНР. На підтримку ідеї самостійної України виступив Іван Франко – один з найвидатніших і найавторитетніших громадсько-політичних діячів, загальнознаний класик української літератури.

Ці позитивні зміни свідчили про готовність учасників руху до боротьби під гаслами, реалізація яких у підсумку дозволила б українцям здобути свою державу.

Суспільно-політичне життя галицьких українців наприкінці XIX ст. було ознаменоване двома подіями, які мали важливий вплив на подальший розвиток національного руху. Першою з них був початок масової еміграції українських селян в Америку, переважно Канаду і США, в менших розмірах – у Бразилію, Аргентину та інші країни. Якщо у 1890-1900 рр. з Галичини емігрувало 78 тис. осіб, то за перше десятиріччя XX ст. виїхало понад 224 тис. гнаних голодом і безземеллям галицьких селян. Національно свідомі їх частина творила культурно-просвітні організації і підтримувала зв'язки з національним рухом краю.

Іншою вагомою подією у національному житті галицьких українців був прихід 1900 р. на галицький митрополичий престол **Андрія Шептицького**. З того часу греко-католицька церква остаточно переходить на українські національні позиції і стає потужним чинником національного руху. Разом з тим вдалося розв'язати конфлікт, який виник наприкінці XIX ст. у зв'язку з вимогою молодого покоління українських діячів обмежити вплив церкви на національний рух, надавши йому більш світського, модерного характеру. А.Шептицький поставив участь греко-католицьких священників у громадському житті в залежність від дотримання ними принципів християнської моралі та звернув їхню увагу на господарські та культурні потреби українського селянства Галичини. Це зміцнило моральний авторитет церкви й позитивно відбилося на національному русі.

Велике значення для зміцнення національної свідомості мали святкування у Львові 1898 р. 100-річчя української літератури (від часу появи “Енеїди” Івана Котляревського) та 25-річчя літературної діяльності Івана Франка. Під впливом цих святкувань, що мали виразне всеукраїнське значення, українофільська орієнтація остаточно перемогла в національному русі в Галичині, а термін “русин” витісняється назвою “українець”. Відбувається політизація громадських організацій. У липні 1900 р. (друге) студентське віче у Львові приймає вимогу політичної самостійності України, записавши у своїй відозві, що “тільки самостійна, національна держава є одинокою формою, в якій можливий правильний розвій народу в сучасності і на будуче”. Український рух на початку XX ст. досяг таких відчутних результатів, що тогочасний польський історик Станіслав Смолька називав цей період не інакше як “українське завоювання Галичини”.

Переломною віхою у теоретичнім осмисленні української національної ідеї, переорієнтації визвольного руху на політичну діяльність став вихід з друку у 1900 р. брошури Миколи Михновського під промовистою назвою “Самостійна Україна”.

Базовими поняттями цього твору були патріотизм, радикалізм та безкомпромісність. Проаналізувавши з правового боку зміст та форми так званих “перейславських статей”, він дійшов висновку, що вони були угодами, виконання яких згідно з правом обов'язкове для обох сторін. Однак оскільки Росія односторонньо порушила укладену угоду (ліквідувала обумовлену автономію

України), то Україна має право теж не дотримуватися її. У зв'язку з цим Міхновський задекларував рішучість безкомпромісно розв'язати проблему: "...ми візьмемо силою те, що нам належить по праву, але віднято в нас теж силою". Тому далі він сформулював максималістське гасло "Хто на цілій Україні не за нас, той проти нас. Україна для українців!" Отже, "Самостійна Україна" Міхновського стала першим безкомпромісним радикальним документом українства, в якому декларувалась готовність силою боротися за відновлення втраченої державності, та, спираючись на міжнародне право, обґрунтовувалась konieczність зірвання союзної угоди з царською Росією. На думку М.Міхновського, лідером національного визволення може стати тільки українська інтелігенція, нове покоління якої виходить на арену політичної боротьби.

Нові, більш складні й масштабні завдання вимагали й набагато вищого рівня організації учасників національно-визвольного руху. Досвід Західної Європи показував, що вищий рівень керівника їх боротьби могли забезпечити політичні партії. Політична палітра на рубежі XIX і XX ст. охоплювала широкий спектр українських національних політичних партій. У цей період остаточно сформувались політичні обриси, теорія і тактика, масштаби партій соціалістичної, національно-революційної та ліберальної течій в українському русі (*Додаток 4*). Політичні партії соціалістичного спрямування виникли першими. Тривалий час вони домінували кількісно. На західноукраїнських землях партіями соціалістичної течії були Русько-Українська радикальна партія (РУРП), Українська соціал-демократична партія (УСДП). Лідери цих партій орієнтувалися на теоретичні засади західноєвропейської соціал-демократії, легальні парламентські засоби досягнення мети. Виступали за автономію України в складі Австро-Угорщини, а кінцевою метою своєї боротьби вважали створення соціалістичної, незалежної, соборної Української держави.

Українські політичні партії у Наддніпрянщині створювались за відсутності політичних свобод, нелегально. На початку **1900 р.** у Харкові виникла перша в Росії українська політична партія – *Революційна українська партія* (РУП). Вона продовжила політичну лінію "Братства тарасівців". Її засновниками були Д.Антонович, М.Русов, Б.Камінський, М.Міхновський, Л.Мацієвич, Б.Мартос, Б.Матюшенко. РУП мала місцеві організації – вільні громади – у Києві, Харкові, Полтаві, Лубнах, Львові. До 1902 р. кредо партії виражала брошура М.Міхновського "Самостійна Україна". Національні ідеї цієї книжки стали орієнтиром найрішучіше налаштованих прихильників української державності, тих, хто вважав, що держава може вважатися справжньою, лише будучи повністю самостійною. Однак на відміну від Галичини, де всі українські партії перейшли на самостійницькі позиції, постулат політичної самостійності України не прийнявся на східноукраїнському ґрунті. РУП, яка спочатку прийняла брошуру "Самостійна Україна" за свою програму, згодом відмовилася від неї. Перший програмний документ РУП став своєрідним лакмусовим папірцем для політичного самовизначення та розмежування в цій організації.

У грудні 1902 р. відбувся перший з'їзд РУП, на якому було обрано Центральний Комітет у складі Д.Антоновича, Є.Голіцинського, В.Козиненка.

Антонович Дмитро Володимирович (1877-1945) – політичний і громадський діяч, мистецтвознавець. Один із засновників РУПу (1900) та УСДРП (1905). Перебуваючи в еміграції в Чернівцях, редагував газети “Гасло” та „Селянин”, в Харкові у 1905 р. – газету „Воля”. Виступав за наближення політичного курсу РУП до міжнародної соціал-демократії та перенесення акцентів боротьби з національно-визвольних на соціальні. Під час внутріпартійної дискусії в 1905 р. проголосив національне питання неіснуючим. Виступав за те, щоб припинити вживати в агітаційній літературі гасло „автономії України” як таке, що суперечить „інтересам пролетаріату і затемнює його самосвідомість”; розпустити РУП і влитися до російської соціал-демократії. В період Першої світової війни – уповноважений Всеросійського земського союзу. 7 березня 1917 р. обраний товаришем голови Центральної Ради, а також головою її маніфестаційної комісії. З 21 листопада 1917 р. – Генеральний Секретар Морських справ. З липня 1918 р. брав активну участь у дипломатичній діяльності: генеральний консул у Швеції, член української делегації на переговорах з Антантою, голова дипломатичної місії УНР в Римі. Був одним з фундаторів, ректором і професором Українського Вільного Університету у Празі та Відні. Автор праць з шевченкознавства, українського театрознавства.

У 1903 р. київська вільна громада РУПу запропонувала для обговорення “Нарис програми” партії, в якому було висунуто вимогу повної автономії України. У партії розгорнулася дискусія про співвідношення боротьби за національне і соціальне визволення, яка не припинялася протягом усього часу існування українських соціал-демократичних організацій. Особливо загострилася вона у 1904-1905 рр. На сторінках журналу “Праця” Д.Антонович у статті “Неіснуюче питання” висловився про те, що дискутувати стосовно національного питання зайве, оскільки поняття “нація” вигадала буржуазія. М.Меленевський та П.Тучапський доводили, що висунення українським робітничим класом самостійних вимог є шкідливим, ускладнить формування централізованої робітничої партії в масштабах всієї Російської імперії. М.Порш стверджував, що “національне питання існує і воно виявить себе ще більше тоді, коли розвалиться Росія”.

Переважна більшість українських партій на східноукраїнських землях теж виступали поборниками перебудови Росії у федерацію, в якій Україна користувалася б правами національно-територіальної автономії, а не самостійної держави. Популярність федеративного плану серед політичних діячів Наддніпрянської України пояснювалася декількома причинами. По-перше, ця популярність була викликана тісною інтеграцією українських земель в економічне і культурне життя Російської імперії. Це призвело до витворення серед частини української інтелігенції так званого малоросійського типу з подвійною (російською та українською) національною свідомістю, представники якого не були зацікавлені у державному відокремленні України. І лише 1917 р., коли “чари” старої Російської імперії зникли разом з її падінням, у значної частини “малоросів” перемогла українська самосвідомість, і вони стали потенційними “сепаратистами”. По-друге, в умовах постійних репресій з боку царського уряду серед значної частини національно свідомої інтелігенції продовжувало панувати переконання, що український рух не має серйозних політичних перспектив.

Але головною причиною, яка змусила лідерів українських партій “згорнути прапор самостійності України”, були їхні розрахунки на те, що російська демократична інтелігенція після повалення царату з розумінням поставиться до українських національних вимог. Майбутні події показали усю марність цих сподівань. Жодна з російських політичних партій не збиралася серйозно задовольняти національні інтереси українського народу. Більше того, розглядали українські землі як природне поле своєї діяльності. Передбачалось, що у випадку падіння самодержавства Україна й надалі залишатиметься під російськими політичними впливами. Не всі українські партії розуміли цю загрозу.

Більшій частині рупівців не імпонували нетолерантність, категоричність, радикалізм, ставка на силові методи вирішення національного питання, якими просякнуті національні орієнтири М.Міхновського. Проте М.Міхновський та його прибічники твердо стояли на платформі брошури “Самостійна Україна”. Врешті-решт це призвело до першого розколу в РУП та утворення 1902 р. міхновцями *Української національної партії* (УНП). Невдовзі стався новий розкол – 1903 р. – від РУП відмежувалася група на чолі з Б.Ярошевським, яка утворила *Українську соціалістичну партію* (УСП). Виникненні нових політичних партій фіксувало процес політичної диференціації у РУП, виділення з неї крайніх правих та лівих (*Додаток 5*).

На початку ХХ ст. РУП стала уособленням процесу політизації національного руху. Ця організація діяла досить активно. Вже за перші три роки свого існування було створено мережу рупівських груп, що діяли у Києві, Харкові, Полтаві, Лубнах та інших містах України. Навіть на Кубані, де в Катеринодарі вчителював С.Петлюра, деякий час функціонував осередок РУП. Головними формами активності організації були пропаганда та агітація. Пропагандистський арсенал рупівців охоплював нелегальні періодичні видання (газета “Селянин”, журнал “Гасло” тощо), численні брошури та прокламації. Основним об’єктом пропаганди стало селянство, яке, за переконанням рупівців, було основою української нації.

Рупівська пропаганда та агітація не пройшли безслідно. Саме в них поліція вбачала основну причину антипоміщицьких селянських виступів у 1902 р. на Полтавщині та Харківщині, які підняли на боротьбу понад 150 тис. осіб. У ході визвольних змагань у РУП поширюються соціал-демократичні погляди та настрої. Врешті-решт це призводить до чергового розколу. У 1904 р. частина рупівців на чолі з М.Меленевським-Баском та О.Скоропис-Йолтуховським віддала перевагу соціал-демократичним гаслам і утворила *Українську соціал-демократичну спілку*, яка на правах автономної секції увійшла до меншовицької фракції РСДРП. Сплічани були переконані, що вирішення національного питання є похідним від розв’язання на марксистській платформі соціально-економічних проблем.

У цей критичний для РУП період більшість її членів поступово схилялася до утворення української соціал-демократії. Очолювана М.Поршем, В.Винниченком та С.Петлюрою, ця частина партії стояла на позиціях органічного поєднання національної орієнтації з марксизмом. Це зумовило 1905 р. кардинальну реорганізацію та трансформацію РУП, її перетворення на

Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП). Її лідери – М.Порш, Д.Антонович, С.Петлюра, М.Ткаченко, В.Винниченко, взявши за основу Ерфуртську програму німецької соціал-демократії, головними цілями програми УСДРП визначили встановлення в Росії демократичної республіки й автономії України.

У наступні роки УСДРП і „Спілка”, маючи в своїх рядах 3 тис. і 10 тис. членів відповідно, вели активну роботу серед пролетаріату й селянства України. Обидві організації, будучи інтернаціональними за своїм складом, співробітничали з загальноросійськими політичними партіями, організаціями єврейських, польських робітників в Україні. У 1906-1907 рр. вони боролися за місця у Державній Думі. До II Думи від „Спілки” було обрано 6 депутатів. Це викликало посилені репресії, арешти активістів організації, погроми друкарень. У 1907 р. відбувся судовий процес над українськими соціал-демократами. Для дискредитації українського національно-визвольного руху використовувались створені охранкою „протоколи сіонських мудреців”, у яких рух пригноблених народів Росії трактувався як „жидо-масонська змова”.

Національно-революційна течія (її правий фланг) українського національно-визвольного руху була представлена Українською народною партією (УНП), створеною у 1902 р. з ініціативи М.Міхновського. Програмні орієнтири УНП спочатку визначала робота М.Міхновського „Самостійна Україна”. У 1906 р. з’явилась „Програма УНП”, у якій було конкретизовано ідею всеукраїнської революції, суб’єктами якої повинні стати українські робітники й хлібороби. Було висловлено мінімальні вимоги щодо термінового поліпшення економічного стану експлуатованих верств українського суспільства у Російській імперії, запровадження місцевої автономії в адміністративному житті, судовій, релігійній, просвітницькій справах. Головна мета – створення самостійної української держави, що забезпечить соціальні перетворення у соціалістичному напрямі.

М.Міхновський відкидав можливість співробітництва УНП із загальноросійськими ліберальними та соціалістичними партіями, доводячи, що справа визволення України може бути тільки справою українського народу. Ідеї М.Міхновського не спрямовувалися „проти російського, чи польського селянина, робітника-неукраїнця. Вони мають на увазі російських, чи зрусифікованих урядовців, поміщиків чи капіталістів різних національностей, які експлуатують український народ, прагнуть зрусифікувати його, позбавити національних коренів... Націоналізм Міхновського – це, головним чином, оборонний, захисний націоналізм. Це – антитеза, протидія великодержавному шовінізму панівної нації”, – зазначають сучасні історики І.Курас, Ф.Турченко, Т.Герашенко.

УНП не стала масовою загальноукраїнською організацією. Центром її діяльності був Харків. Члени організації брали участь у Харківському „Общество распространения в народе грамотности”, заснували „Третє харківське товариство взаємного кредиту” (1909-1914). У 1903 р. була створена бойова організація партії – „Оборона України”, яка мала оголосити у вирішальний час загальноукраїнське повстання. М.Міхновський видавав у Харкові часописи „Слобожанщина” та „Сніп” (1906, 1912).

На відміну від соціалістичного крила українського національно-визвольного руху ліберали в організаційному плані не були настільки роз'єднаними. У Західній Україні, як було зазначено, це крило уособлювала *Українська національно-демократична партія* (УНДП), яка виникла у 1899 р. та була найвпливовішою партією в Галичині.

Наростання революційної кризи, інтенсивна діяльність РУП підштовхнули до активності та політичної самоорганізації помірковані кола українського національного руху східноукраїнських земель. Виникнення Ліберальної партії спиралося на майже сорокарічний досвід руху “громад”. У 1897 р. на з'їзді “громад” у Києві була заснована “Загальноукраїнська Безпартійна Демократична Організація”. Восени 1904 р. з ініціативи Є.Чикаленка вона перетворилась в Українську демократичну партію (УДП).

Чикаленко Євген Харлампович (1861-1929) – громадський діяч, меценат, за фахом агроном. Народився в с. Перешори Херсонської губернії у багатій селянській сім'ї. Навчався в Харківському університеті, де вступив до української студентської громади. У 1884 заарештований за участь у гуртку „драгоманівців” В.Мальованого і висланий до Перешорів. У 1894 переїхав до Одеси, у 1900 - до Києва. Один із провідних членів „Старої громади” (з 1900), Української демократичної партії (з 1904) та Української демократично-радикальної партії (з 1905), засновник і фактичний голова Товариства українських поступовців. У 1897 в Одесі та згодом у Санкт-Петербурзі вийшли його популярні „Розмови про сільське хазяйство”. Фінансував видання словника М.Комарова, газети “Селянин” (Львів), діяльність Академічного Дому (Львів), був видавцем єдиної україномовної щоденної газети в Російській імперії – „Громадська думка” (потім „Рада”). Під час Першої світової війни жив у Фінляндії, Петрограді та Москві. Після лютневої революції 1917 повернувся в Україну, але активної участі в політичному житті не брав. У січні 1919 виїхав до Галичини, де був інтернований поляками. З 1920 мешкав в Австрії. У 1925 став головою Термінологічної комісії Української сільськогосподарської академії в Подебрадах (Чехословаччина). Автор „Спогадів” (1925-1926) та „Щоденника” (1931).

Ця організація стояла на ліберальних позиціях і обстоювала встановлення конституційної монархії, проведення широких соціальних реформ та надання Україні автономних прав у межах федеративної Росії. Певні розходження у поглядах на принципові програмні положення призвели до розколу в УДП та утворення частиною демократів на чолі з Б.Грінченком, С.Єфремовим та Ф.Матушевським Української радикальної партії (УРП).

Згодом розкол вдалося подолати. У 1905 р. УДП та УРП об'єдналися в одну організацію – *Українську демократично-радикальну партію* (УДРП). Після поразки першої російської революції УДРП припинила своє існування. Українські ліберали у вересні 1908 р. створили *Товариство Українських поступовців* (ТУП) з метою об'єднання українських політичних сил у блок на міжпартійній основі. Програма ТУПу зводилася до трьох основних вимог: парламентаризм як основа загальнодержавного ладу; федеративна перебудова Росії як засіб забезпечення прав українського населення; національно-територіальна автономія України в складі Російської Федерації. Тупівці

розуміли, що власними силами вони не в змозі досягти поставлених цілей. Тому вони схилилися до пошуку політичних союзників.

Спроби організованої політичної боротьби українців викликали розгубленість й опір чорносотенців. Один з їх київських лідерів Савенко писав у газеті „Києвлянин”: „український рух розвивається і знаходить між інтелігенції і напівінтелігенції більше і більше прихильників. Необхідно визнати, що ми проспали українофільський рух. Замість того, щоб боротися з ним, ми підсміювались над хохломанством. Тепер українофільство зросло так, що з ним вже необхідно рахуватись і боротися”.

У передвоєнний період поживилася полеміка між різними політичними силами Росії, в якій брали участь українські ліберали. Одним з найпомітніших серед них був С.Єфремов. У центрі уваги публіцистики С.Єфремова – об’єктивне оцінювання українського руху після поразки революції 1905-1907 рр., питання його тактики. Оскільки, на думку С.Єфремова, український рух повернувся на стадію „дрібного гуртківства”, знову постало завдання поступового перетворення його на політичну силу, здатну працювати з українськими масами. Активно полемізував він з чорносотенцями, лідерами російських кадетів. У його міркуваннях домінувала теза, що „не слід поступатись перед будь-якими своїми національними домаганнями або занадто великі надії покладати на когось, окрім самих себе”. Більшість українських діячів усвідомили необхідність самостійної тривалої і копіткої політичної роботи з масами, яка мала дати наслідки тільки через певний час.

Більшість українських політичних партій виявили неспроможність здобути підтримку мас, а головне – знайти порозуміння між собою. Цю обставину використали загальноросійські партії, зокрема Російська соціал-демократична робітнича партія (I з’їзд відбувся 1898 р. у Мінську), Російська партія соціалістів-революціонерів – есерів (1902 р.), єврейські партії, які розгорнули свою мережу переважно в містах і промислових центрах України, обстоюючи ідеї повалення царизму, встановлення соціальної рівності і всесвітнього братерства народів.

На початку ХХ ст. російський самодержавний режим зазнав чергової політичної кризи, яка поглибилась безславною поразкою Росії у російсько-японській війні 1904-1905 рр. Країну охопили масові заворушення. 9 січня 1905 р. російський імператор Микола II віддав наказ розстріляти мирну демонстрацію робітників у Петербурзі. Петербурзький розстріл викликав обурення робітників, яке згодом перекинулося на село і армію. У червні 1905 р. в Одесі вибухнуло повстання матросів на броненосці “Потьомкін”. У жовтні 1905 р. розпочався загальний політичний страйк. Під тиском революційних подій Микола II змушений був видати спеціальний маніфест **17 жовтня 1905 р.**, в якому пообіцяв провести вибори до Державної Думи і надати широкі політичні права громадянам Російської імперії. Відкрились нові можливості для вирішення українського національного питання шляхом реформ. У Росії в 1906 р. була скликана Державна Дума, в Австро-Угорщині у 1907 р. запроваджено загальне виборче право. У чотирьох скликаннях російської Думи, парламенті Австрії українське питання було одним з головних.

Особливості боротьби українських національно-визвольних сил на парламентській арені були зумовлені трьома чинниками:

– несправедливі виборчі системи, що існували в обох імперіях. Вибори не були рівними і прямими з безпосередньою подачею голосів. У Росії виборці поділялись на курії згідно зі станом, майновим, освітнім, податковим цензом;

– участь у парламенті не тільки відкривала можливості демократичного вирішення національного питання, але й сковувала політичні сили українців. Сповідування парламентського шляху вирішення власних проблем означало визнання існуючого стану справ, легітимність влади та імперських порядків, лояльність до них;

– розбіжність у поглядах українських політичних сил з програмних і тактичних питань.

У парламентській тактиці українці намагалися забезпечити співвідношення між вирішенням перспективних питань, досягненням стратегічної мети (автономії, незалежності) і владнанням поточних, буденних справ. Тому вони мусили вибирати відповідні методи боротьби – від принципової безкомпромісної позиції щодо дій урядів, конкуруючих політичних сил до прийняття правил парламентської “гри”, не гребуючи таємними угодами, закулісними змовами, тимчасовими коаліціями з противниками.

Український національний рух досяг суттєвих успіхів на виборах до I та II Державних Дум Росії. Незважаючи на те, що всі партії соціалістичного напрямку ігнорували вибори до Першої Державної Думи, із 102 депутатів, яких обирали від українських губерній, в I Думу пройшло до 40, а в II Думу – більше 40 свідомих захисників українських інтересів. Враховуючи політичну недосвіченість українських політичних лідерів, неможливість відкрито висувати кандидатів від своїх політичних партій, це, безумовно, був успіх. Склад депутатів від України у Думах був прогресивно-демократичний, опозиційний до царського уряду. Діяли українські думські громади (фракції), що розробляли загальні вимоги українців.

У Першій Державній Думі була створена Українська парламентська громада, що складалася з 45 депутатів, головою якої став адвокат із Чернігова І.Шраг. Громада випускала свій орган – “Український вісник”. Політичною платформою громади були вимоги автономії України, українізація державного управління, освіти. Робота думської громади будувалася на принципах західноєвропейських парламентів. Так, у 1906 р. була створена група експертів з різних проблем, яку очолював М.Грушевський. Він розробив план національно-територіальної децентралізації Російської імперії, згідно з яким передбачалось утворити загальнодержавний парламент і територіальні сейми. Вибори до парламенту мали бути непрямыми, щоб уникнути великої його чисельності при утворенні маленьких виборчих округів і нерепрезентативності малих націй у великих округах. Територіальні сейми мали займатися справами культури, місцевої адміністрації, призначенням суддів. Четверть місць у них передбачалася для інтелігенції.

Фракція працювала над законопроектами про сільськогосподарських робітників, національні права, мову викладання у школах українських губерній.

Активно виступала вона з аграрного питання. Засудила позицію уряду щодо єврейських погромів (депутат І.Шраг був притягнутий до судової відповідальності за думську промову з цього питання), розстріли сільськогосподарських робітників у Київській, Полтавській і Чернігівській губерніях. Короткий термін існування I Думи не дав змоги фракції внести підготовлені законопроекти на її розгляд.

У II Думі Українська думська громада у складі 47 членів виступила з декларацією, створеною на базі програми УДРП. Поряд з загальнодемократичними вимогами свободи слова, друку, амністії політичним в'язням тощо проголошувалася необхідність надання автономії Україні, українізації шкільної освіти.

У III і IV Думах українських фракцій не було. Причиною цього став антидемократичний виборчий закон, прийнятий урядом П.Столипіна, репресивна політика центральної та місцевої адміністрації щодо всіх демократичних, національних партій, тиск на виборців під час голосування.

На засіданнях III і IV Дум обговорювалися питання про українську мову і виділення Холмщини в окрему російську губернію. В III Думу за підписом 37 депутатів було подано законопроект про запровадження української мови у початковій школі паралельно з російською, видання підручників та книжок з урахуванням українських умов, використання української мови в сільських судах. Проте ці скромні вимоги не були прийняті. Українську мову не дозволили вивчати в початковій школі, хоч іншим народам – полякам, латишам, литовцям, естонцям, татарам, євреям – було дозволено мати такі школи.

Для посилення антипольської та антиукраїнської політики III Дума прийняла закон про виділення Холмщини. Ним передбачалось територію з українським населенням відокремити в губернію. На думку авторів проекту, цей крок підривав польський вплив і полегшував асиміляторську політику російського уряду щодо українців.

Австро-угорський уряд усіма засобами нацьковував в Галичині поляків на українців, надаючи їм перевагу через використання політики цензів на виборах, призначаючи посадових осіб, неприхильних до українства, забороняючи відкриття українського університету та ін.

Після виборів 1907 р. у парламенті Австрії кількість депутатів-українців зроста майже вдвіть порівняно з 1897 р. Українці здобули 27 мандатів, з яких 17 належали національно-демократичній партії, 3 – радикалам, 2 – соціал-демократам, 5 – москвофілам. Парламентський клуб (фракція українців) зосередив увагу на українізації освіти, відкритті українського університету у Львові, адміністративному поділі Галичини на українську і польську частини, створенні українського Коронного краю, реформі закону про вибори до Галицького сейму. Українська фракція підтримувала уряд або дотримувалась нейтралітету в питаннях, пов'язаних з фінансуванням військових витрат, торговельною політикою та ін. У напруженій боротьбі методом спроб та помилок українські політики здобували парламентський досвід.

На виборах до сейму в червні 1913 р. українці здобули 31 місце. В січні 1914 р. було запроваджено загальне виборче право, надано можливості

українцям обирати своїх представників до сеймових комітетів і крайових установ. У новому сеймі мало бути 228 місць, з яких 62 віддавалось українцям. Усе це свідчило про зародження елементів політичної автономії українців у Галичині. Перша світова війна перервала ці реформи.

Останнє десятиріччя перед Першою світовою війною було часом чимдалі міцніючих взаємин учасників національно-визвольного руху на Сході та Заході України. Вони почали узгоджувати плани національної боротьби по обидві сторони кордону. Коли стало зрозумілим, що велика війна в Європі неминуха, і вона не омине Україну, то викристалізувалася спільна думка: використати війну й міжнародні політичні зміни на користь України, наближаючи час здобуття нею незалежності.

При цьому враховувався різний рівень національного гніту українців в Російській та Австро-Угорській імперіях – в Російській значно сильніший, ніж в Австро-Угорській. Російська загроза Австро-Угорщині була одночасно загрозою тим досягненням українців, які вони здобули в конституційних умовах цієї країни. Ця обставина визначила політичну позицію західноукраїнських партій у випадку війни. Наприкінці 1912 р. вони вирішили в майбутній війні підтримати Австро-Угорщину, щоб після її перемоги об'єднана Україна одержала від неї автономію як перший крок до незалежності.

Позиція учасників національно-визвольного руху в Наддніпрянщині не була такою одностайною. Частина з них підтримала своїх галицьких товаришів (Дмитро Донцов, Володимир Дорошенко, Андрій Жук та інші). Інші вважали, що після перемоги Росії вона просто вимушена буде дати об'єднаним українським землям автономію, бо інакше ними управляти буде не в змозі. Нарешті, були і такі, що всі розрахунки пов'язували з революцією в ослабленій Росії.

Перша світова війна і спричинені нею революційні події в Росії поставила на чергу денну українського національно-визвольного руху нові конкретні завдання – перейти від агітаційної та пропагандистської діяльності до практичної боротьби за створення самостійної і суверенної Української держави.

4.4. Державницька школа української історіографії

Видатні українські історики М.Костомаров, В.Антонович та інші належали до народницького напрямку історіографії, вважаючи, що український народ втратив свою національну еліту, яка легко приймала чужу мову, віру, звичаї і так же легко витравлювала зі свідомості свою національну належність. За поглядами вчених народницького напрямку єдиним носієм національної самобутності українців залишилися селяни і тому історія мала виглядати як історія розвитку народних мас.

З політизацією українського національного руху, появою перших політичних партій, оформленням автономістських поглядів їх лідерів, поступово розвивалася і державницька школа в українській історіографії.

Ідеї державотворення і дослідження історії України як тривалого процесу боротьби за національну державу були вперше висловлені істориком, політичним діячем **В'ячеславом Липинським**.

Липинський запропонував зовсім нову інтерпретацію української історії. Народницькі історики від М.Костомарова до М.Грушевського розглядали велике антипольське повстання середини XVII ст. під проводом гетьмана Богдана Хмельницького як стихійний виступ мас. В.Липинський, навпаки, наголошував на внескові національної еліти, української шляхти Речі Посполитої, яка забезпечила козаків освіченим і політично зрілим керівництвом і трактував революцію Хмельницького як процес, метою якого було створити українську козацьку державу.

В центрі історичних досліджень В.Липинського стояла козацька революція середини XVII століття. Польська історіографія вбачала у Хмельниччині тільки руйнівний бунт черні; російська історіографія – підготовку до „возз'єднання” України з Московським царством; українська народницька історіографія XIX століття – стихійне прагнення селянсько-козацьких мас до справедливого суспільного устрою. Цим трьом традиційним концепціям В.Липинський протиставив новий погляд на Хмельниччину як на процес будівництва української державності. Основна історична монографія В.Липинського, „Україна на переломі”, присвячена останньому періоду діяльності Б.Хмельницького, коли він з провідника козацького автономізму в межах Речі Посполитої перетворився на суверенного правителя самостійної держави Війська Запорозького.

На думку В.Липинського, відродження української державності в XVII столітті обумовлювалося наступними чинниками: об'єднання всіх верств українського суспільства довкола козацького ядра, яке в ході визвольної війни втягнуло у свої ряди найактивніші елементи інших станів – селянства, міщанства і шляхти; участь у козацькій провідній верстві вихідців з старого руського шляхетства, чому свідомо сприяла політика Б.Хмельницького і що суттєво вплинуло на піднесення культурного рівня козащини; контроль за напівкочовим, добичницьким низовим козацтвом силами козацтва осілого, городового; перемога старшинсько-дрібношляхетського козацького землеволодіння і пов'язаного з ним хутірського інтенсивного хліборобства над екстенсивним, колоніально-паразитарним господарством польських магнатських латифундій; освячення визвольної війни духовним авторитетом православної церкви.

З особливою увагою досліджував В.Липинський перетворення гетьманського уряду з суто військової установи на територіальну владу монархічного характеру, з виразним нахилом до спадковості. Проте гетьманська влада часів Хмельницького, хоч і авторитарна, не була деспотичною: її обмежували права й вольності лицарського козацького стану, який колективно брав участь в управлінні державою і члени якого користувалися особистою свободою; також міста мали своє самоврядування, а церква та духовний стан займали в державі забезпечену незалежну позицію. Таким чином, суспільно-політичний устрій тодішньої України надзвичайно відрізнявся як від польської анархічної шляхетської демократії, так і від московського абсолютизму.

В.Липинський інтерпретував Переяславський договір 1654 року не як акт „возз'єднання”, а як міжнародний союз (хоч договірні сторони не були формально однопорядкові), що його гетьманський уряд заключив в ім'я українських державних інтересів. Б.Хмельницький сподівався, що під прикриттям союзу з Московщиною вдасться остаточно оформити відрив України від Польщі і підготувати прилучення до держави Війська Запорозького тих „руських земель”, які ще перебували під польським пануванням: Галичини, Волині, Полісся, південної Білорусії. Одночасно Б.Хмельницький рішуче придушував спроби Москви втручатись у внутрішні українські справи і намагався забезпечити собі дипломатичну свободу рухів контактами з Туреччиною та Кримом і, в першу чергу, – з блоком протестантських держав: Семигородом, Прусією, Швецією. В.Липинський вважав гетьмана Б.Хмельницького основоположником модерної української закордонної політики.

Один з провідних мотивів „України на переломі” – звеличення генія Б.Хмельницького як вождя національної революції та державного мужа. В.Липинський прославляв і вірних співробітників великого гетьмана в справі державного будівництва.

Окрім сміливих історичних ідей, В.Липинський висловлював оригінальні політичні концепції.

Вихідною точкою для В.Липинського, як політичного мислителя, були його роздуми над причинами занепаду української державності 1917-20 років і над шляхами до її можливого відродження в майбутньому. Головний політичний трактат В.Липинського, „Листи до братів-хліборобів”, не має систематичної наукової форми. Але думки, висловлені в цій книзі, укладаються в струнке історіософічне, соціологічне та політичне вчення.

У центрі теоретичних зацікавлень В.Липинського стояла соціологія держави та політики. На його думку, держави постають шляхом завоювання, яке може бути або „зовнішнє”, або „внутрішнє”; перше маємо в тому випадку, коли завойовники-організатори нової держави прийшли ззовні, а друге – коли завойовники виділилися з місцевого населення. Всім державам, без уваги на форму устрою, притаманне існування влади та провідної верстви, як носія влади. Провідну верству В.Липинський називає також „аристократією”; це поняття він не обмежує тільки старою родовою аристократією у звичайному значенні цього слова, але поширює його на всі панівні групи. В.Липинський бачить у суспільстві наявність трьох джерел влади: сила військова, економічна та інтелектуальна. Цим трьом джерелам влади відповідають три основні типи соціальної антропології: „войовники”, „продуценти” та „інтелігенти”.

Інтелігенція, ділянкою якої є культурна та ідеологічна творчість, на думку В.Липинського, мало придатна для того, щоб бути носієм державної влади, бо вона не має прямого контролю над засобами матеріальної (військової та господарської) сили. Натомість інтелігенція може виконати важливу і відповідальну допоміжну функцію тим, що вона раціонально усвідомлює і висловлює діючі в суспільстві стихійні, підсвідомі прямивання.

В.Липинський визнавав наявність прогресивних факторів в історії, але він рішуче відкидав ідею автоматичного прогресу: кожне поступове досягнення людства мусить бути отримане гірким трудом та жертвами і завойоване зусиллями розуму й волі. Тому і здобутки прогресу, зокрема в сфері суспільної організації та державного будівництва, ніколи не є остаточні; вони завжди охоплені тенденціями розкладу, і їх треба раз у раз відстоювати та наново закріплювати. В.Липинський заперечував як утопію думку про „земний рай”, себто про досконалу організацію суспільства, що при ній була б забезпечена тривала соціальна гармонія і де раз назавжди зникли б несправедливості, суперечності ідей та інтересів і міжгрупові антагонізми.

Висновком його історичної і політичної концепції стало переконання, що без власної держави Україна залишиться навіки засудженою на злиденне існування на грані між національним буттям і небуттям. Але українці мусять пам'ятати, що власної держави їм ніхто не подарує – ні ласка сильних світу цього, ні автоматизм суспільних процесів; вона мусить бути завойована ними самими. Беручи на увагу всі зовнішні та внутрішні перешкоди, які стоять на шляху до українського державного самоздійснення, треба усвідомлювати надзвичайну складність цього завдання, яке вимагатиме не тільки довшого часу та затяжних підготовчих заходів, але в першу чергу також переродження самого українського суспільства. Бо Україна тривалий час була „бездержавна”, тобто внутрішньо недозріла до самостійного існування. Української нації в повному значенні цього слова власне ще немає: є тільки матеріал, з якого може постати нація. Тому державницька політична дія мусить бути цілеспрямована передусім на переборювання внутрішніх органічних слабостей українства. В.Липинський дотримувався засади, що „Бог створив народи здатними до оздоровлення”. Звідси випливає примат внутрішньої політики над зовнішньою, „організації” над „орієнтацією”.

Історичні праці В.Липинського, повні оригінальних думок та сміливих узагальнень, започаткували в українській історіографії нову „державницьку школу”, представниками якої можна вважати: С.Томашівського, Д.Дорошенка, І.Крип'якевича, Б.Крупницького, К.Кучабського. Також на радянській Україні вплив В.Липинського позначився в 20-их роках у писаннях М.Слабченка, О.Оглоблина, Л.Окіншевича, М.Петровського та інших.

Представники державницької школи розглядали Гетьманщину як дійсно незалежну державу і зосереджували свої дослідження довкола таких показників незалежності, як закордонна політика, внутрішня адміністрація і судочинство. Здебільшого ці історики займалися раннім періодом історії Гетьманщини, коли вона справді була незалежна. Їхній основний внесок в історіографію ліквідації Гетьманщини полягає в дослідженні прикладів опору імперській політиці. Велику суперечку серед представників державницької школи викликало авторство „Истории Русов” – антиросійського політичного трактату, спрямованого проти поглинання Гетьманщини, що мав значний вплив на розвиток тогочасної української національної свідомості. Для визначення та характеристики опозиційних кіл українського суспільства часів скасування Гетьманщини багато зробив О.Оглоблин.

РОЗДІЛ 5

РЕАЛІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ ІДЕЇ У ХХ СТ.

5.1. Українська національно-демократична революція (1917-1920 рр.)

Створення Української Центральної Ради та її політична діяльність

Перемога Лютневої революції 1917 р. в Росії викликала велике піднесення національно-визвольної боротьби. Протягом короткого часу (з 23 лютого до 3 березня) самодержавство впало, Микола II відрікся від влади і, фактично, у країні встановився республіканський лад. Ця перемога над царизмом пояснюється кризовим станом в імперії, гостротою політичних, соціально-економічних та національних проблем, зростаючою активністю політичних сил, падінням авторитету реальної влади.

З падінням монархії влада перейшла до рук Тимчасового уряду, який отримав повноваження від ліберальних кіл Державної думи. Його опорою на місцях і, зокрема, в Україні була буржуазія, землевласники, чиновництво та інтелігенція, переважно від кадетської партії. Саме ці соціальні верстви почали створювати громадські ради та комітети, які виступали на місцях представниками і опорою Тимчасового уряду. Створюються і паралельні органи влади – ради робітничих і солдатських депутатів. У радах домінували загальноросійські партії есерів, соціал-демократів та інших, які ставили своєю метою створення соціалістичного суспільства. У середині 1917 р. в Україні діяло понад 250 рад. Найвпливовішими вони були у Донбасі, де їх кількість становила 180, а також у великих містах – Катеринославі, Харкові, Києві, Луганську, Одесі.

Події в Петрограді прискорили початок української національно-демократичної революції. Вона характеризувалась українським національним відродженням, проголошенням ідеї автономії та державної незалежності України. Могутня хвиля національно-визвольного руху охопила всі верстви суспільства. Революція розбудила українців, спонукала їх політичні сили не тільки до обґрунтування необхідності власної держави, а й до практичного втілення в життя проголошених раніше ідей.

Піднесення національно-визвольного руху вимагало створення єдиного українського центру. Цим скористалось Товариство українських поступовців (ТУП), створене в 1908 р. в результаті об'єднання українських політичних партій. Після лютневих подій в Петрограді члени ТУП вирішили стати загальним об'єднуючим органом. На початку березня вони провели збори політичних партій та громадських організацій. Після тривалих дискусій щодо функцій загальноукраїнського центру учасники засідання досягли компромісу і 4 березня 1917 р. створили громадсько-політичне об'єднання, яке дістало назву – Українська Центральна Рада (*Додаток 6*). Головою нового уряду обрали 51-річного професора історії Михайла Грушевського – лідера Товариства українських поступовців. Провідна роль у Центральній Раді належала

українським соціал-демократам та українським есерам. Так, Центральна Рада, до якої увійшли представники різних товариств і громад, робітничих, студентських, кооперативних, військових організацій, а також політичних партій, стала виразником інтересів всього українського народу. Свою прихильність до Центральної Ради висловили військовий, селянський та робітничий всеукраїнські з'їзди, проведені у травні 1917 р. 4-го березня Центральна Рада надіслала привітання Тимчасовому уряду, висловивши надію, що у вільній Росії будуть задоволені права українського народу та буде вирішене питання про надання автономії Україні. Це були перші документи, з якими Центральна Рада звернулася до Тимчасового уряду.

В цей час М.С.Грушевський публікує низку статей, в яких перш за все пропонує перейти від культурно-освітніх вимог до політичних. Серед останніх головним було гасло національно-територіальної автономії України у складі федеративної Росії. В брошурі “Якої ми хочемо автономії та федерації” він підкреслює, що автономна Україна повинна мати всі державні атрибути.

Грушевський Михайло Сергійович (1866-1934) – видатний український історик, літературознавець, політичний і державний діяч. Засновник Української Народної Республіки. Народився у Холмі (тепер Хелм, Польща). Навчався у Тифліській гімназії, на історико-філологічному факультеті Київського університету. В 1894 р. очолив кафедру української історії у Львівському університеті. Організував діяльність Наукового товариства імені Шевченка. Політичну діяльність розпочав у Галичині, будучи одним із засновників Української національно-демократичної партії, товариства українських поступовців. У 1914 р. звинувачений російським урядом в австрофільстві, арештований і засланий до Симбірська. У 1917 р. повернувся до Києва, де був обраний головою Української Центральної Ради. За гетьмана П.Скоропадського перебував у підпіллі, у 1919 р. емігрував до Чехословаччини, де розгорнув публіцистичну і наукову діяльність. Вів тривалі переговори з керівництвом УСРР, яке розраховувало на співробітництво з ним, однак відмовився засудити свою попередню політичну діяльність і після повернення (1924 р.) в Україну не брав участі в контрольованому компартією суспільно-політичному житті. Очолював кафедру історії України, історичний відділ ВУАН. У 1931 р. арештований, висланий до Москви і звинувачений у керівництві “Українським національним центром” та в антирадянській діяльності. У 1934 р. виїхав на лікування до Кисловодська, де після нескладної операції помер від зараження крові. Перевезений до Києва і похований на Байковому кладовищі. Автор багатьох праць із всесвітньої та української історії, головними з яких є „Історія України-Руси” у 10 томах і 13 книгах, „Нарис історії українського народу”, „Ілюстрована історія України”, п'ятитомна „Історія української літератури”.

На цьому етапі з вимогами автономії України виступали й українські політичні партії, які з лютневими подіями отримали свій шанс на реалізацію програмних заяв. Вони являли собою значну політичну силу, яка не тільки ставила питання державотворення, а й формувала свідомість мас. Розмах національно-визвольного руху зумовив постановку партіями питання щодо національної автономії України у складі федеративної російської республіки. Тут відіграли свою роль також загальне захоплення крахом монархії, надії на можливість демократичного розвитку російського суспільства.

Українська робітнича соціал-демократична партія на своїй конференції, що відбулася 3-5 квітня 1917 р., ухвалила: “УСДРП з непохитною рішучістю висуває вимогу партії – автономія України, як перше невідкладне пекуче завдання сучасної хвилі пролетаріату України”.

Українська партія соціалістів-революціонерів в питанні майбутнього України займала автономістсько-федералістські позиції, вимагаючи перетворення Російської держави на федерацію рівноправних, національно-територіальних республік, із забезпеченням у їх межах прав національних меншин.

Крім УСДРП та УПСР ключові позиції у Центральній Раді займали її засновники – члени Товариства українських поступовців, які в кінці березня реорганізувалися в “Союз автономістів-федералістів”. На з’їзді Союзу було ухвалено рішення “всіма засобами творити автономію України, вчинити всіх заходів, щоб надати їй якнайбільшого авторитету”. Саме тому Центральна Рада, що складалася із соціалістів різних відтінків на першому етапі державного процесу висунула автономістські ідеї, а пізніше самостійницькі.

Центральна Рада відчувала потребу зміцнення своїх позицій як представницького національного і територіального органу. Це завдання покладалося на Український Національний Конгрес, скликаний у Києві в квітні 1917 р. В його роботі брали участь понад 900 делегатів з правом голосу, представники всіх станів і конфесій українського населення. Від імені українського народу Конгрес санкціонував створення Української Центральної Ради як народно-представницького органу України. В резолюції Конгресу наголошувалося, що “згідно з історичними традиціями і сучасними реальними потребами українського народу тільки національно-територіальна автономія України зможе забезпечити потребу нашого народу і всіх інших народів, що живуть на українській землі”. Конгрес завершив формування Центральної Ради. До її складу були обрані депутати від губерній України, від політичних партій, а також від національних меншин України, яким виділялось 15 відсотків місць, що було значно менше їх питомої ваги в загальній масі населення. Таким чином, Центральна Рада з органу ініціативного перетворилася на орган загальнонаціонального характеру. Повний склад ЦР збирався лише на загальні збори, сесії Ради, які іноді називали Великою Радою. Між цими загальними зборами діяв Комітет Центральної Ради, що в липні перетворився на Малу Раду, яка займалась поточними справами.

Винниченко Володимир Кирилович (1880-1951) – відомий український політичний і громадський діяч, визначний письменник. Народився в селі Веселий Кут Єлисаветградського повіту Херсонської губернії (тепер Кіровоградська обл.). Після закінчення гімназії вступив на юридичний факультет Київського університету. Брав активну участь в українському національному русі. Був лідером УСДРП, головним редактором “Робітничої газети”, заступником голови Центральної Ради, головою Генерального Секретаріату, генеральним секретарем внутрішніх справ. Брав активну участь у підготовці всіх універсалів УЦР. Засудив гетьманський переворот. У 1918 р. був обраний головою Українського Національного Союзу, став одним із керівників повстання проти гетьмана

П.Скоропадського. Очолював Директорію, був усунутий за ліві погляди, після чого виїхав за кордон. Виступав із гострою критикою національної політики більшовицького керівництва в Україні. В 20-х роках поселився на півдні Франції, де в основному займався літературною діяльністю. Помер у французькому місті Мужен неподалік від Канн.

Спираючись на рішення Всеукраїнського національного конгресу військових з'їздів, виражаючи революційні настрої та інтереси українського народу, Центральна Рада дедалі активніше вимагає визнання і схвалення Тимчасовим урядом автономії України. З цією метою у травні 1917 р. до Петрограда виїхала делегація у складі дев'яти осіб на чолі з заступником голови Центральної Ради В.Винниченком. Члени делегації вручили Тимчасовому урядові меморандум, в якому виклали вимоги українства: надати широку автономію Україні; призначити для України комісара при Тимчасовому урядові; створити для українців окремі військові частини; призначити на адміністративні посади в Україні українців; виділити кошти з державної скарбниці на українські культурні потреби; організувати українські школи та інше. Тимчасовий уряд відхилив вимоги щодо автономії, мотивуючи свої дії тим, що: по-перше, оскільки ЦР не обрана шляхом всенародного голосування, вона не може висловлювати волю всього населення українських земель; по-друге, проголошення автономії України могло б спричинити низку територіальних та інших непорозумінь; по-третє, питання про адміністративний устрій майбутньої Російської федеративної республіки мають вирішувати тільки Установчі збори, скликання яких планується на кінець року.

Таке рішення Тимчасового уряду надзвичайно загострило українсько-російські відносини. Це був час серйозних випробувань для молодого української демократії, адже на боці Петрограда була державна і військова сила. За цих умов потрібне було нестандартне рішення, яке, з одного боку, не дало б підстав втрутитися в українські справи і зброєю придушити опозицію, з іншого – не вносячи дезорганізації, дало б змогу підняти національно-визвольні змагання на вищий щабель.

За таких умов Центральна Рада вирішила звернутися до українського народу. **10 червня 1917 р.** вона приймає I Універсал, у якому проголошує автономію України і підкреслює, що “однині самі будемо творити наше життя”. Наголошувалося, що встановлення нового автономного ладу в Україні має бути справою українською, що тільки народ на своїй землі має право сам порядкувати через обрані загальним, рівним, прямим і таємним голосуванням Всенародні Українські збори.

Поява універсалу свідчила, що ідея українського відродження набуває практичного значення і розпочинається період закладання основ національної державності. Наступним кроком після проголошення універсалу стало створення нового виконавчого органу – *Генерального Секретаріату* на чолі з В.К.Винниченком, що мав здійснювати функції уряду України. Відбулося, таким чином, розмежування властей, їх поділ на законодавчу і виконавчу владу. За партійною приналежністю цей уряд був у своїй більшості соціал-демократичним.

Активна державотворча діяльність надзвичайно турбувала Тимчасовий уряд і тому в кінці червня три міністри: О.Керенський, М.Терещенко, І.Церетелі приїхали до Києва і розпочали переговори. Вони закінчились компромісною угодою. ЦР зобов'язувалась підтримувати петроградський уряд, а той погодився на автономію України, визнав Центральну Раду органом влади на Україні. ЦР повинна була у майбутньому не допускати якихось самостійних дій, брала на себе зобов'язання враховувати і захищати права національних меншин, включаючи їх представників у свої владні структури. Все це було розгорнуто у II Універсалі (3 липня 1917 р.).

Незабаром ці умови була відкинута. Делегація Генерального Секретаріату у Петрограді отримала інструкцію Тимчасового уряду, яка різко звужувала функції Секретаріату, прирівнюючи їх, по суті, до прав і обов'язків губернаторського комісаріату. Відношення до української делегації знову стало зневажливим, навіть ворожим. Територія, якою керувала Центральна Рада, тепер охоплювала лише 5 українських губерній (із 9): Київську, Подільську, Волинську, Полтавську і частково Чернігівську. Генеральний Секретаріат не мав права включати до свого складу секретарства військових справ, пошти, шляхів сполучення.

Однак у серпні-вересні ситуація вимагала нових політичних та соціально-економічних рішень, енергійних акцій, спрямованих на задоволення потреб селянства у землі, на підготовку та підписання миру, задоволення вимог робітників, припинення хаосу та анархії та ін. Здійснення всіх цих заходів було б подальшим розвитком української національної революції, наповненням її важливим соціально-економічним змістом. Замість цього українські соціалістичні партії вели довгі і неконструктивні дискусії, чим все більше відштовхували значну частину селянства і робітництва.

Жовтневе більшовицьке повстання та падіння Тимчасового уряду змінило ситуацію. Намагаючись утримати її під контролем, Центральна Рада вже в день петроградського перевороту ініціює утворення в Києві “Крайового комітету охорони революції в Україні”, до складу якого входили представники різних політичних та громадських організацій, серед них більшовики – Г.П'ятаков, В.Затонський.

Продовжуючи державотворчу лінію, ЦР 7 листопада 1917 р. ухвалила III Універсал, в якому проголосила утворення Української Народної Республіки (УНР), що мала жити у федеративному зв'язку з Російською державою. Універсал також декларував програму соціально-економічних і політичних реформ: націоналізацію землі, наділення нею селян, запровадження 8-годинного робочого дня, встановлення державного контролю за виробництвом, розширення місцевого самоврядування, забезпечення свободи слова, друку, віри, зібрань, союзів, недоторканість особи та ін.

Однак, ЦР тут же зробила помилку, проголосивши, що бере на себе обов'язок перетворення Росії на федеративну республіку, ЦР також добровільно бралася “силами нашими допомогти Росії, щоб вся республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів”. Таким чином, замість остаточного відокремлення від Росії, для чого виникли сприятливі умови, ЦР брала на себе непосильне завдання відродити Російську федеративну державу в

межах колишньої імперії в боротьбі з більшовиками. ЦР фактично почала першою боротьбу з радянською Росією, керованою більшовиками. Це було продовження ідей і традицій української інтелігенції про союз слов'янських незалежних та рівноправних держав, що формувалися в кінці XVIII – на початку XIX ст. на східній Україні, найчіткіше виражених в програмних документах Кирило-Мефодіївського товариства.

У цій непотрібній боротьбі з більшовиками за відродження федеративної Росії і утворення однорідного соціалістичного уряду було втрачено багато часу, а проголошені у III Універсалі реформи залишилися нереалізованими. В той же час більшовики, хоч і на короткий час, сприяли селянській революції в Росії і розділу поміщицьких земель між селянами, декларували боротьбу за мир і припинення світової війни, чого вимагала переважна більшість народних мас.

Такі політичні дії привели до ворожих відносин ЦР з більшовиками. Вони взяли курс на захоплення влади в Україні та становлення більшовицького режиму на її території. Спочатку це завдання вони намагалися вирішити легітимним шляхом. Широка агітаційно-пропагандистська кампанія, підрив внутрішньої єдності Центральної Ради, зовнішній силовий тиск тощо, на думку більшовиків, мали забезпечити їм більшість серед делегатів Всеукраїнського з'їзду рад. Спираючись на цю більшість, можна було вихолостити національний характер Центральної Ради та шляхом переобрання трансформувати її у Центральний виконавчий комітет (ЦВК) рад України, який в перспективі міг би стати однією з гілок централізованого апарату управління Радянської Росії. Проте цей стратегічний план більшовикам реалізувати не вдалося.

Своєрідним каталізатором подій наприкінці 1917 р. став Маніфест РНК з ультимативними вимогами до Центральної Ради. В ньому Раднарком ще раз стверджував право на самовизначення за всіма націями, визнавалась також Українська Народна Республіка і її право відокремитись від Росії. Водночас, Раднарком звинуватив її в тому, що вона проводить буржуазну політику, сприяє дезорганізації фронту, роззброює пробільшовицькі війська в Україні й не визнає радянської влади. В ультимативних вимогах російського уряду відбилася давня імперська політика: не допустити незалежної України.

На більшовицький ультиматум Генеральний Секретаріат негайно надіслав відповідь. В ньому містилась оцінка суперечливої і непослідовної політики більшовиків. Нота закінчувалась заявою про необхідність мирного розв'язання політичних конфліктів, що виникли між державами. Проте збройне протистояння між Росією та Україною, яке почалося 6 грудня, зробило неможливим будь-який компроміс. Певне значення мало й те, що державні устрої в обох країнах суттєво відрізнялися.

За цих умов Центральна Рада вирішила звернутися до українського народу з *IV Універсалом (24 січня 1918 р.)*. Він проголошував: “Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою українського народу”. Це означало, що державна влада єдина в межах своєї території, суверенна у вирішенні питань внутрішньої і зовнішньої політики. При ухвалі на Малій Раді IV Універсалу, за незалежність

України голосували представники всіх українських партій і представник польських соціалістів, проти виступили російські і єврейські соціал-демократи.

Проголошення самостійності України сприймалося у суспільстві неоднозначно. Це рішення було логічним завершенням тривалої боротьби, яка характеризувалася вимогами українства до Тимчасового уряду надати автономію Україні. Уряд України сподівався, що і більшовицький уряд Росії буде послідовним: не тільки проголошував би право націй на самовизначення, а й гарантував би це право. IV Універсал завершував процес складного, суперечливого розвитку українського національно-визвольного руху, який врешті-решт вирвався з ідеї автономії та федералізму до самостійності.

Проголосивши незалежну Україну, лідери Центральної Ради розуміли, що без зовнішньої, перш за все, військової допомоги, реально незалежною УНР бути не може. **27 січня 1918 р.** делегація УНР уклала мирну угоду в Бресті з представниками Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії, Туреччини. Після цього керівництво УНР звернулося до Німеччини й Австро-Угорщини з проханням про військову допомогу в її боротьбі проти більшовицької окупації, що передбачалося умовами договору. Через кілька днів Німеччина і Австро-Угорщина поділили Україну на сфери впливу і ввели на її територію військові підрозділи, що налічували 450 тис. чоловік. Як показали подальші події, УНР проявила наївність, вважаючи, що вона встановила з Німеччиною та її союзниками рівноправні відносини. Це була німецько-австрійська окупація українських земель. Головною метою окупантів було не захищати УНР від більшовицької агресії, а вивезти як найбільше до Німеччини сільськогосподарської продукції та промислової сировини.

Разом з “союзниками” до Києва повернулась Центральна Рада. В березні-квітні 1918 р. її політична діяльність була спрямована на розв’язання негайних адміністративних, економічних та соціальних питань, які постійно загострювалися. Реальні обставини вимагали нового законодавства, визначення пріоритетів внутрішньої політики. Центральна Рада, Генеральний Секретаріат здійснювали в цьому напрямі певні кроки, однак закони та постанови, які вони приймали через відсутність належних механізмів далеко не завжди своєчасно й ефективно втілювалися в життя.

28 квітня 1918 р. була прийнята Конституція УНР, яка мала назву “Статут про державний устрій, права і вольності УНР”. Цей документ заклав правові підвалини відродженню Української держави.

В Конституції заявлялося, що Україна є суверенною, самостійною і ні від кого не залежною державою. Суверенне право в державі належить народові і здійснюється через Всенародні збори України. В основу формування вищих органів влади було покладено принцип розподілу органів влади – на законодавчу, виконавчу та судову. Основний закон гарантував усім громадянам УНР рівні громадянські й політичні права.

Проте в Конституції УНР нічого не говорилося про майнові права громадян, приватну власність на засоби виробництва, про основні принципи зовнішньої та внутрішньої політики, формування місцевих органів самоврядування. В той же час Конституція мала демократичний характер, була

правовою основою держави. Однак через воєнно-політичну нестабільність прийнята Центральною Радою Конституція так і не була впроваджена в життя.

Союзницькі війська з перших днів перебування в Україні почали діяти як місцеві органи влади. Український уряд не був здатний забезпечити договірні поставки продукції у Німеччину та Австро-Угорщину. Центральна Рада нерідко приймала рішення, які суперечили позитивному вирішенню проблем суспільства.

До кінця квітня 1918 р. німецьке й австро-угорське командування впевнилося в безсиллі Центральної Ради, безперспективності співробітництва з нею. Почав готуватися політичний переворот. **29 квітня 1918 р.** в Києві на з'їзді хліборобів-власників був обраний гетьманом України **Павло Скоропадський**. В цей же день своє останнє засідання провела Українська Центральна Рада.

Центральна Рада зазнала поразки у створенні незалежної української держави. Ця поразка була зумовлена тією політикою, яку вона проводила в період свого існування. Її діячі не зуміли глибоко і всебічно проаналізувати ситуацію, виробити й реалізувати політичну програму, адекватну складній соціально-економічній обстановці того часу.

В УНР існувало декілька політичних течій, які дотримувались різних поглядів, боролися між собою і, як наслідок, ослабили себе й національну справу в цілому. Національно-демократична течія орієнтувалася на Центральну Раду і всіляко підтримувала національну державність у формі УНР. Значна частина політично активних українців прийняла платформу радянської влади, а значить, виступила проти Центральної Ради. Частина українців дотримувалась консервативних поглядів, вважала, що УНР проводить занадто радикальну національну політику. Саме ці сили з часом почали домінувати в суспільстві й розколювати Центральну Раду.

Центральна Рада проголосила незалежність за умов, коли українська нація не була теоретично і практично підготовлена до будівництва власної держави. В Україні були значні проімперські сили, які прагнули відновити „єдину і неділиму” Росію, вороже ставилися до української державності. Центральна Рада не бажала і не зуміла створити регулярну армію для свого захисту. Фатальну роль відіграла відсутність єдиного національного фронту всіх українських патріотичних сил у боротьбі за своє існування. Відомо, що між основними партіями, представники яких входили до Центральної Ради, почалися гострі міжпартійні та внутрішньопартійні суперечки з політичних питань. Центральна Рада виявила непослідовність у формуванні органів влади на місцях, постійно відставала від ходу подій, запізнювалася з проведенням важливих соціально-економічних реформ. Цим скористалися зовнішні сили: спочатку радянська Росія, пізніше Німеччина. Крах Центральної Ради був неминучий.

**Українська
Гетьманська держава**

Навесні 1918 р. в Україні різко змінилася політична ситуація. Характерною ознакою цього було падіння авторитету Центральної Ради, розчарування населення в формах її правління, прагнення мати сильну виконавчу владу. По всій Україні проходять з'їзди і збори землевласників та

підприємців, на яких ставилися вимоги створення міцної ефективної влади, скасування земельного закону й відновлення приватної власності. Німецьке та австрійське окупаційне командування ігнорувало Центральну Раду та її уряд, втручалось в дії українських органів влади. За цих умов у Києві в березні 1918 р. утворюється Українська народна громада (УНГ), яка об'єднала землевласників та військових. Встановила тісні стосунки з Українською демократичною хліборобською партією, а також з Союзом земельних власників. Громада знайшла підтримку німецького командування про зміну влади шляхом здійснення державного перевороту.

Проголосивши курс на проведення реформ, громадіви категорично відмовилися від ідеї диктатури будь-якої верстви населення в суспільстві, прагнули забезпечити рівні можливості для участі всіх суспільних станів у політичному житті краю.

Намагання Центральної Ради ліквідувати велике поміщицьке землеволодіння викликало невдоволення не лише поміщиків, а й значної частини заможних селян. У різних місцевостях України почали виникати паралельні органи влади, які чинили опір заходам місцевої адміністрації. В Лубнах 25 березня 1918 р. відбувся з'їзд хліборобів, який засудив аграрну політику Центральної Ради і висунув вимогу встановити в Україні тверду владу. Зі свого боку, німецька та австро-угорська окупаційна адміністрація вважала, що Центральна Рада неспроможна виконати домовленості щодо вивезення до Німеччини продовольства та іншої сировини.

29 квітня 1918 р. Всеукраїнський хліборобський з'їзд проголосив П.Скоропадського гетьманом України. Виступаючи на з'їзді, він заявив, що бере владу для того, щоб допомогти змученому народові, й запевнив, що в хліборобах він вбачає головну силу України й спиратиметься на них у своїй діяльності. Внаслідок безкровного державного перевороту Центральна Рада була розпущена і в українських землях виникло нове державне утворення – гетьманат “Українська держава”. Суть перевороту полягала в спробі шляхом зміни демократичної парламентської форми державного правління на авторитарну створити нову модель української держави, яка була б здатною зупинити дезорганізацію і деградацію суспільства, стала б творцем і гарантом стабільного ладу, що ґрунтувався б на приватній власності та дотриманні правових норм.

Скоропадський Павло Петрович (1873-1945) – український державний і політичний діяч, воєначальник, гетьман України (1918). Походив зі старовинного українського козацько-шляхетського роду Скоропадських. Дитячі роки провів у селі Тростянці на Чернігівщині. Закінчив пажеський корпус у Петербурзі. З 1905 р. на військовій службі. Після українізації (1917) командир 1-го Українського корпусу, отаман Вільного козацтва. Один з організаторів оборони України від наступу більшовицьких військ. Через розходження з керівництвом Української Центральної Ради у питаннях будівництва українських збройних сил подав у відставку і перебував в опозиції до політики УЦР. На Всеукраїнському хліборобському конгресі (1918) Скоропадського обрано гетьманом України. Приділяв увагу вирішенню економічних проблем держави, розбудову збройних сил України, національно-культурної політики. В кінці 1918 р. підписав зречення

від влади і виїхав до Швейцарії, а згодом до Німеччини. Під час другої світової війни сприяв звільненню з фашистських таборів С.Бандери, А.Мельника, А.Левицького та інших українських лідерів.

В перший день свого правління П.Скоропадський оприлюднив два маніфести: „Грамоту до всього українського народу” та „Закон про тимчасовий державний устрій України”. В них була викладена політична програма: „Створити здібний до державної праці сильний уряд, відбудувати армію та адміністративний апарат і за їх допомогою відбудувати порядок, опертий на право; провести необхідні політичні і соціальні реформи. Політичну реформу я уявляю собі так: ні диктатура вищого класу, ні диктатура пролетаріату, а рівномірна участь усіх класів суспільства в політичному житті краю. Соціальні реформи я хотів проводити в напрямі збільшення числа самостійних господарств.”

Очоливши гетьманат, П.Скоропадський зосередив у своїх руках усю повноту влади. Він призначав голову Ради міністрів, мав право затверджувати і розпускати уряд, контролював зовнішньополітичну діяльність держави, міг оголошувати воєнний чи особливий стан, проводити амністію, як верховний командуючий він керував армією і флотом. У “Грамоті ...” наголошувалося, що “гетьман підтримуватиме авторитет влади, не спиняючись перед крайніми заходами”. За формою це була диктаторська влада з атрибутами національної традиції, а політична суть влади – авторитарний режим без чітко оформленої моделі побудови нової держави.

Гетьман намагався силою влади й поміркованими реформами загасити революційне полум’я, відновити стабільність у суспільстві, але з перших днів йому протидіяли соціалісти-федералісти, соціал-демократи, українські есери та інші партії, які раніше підтримували Центральну Раду. Так, українська партія соціалістів-федералістів відхилила пропозицію взяти участь у формуванні гетьманського уряду. Вони звернулись до німецького командування з заявою, в якій зазначалося, що українське громадянство, стоячи на ґрунті української державності і демократичних традицій, відчуло себе “глибоко враженим русофільським, монархістським переворотом”. Соціал-федералісти не відмовлялися від участі в уряді за умов, що в основу державного устрою України буде покладено не гетьманський “Закон про тимчасовий державний устрій України”, а Конституцію УНР, прийняту Центральною Радою. Вимагалось також, аби Скоропадський визнав себе тимчасовим президентом Української республіки. На з’їзді УПСФ, який відбувся у травні 1918 р., гетьманський уряд характеризувався як “недемократичний, і в багатьох випадках реакційний і протидержавний”. Делегати з’їзду висловились за самостійність України, визнаючи легальні, цивілізовані форми політичної боротьби.

Гостра боротьба з тактичних питань розгорнулася на з’їзді Українських есерів (УПСР). На з’їзді (загалом нечисленному через арешти й переслідування з боку гетьманських властей) виявились принципові розходження. Праве крило вважало, що революція закінчена і було готове до компромісу з гетьманом. Ліве

крило, навпаки, вважало революцію незакінченою і надавало першорядного значення розв'язанню соціально-економічних питань, закликала до підпільної діяльності й організації збройного повстання проти гетьманського режиму. Ліві шукали порозуміння з російськими більшовиками. Від назви свого нелегального часопису “Боротьба” вони дістали назву “боротьбистів”. Боротьбисти створили новий ЦК, відмежувались від інших українських політичних об'єднань і стали закликати до соціальної революції.

Відкрито ворожу позицію щодо гетьманату зайняли й українські соціал-демократи. На V з'їзді УСДРП на перше місце висувалося завдання “відстоювання цілковитої самостійності України”. Виділилося окреме ліве крило партії, так звані незалежники, які орієнтувалися на збройне повстання і різко виступали проти тих соціалістів, які пішли на переговори з гетьманським урядом. В ряді місцевостей представники ліворадикальних течій ставали ватажками повстанських селянських загонів, що виступали проти гетьманської влади.

Гетьмана підтримували “Українська народна громада”, “Союз земельних власників”, Українська демократично-хліборобська партія, Протофіс – об'єднання промисловців, торговців і фінансистів України. Керівництво Протофіса заявило: всі державні органи повинні бути вільними від політики, служити надкласовим інтересам, приватна власність має відповідати правосвідомості мас, а соціалістичні експерименти взагалі неприйнятні.

Досить впливовою політичною силою в Україні за часів гетьманату були різні російські організації. Найбільші з них – “Монархічний блок”, “Російський союз”, “Союз руського народу”, “Союз відродження Росії” і інші. Своєю головною метою вони вважали відновлення “єдиної і неділимої Росії”.

Загостренню ситуації в Українській державі сприяла й діяльність більшовиків, які закликали до антигетьманського повстання. Більшовики не хотіли змиритися із втратою України. Вони неухильно дотримувалися тактики збереження єдності України з радянською Росією і вважали, що існування режиму Скоропадського – явище тимчасове, а входження України до складу радянської Росії – питання недалекого майбутнього.

Головою нового кабінету міністрів було призначено Ф.Лизогуба – багатого полтавського поміщика, поміркованого земського діяча. Міністерство закордонних справ очолив відомий історик Д.Дорошенко. Загалом до складу уряду увійшли спеціалісти, які вдало проводили необхідні політичні і соціальні реформи.

У внутрішній політиці уряд П.Скоропадського ставив за мету зміцнення державної влади, ліквідацію анархії, відновлення приватної власності на землю. Діяв він звичайними для того часу репресивними методами. П.Скоропадський створив спеціальний орган – Державну варту – для здійснення охоронних та каральних функцій. Місцева адміністрація – губернські старости – фактично наділялися правами губернаторів. Вживалися заходи для повернення поміщикам конфіскованих у них раніше земель, вивезення до Німеччини продовольства і сировини.

Центральна Рада й усі земельні комітети розпускалися, звільнялися з роботи міністри УНР. Своїми першими указами гетьман скасував чинність Центральної Ради та її уряду, замінив місцеві органи влади. До влади приходили представники заможних соціальних верств: великі землевласники, колишні земські діячі, військові. Вони, як правило, виступали носіями консервативних ідей, прагнули відновити дореволюційні порядки.

Розпочався масовий наступ на демократію. Влада заборонила проведення з'їздів українських політичних партій – УПСР, УСДПР та селянського з'їзду. До особливого розпорядження було припинено видання газет “Відродження”, “Нова Рада”, “Земля і воля”, а ті видання, що продовжували виходити, зазнавали цензури. На місцях продовжували діяти німецькі військово-польові суди, які розглядали всі випадки протидії окупаційному режиму. Німецька влада забороняла вуличні збори, робітничі страйки. Ситуація, що склалася в Україні, викликала невдоволення і протести серед української революційної демократії.

Але найбільшого розмаху і гостроти боротьба набула на селі. Після державного перевороту серед поміщиків розгорнувся рух за відшкодування збитків, завданих їх господарствам під час революції. Для покарання селян поміщики найчастіше закликали німецькі військові команди, в окремих селах створювали свої загони, які жорстоко били селян, розстрілювали, вимагали повернути майно, заплатити за користування поміщицькою землею. У травні 1918 р. міністр внутрішніх справ видав циркуляр про негайне повернення власникам усього відібраного у них у 1917-1918 рр. рухомого майна, а в разі невиконання розпорядження наказував використовувати поліцію, війська. Проти сільського виробника був спрямований і закон від 15 липня 1918 р., який передбачав передачу в розпорядження держави надлишкового хліба врожаю поточного року за нормами, визначеними міністерством продовольчих справ. В разі несплати цього податку в селянина конфісковувалося все його майно. Такі дії властей викликали нову хвилю невдоволення, яке невдовзі переросло у відкриті виступи і селянські повстання.

Прийшовши до влади, гетьман обіцяв забезпечити права робітників, здійснити заходи, що сприяли б розвитку виробництва. Тим часом промисловість України швидко занепадала. Щоб припинити спад виробництва і налагодити вивіз промислової сировини до Німеччини та Австро-Угорщини, гетьманська адміністрація та окупаційні власті намагалися змусити робітників працювати більш інтенсивно. Був запроваджений 12-годинний робочий день. Коли робітничі колективи вимагали поліпшення свого становища і наважувалися проводити страйки, влада, як правило, проголошувала їх незаконними. Особливо дошкуляли робітникам локауті – припинення роботи підприємств і звільнення всіх працюючих з тим, аби через деякий час найняти інших, більш покірливих, за меншу плату. Гетьманська влада разом із німецькими та австрійськими військовими вдалася до жорстоких акцій переслідування страйкарів. До них мали застосовуватися військово-польові суди. Заборонялися вуличні процесії, мітинги, а також порушення порядку шляхом агітації, через пресу, чи яким би то не було іншим шляхом. Репресивні

заходи щодо робітництва посилювали невдоволення трудящих мас, спонукали їх до боротьби проти гетьманського режиму.

Гетьманат при створенні армії покладав надії насамперед на верстви заможного селянства. Однак справа організації козацтва не була втілена в життя, режим змушений був спиратися на окупаційні війська. Німецька влада не була зацікавлена в існуванні сильної самостійної української армії. Німці запевняли П.Скоропадського, що для захисту України цілком досить і військ Четверного союзу. Тому за часів гетьманату були закладені лише організаційні основи української армії.

Гетьман вжив заходів для того, щоб деполітизувати військові відомства. З цією метою він затвердив закон “Про політично-правове становище службовців військового відомства”. Згідно з цим законом військовим заборонялось входити до складу і брати участь у будь-яких спілках, гуртках, товариствах, партіях, радах, комітетах, що мають політичний характер. Військовим суворо заборонялося також відвідувати мітинги і маніфестації. Це дало можливість урядові на певний час послабити вплив політичних партій на військові частини. Проте ці дії гетьманської адміністрації викликали невдоволення лідерів політичних партій, які намагалися підкорити військо своєму впливу.

У зовнішній політиці П.Скоропадський продовжував лінію Центральної Ради, зміцнюючи незалежність Української держави. Її визнали більше 30 країн світу, були укладені договори з багатьма європейськими країнами, а також із державними утвореннями на території колишньої Російської імперії (Грузією, Доном, Кубанню, забезпечено входження Криму як автономної одиниці до складу України). Гетьманат повернув Україні її споконвічні землі – Холмщину й Поділля, не поступившись ними Польщі. Поразка Німеччини та її союзників у першій світовій війні, небажання країн Антанти визнати Україну суб’єктом міжнародного права залишили гетьмана віч-на-віч з вороже налаштованими до Української держави білою гвардією Денікіна і більшовицькими військами.

За доби гетьманату помітними були зрушення і в галузі культури та освіти: створено понад 150 українських гімназій; вийшло з друку кілька мільйонів примірників українських підручників; відкрито університети у Києві, Катеринославі та Кам’янці-Подільському; засновано широку мережу загальнокультурних закладів та установ. У листопаді 1918 р. відкрито Українську Академію Наук, президентом якої став всесвітньо відомий вчений **В.І.Вернадський**.

Важливим зрушенням у духовній сфері стало утворення влітку 1918 р. Української автокефальної православної церкви на чолі з митрополитом **В.Липківським**.

Та все ж, незважаючи на помітні позитивні зрушення у суспільному житті, П.Скоропадському не вдалося надовго втримати владу. Основною опорою гетьманського режиму були поміщики, буржуазія та старе чиновництво, яких цікавили стабільність та звичайні норми життя. До національної ідеї вони ставилися байдуже.

Гетьманат мав не тільки вузьку соціальну базу, але вона ще й не відповідала курсу на розбудову національної державності. Однобічна

орієнтація на імуші класи, потреба задовольнити австро-німецьких окупантів зумовила таку соціально-економічну політику гетьманського уряду, яка вела не до консолідації суспільства, а до поглиблення розколу. Спроби повернути поміщикам землю, обов'язкова передача селянами врожаю у розпорядження держави, збільшення тривалості робочого дня на промислових підприємствах, заборона страйків сприяли формуванню опозиції, яка досить швидко перейшла до активних дій. Влітку 1918 р. піднімається антигетьманська хвиля страйкового руху. На Київщині, Чернігівщині та Катеринославщині активізується селянська боротьба проти окупантів та гетьманців. Повстанські загони налічували у своїх лавах понад 40 тисяч осіб. Поразка Німеччини у війні позбавила Українську державу опори та гаранта стабільності. Спроба гетьмана змінити політичний курс, офіційне скасування державної самостійності України і проголошення федеративного союзу з небільшовицькою Росією, створення нового уряду, ще більше загострили ситуацію в суспільстві.

В умовах загострення боротьби із гетьманським режимом консолідується політичні партії і створюють Український Національний Союз (УНС). 13 листопада 1918 р. представники Союзу створюють так звану Директорію для керівництва повстанським рухом. **14 грудня 1918 р.** війська Директорії вступили до Києва. П.Скоропадський був змушений зректися влади і незабаром виїхав за кордон.

Основними причинами падіння гетьманату були: залежність держави від австро-німецьких збройних формувань; відсутність численної боєздатної регулярної української армії; реставрація старих порядків та відродження архаїчних форм організації суспільного життя; посилення впливу на державну політику гетьмана російських консервативних кіл; вузька соціальна база; залежність соціально-економічної політики від інтересів панівних верств населення та окупаційної влади; наростання соціальної напруги та формування організованої опозиції.

Політика Директорії

Третя національна влада України – Директорія, яка виникла як політична опозиція проти П.Скоропадського, після перемоги створила умови для відновлення незалежної Української Народної Республіки. Очолив Директорію тимчасовий верховний орган у складі **В.Винниченка** (голова), С.Петлюри, Ф.Швеця, О.Андрієвського, А.Макаренка.

Прихід до влади нових сил змусив політичні партії, що діяли на теренах України, визначити своє ставлення до Директорії. Проведені державні наради, в яких брали участь представники провідних українських політичних партій, а також їх з'їзди, показали відсутність єдності в поглядах на майбутнє України, її державно-національне будівництво. Так, на нараді, проведеній Директорією в грудні 1918 р. з представниками політичних партій та громадських організацій, її учасники поділилися на два табори: одні відстоювали парламентську систему влади, інші – радянську. Висувалася ідея негайного скликання Української Центральної Ради й відновлення, в цілому, соціального, економічного і державно-політичного законодавства Центральної

Ради. Вважалося, що лише таким чином можна відродити єдиний революційний фронт.

Напередодні повстання проти гетьманату у Директорії ніякої чіткої програми не існувало. Вона не поспішала з її розробкою і після того, як прийшла до влади. Перший програмний документ нової влади “Декларація Української Директорії” з’явився з запізненням. Цей документ за своїм змістом наближався до програмових заяв більшовиків.

У ставленні до проблеми української державності склались три соціальних групи. Ідею суверенності УНР підтримувала національно свідомо інтелігенція, частина патріотично налаштованого селянства. Однак в суспільній думці домінували не вони. Робітничий клас, ліворадикальна інтелігенція і більшість селянства, висували соціальні вимоги, були на боці радянської Росії. Прихильниками входження до складу єдиної небільшовицької Росії були буржуазія, середній клас та певний прошарок заможного селянства.

Ситуацію ускладнювало й те, що більшість населення майже не була поінформованою щодо політичних програм сил, які боролися за владу, тому підтримка демократичних лідерів була слабкою.

Трудящі маси республіки висловлювали невдоволення нерішучістю Директорії та її уряду в проведенні соціально-економічних заходів. Більшість селянства прагнула не лише радикальних, а й негайних перетворень у сільському господарстві. Однак аграрні реформи Директорія переважно декларувала, не проявляючи послідовності та наполегливості в їх реалізації.

Директорія мала намір реформувати промисловість. Йшлося про обмеження економічної влади буржуазії, впровадження 8-годинного робочого дня, введення робітничого контролю на підприємствах. Проте й тут уряд виявив непослідовність, не залучив до цієї справи самих робітників. До того ж намічені заходи не виходили за рамки буржуазно-демократичних перетворень. Позиції приватного капіталу в промисловості, фактично, були збережені. Зважаючи на справжню економічну розруху, Директорія зробила кілька спроб централізувати систему торгівлі, обмежуючи тим самим роль приватного капіталу. Але, незважаючи на ці заходи, Директорія залишилася без підтримки широких верств населення.

Перебуваючи при владі, Директорія не зуміла організувати більш-менш чітку систему адміністративного управління територією, що опинилася під її контролем. С.Петлюра, взявши на себе обов’язки Головного отамана, не заперечував проти встановлення на місцях влади інших отаманів, які спиралися на напівпартизанські формування і не мали ніякого спільного та обов’язкового для всіх плану дій. В цій ситуації вже на початку січня 1919 р. склалася своєрідна система військового лідерства, за якою найсильніші отамани, П.Болбочан на Слобожанщині чи М.Григор’єв на Херсонщині, які свого часу підтримували гетьмана П.Скоропадського, тепер визнавали верховне лідерство С.Петлюри. Вони ставали напівсамостійними правителями великих територій. В окремих містах і повітах висувалися свої отамани, які контролювали певну територію. Все це супроводжувалося популістськими революційними гаслами, широкими обіцянками та різким падінням дисципліни.

Петлюра Симон Васильович (1879-1926) – визначний державний, політичний, військовий діяч, літератор, публіцист. Народився на Полтавщині, в сім'ї козацького походження. Освіту здобув у Полтавській духовній семінарії. Член РУП з 1900 р., а з 1905 – УСДРП. За участь в українському національному русі зазнав переслідувань. До революції займався журналістикою. В 1917 р. призначений Центральною Радою на посаду генерального секретаря військових справ. Перебував в опозиції до уряду гетьмана П.Скоропадського, був заарештований. В кінці 1918 р. виїхав до Білої Церкви, звідки керував антигетьманським виступом. Стає членом Директорії, очолює армію УНР. Після виїзду за кордон В.Винниченко став головою Директорії. Протягом 1919 р. керує боротьбою проти червоних і денікінських військ. У 1920 р. очолює війська УНР, які разом з польськими силами вступають в Україну. Внаслідок невдачі наступу і договору між РСФФР та Польщею виводить свої війська за Збруч, де вони були інтерновані польською владою. В еміграції перебував у Польщі, потім у Відні, Женеві. У 1924 р. оселився в Парижі. Вбитий більшовицьким агентом С.Ш.Шварцбартом.

Елемент дезорганізації вносило й особисте протистояння лідерів, відсутність у них єдності поглядів на першочергові завдання та політичну орієнтацію. Якщо В.Винниченко та його прибічники йшли на компроміс з радянською владою, виступали за союз з більшовицькою Росією проти Антанти та за пріоритетне вирішення соціальних проблем, то С.Петлюра зі своїми соратниками схилився до зближення з Антантою, а першочерговим завданням вважав зміцнення незалежності держави через посилення армії та її адміністративних органів.

Становище Директорії наприкінці січня 1919 р. стало досить скрутним. З півночі розпочався широкий наступ частин більшовицької армії. Радянська Росія не полишила думки про встановлення свого контролю над таким стратегічно важливим для її життєдіяльності регіоном. Крім того, на ситуацію в Україні у цей час суттєво впливав буйний розквіт отаманщини. В січні 1919 р. два колишніх петлюрівських отамани Григор'єв і Зелений оголосили про свій перехід на радянські позиції і розпочали партизанську боротьбу проти Директорії. У їхніх загонах налічувалося майже 50 тисяч бійців. Катеринославська губернія була своєрідним епіцентром діяльності збройних формувань Махна, який не визнавав уряду Директорії з моменту приходу його до влади.

У ході збройного протистояння дедалі очевиднішою ставала ще одна слабка сторона Директорії – погано підготовлена та організована армія. Під час падіння гетьманату Директорія мала 100-тисячну армію, а перед здачею Києва, наприкінці січня 1919 р. вона могла розраховувати лише на 21 тис. бійців. Створена у короткий час із різних за досвідом та політичною орієнтацією сил, ця армія не могла бути ні міцною, ні боєздатною.

Опинившись у критичній ситуації, Директорія намагалася налагодити контакти з Антантою, вивести державу з політичної ізоляції, зміцнити, перш за все, воєнні позиції. Проте ці кроки були безуспішними. Безперспективним виявився курс на союз з Антантою, яка робила ставку на відновлення “єдиної і неділимої” небільшовицької Росії, а отже, на підтримку Добровольчої армії. За

цих обставин УНР цікавила Антанту лише як сила, яку можна було використати у боротьбі з більшовиками.

Не виправдав сподівань і акт возз'єднання, який значною мірою мав формальний характер, адже як УНР так і ЗУНР не мали реальних можливостей, щоб посилити інтеграцію та боронити свою державність. До того ж між двома республіками існували суттєві розбіжності у політичних позиціях та орієнтації на міжнародній арені.

В листопаді 1919 – лютому 1920 р. збройні сили більшовиків досягли значних успіхів на театрі воєнних дій. Червона армія розгромила війська генерала А.Денікіна і встановила свій контроль майже над усією територією України.

Для посилення антибільшовицького фронту голова Директорії С.Петлюра спробував знайти вихід у союзі з Польщею. 24 квітня 1920 р. між урядами УНР і Польщі було укладено таємний Варшавський договір. Згідно з його пунктами Польща визнавала Українську Народну Республіку на чолі з головним отаманом С.Петлюрою. Польський уряд заявив, що претендує на українські території, розміщені на захід від польського кордону 1772 р. (до першого поділу Польщі). Це означало, що Східна Галичина, Західна Волинь, Холмщина з Підляшшям, частина Полісся залишалась під польською окупацією. Підписуючи угоду, поляки розраховували, що незалежна Україна стане для них надійним бастионом перед більшовицькою Москвою.

Договір містив також військову конвенцію. На її основі союзні збройні сили Польщі і УНР перейшли в наступ проти більшовицьких частин. Однак польська сторона не виконала умов договору і залишила УНР один на один із більшовицькою Росією. В жовтні 1920 р. Пілсудський припинив бойові дії на більшовицькому фронті.

18 березня 1921 р. між Польщею, РСФРР і УСРР було укладено *Ризький договір*. Відповідно до його статей поляки визнали радянську Україну як самостійну державу. Армія УНР відступила на польську територію, де була інтернована. Згідно з умовами Ризького договору Польща одержала території Західної України та Західної Білорусі.

З укладанням Ризького мирного договору завершуються в Україні національно-визвольні змагання. Протягом чотирьох років Україна зазнала тяжких випробувань. Трагізм української національної революції був зумовлений тим, що розвивалася вона за вкрай несприятливих внутрішніх і зовнішніх умов. Адже до 1917 р. Україна як геополітична реальність не існувала, а створення національної держави викликало реакцію зовнішніх сил. Країни Антанти підтримували претензії Польщі на західноукраїнські землі та плани білої армії щодо відновлення єдиної й неподільної Росії. Тому лідери українських урядів діяли в умовах міжнародної ізоляції, а власних сил для перемоги над численними ворогами не вистачало.

В критичний для революційно-визвольної боротьби ситуації на українських землях не було знайдено рішення, адекватного історичному моменту. Відсутність державотворчої єдності українських сил зводила нанівець потенціал національної революції. Лише згуртуванням можна було

примножити сили українського визвольного руху й, незважаючи на загострення внутрішніх суперечностей, сприяти задоволенню як соціальних, так і національних потреб України.

Утворення ЗУНР

Із наближенням до кінця Першої світової війни на західноукраїнських землях настав якісно новий етап визвольних змагань місцевого українства. Наступали останні місяці, тижні й дні існування національно-строкатої Австро-Угорської імперії. Українці, так само як інші народи монархії, домагалися ліквідації влади Габсбургів і національного самовизначення. Австрійський уряд намагався узгодити подальше існування Австро-Угорської монархії шляхом утворення коаліційного уряду з представників усіх національних груп імперії.

Реакцією на ідею коаліційного кабінету представників народів Австрії була тактика пасивного опору. Ті з них (насамперед поляки, чехи, південні слов'яни), які мали зносини з переможною Антантою й запевнення від неї щодо прийдешнього незалежного державного існування, добре розуміли, що Австро-Угорщина доживає останні дні. За таких обставин 1 жовтня 1918 р. почалася сесія австрійського парламенту. Всі фракції порушили питання про негайне підписання миру. Уряд виступив із заявою про необхідність реорганізації держави на засадах національної автономії. Представники окремих національностей імперії висловлювалися за реалізацію власних національних домагань міжнародним шляхом.

Українська парламентська делегація в своїй більшості висловлювалася насамперед за перебудову Австрії й лише на випадок визнання Східної Галичини приналежною до Польщі залишала за собою альтернативу — домагатися з'єднання українських земель. Але австрійський уряд пропонував галицьким українцям лише національну курію в галицькому сеймі, українську секцію в галицькій шкільній раді й заснування давно обіцяного Українського університету у Львові.

10 жовтня 1918 р. у Львові відбулися збори українських депутатів австрійського парламенту, українських членів галицького і буковинського сеймів, представників політичних партій Галичини і Буковини, духовенства і студентів. Збори ухвалили утворити Українську Національну Раду, на яку покладался б обов'язок здійснити право на самовизначення українського населення імперії.

На 12 жовтня 1918 р. австрійський цісар запросив до себе представників парламентських клубів, щоб почути їхню оцінку політичної ситуації. Українців представляли: Євген Петрушевич (1863-1940) та Кость Левицький (1859-1941). Якщо чеські та польські політики були одноставними в своєму бажанні утворити свої самостійні держави, то український політичний провід останніх днів існування Австро-Угорської монархії все ще покладав надії на легітимне розв'язання східногалицького питання й одержання санкції на створення західноукраїнської державності з рук віденських урядовців.

Тим часом перебіг подій, який все виразніше окреслював неминучість розпаду Австро-Угорщини, змушував галицьких політиків до певних кроків

щодо національно-державного самовизначення. Згідно з попередніми домовленостями, 18 жовтня 1918 р. до Львова з'їхалися делегати політичних груп, українські посли до австрійського парламенту та крайових сеймів Галичини й Буковини, представники єпископату Української греко-католицької церкви, делегати крайових політичних партій: галицьких – Національно-демократичної, Радикальної, Християнсько-суспільної та Соціал-демократичної; буковинських – Національно-демократичної, Соціал-демократичної та Радикальної, а також посланці академічної молоді – всього 69 делегатів. Вони проголосили утворення Української Національної Ради як політичного представницького органу українського народу в Австро-Угорщині.

Наступного дня у Львові зібрався з'їзд „мужів довіри” з цілого краю – близько 500 осіб. За попереднім планом, саме на ньому мала бути проголошена українська державність на всій території Галичини, Буковини і Закарпаття. Проте політичне керівництво, побоюючись, що не матиме потрібної більшості в питанні про злуку всіх українських земель, звело зібрання до чистої формальності. Було оголошено, що Українська Національна Рада як конституюнта Національних територій Австро-Угорщини вже утворилась і вже розв'язала питання про їх державне самовизначення.

Резолюцію про утворення Української Національної Ради виголосив її голова Євген Петрушевич, який, зокрема, акцентував увагу на несвоєчасності об'єднання Західної та Східної України, мотивуючи це слабкістю, несконсолідованістю та непевністю державності Наддніпрянщини. Ця аргументація викликала заперечення лідера галицьких соціал-демократів Миколи Ганкевича, підтриманого представниками молодіжних рухів, зокрема стрільцтва й студентства.

Подальші кроки Ради засвідчили, що й у другій половині жовтня вона не позбулася процісарських ілюзій.

19 жовтня 1918 р. Українська Національна Рада проголосила утворення Української держави на західноукраїнських землях. Президентом її став **Є.Петрушевич**. УНР поставила перед австрійським урядом питання про передачу їй всієї влади на території Галичини і Буковини. Оскільки австрійський намісник у Галичині дав на поставлене питання негативну відповідь, було вирішено взяти владу у Львові збройним шляхом.

Взагалі ж підготовчі заходи щодо організації української державної влади відбувалися в надзвичайно складних умовах. Державна адміністрація Східної Галичини перебувала в польських руках. Українських офіцерів у військових частинах було замало й переважно на нижчих посадах. Українські січові стрільці стояли на Буковині. Проте саме військові відіграли у цих подіях вирішальну роль. Стрілецькі частини очолив сотник УСС Дмитро Вітовський. Вибір Д.Вітовського на військового керівника національного виступу не був випадковим. 30-річний старшина був селянським сином з-під Галича. Під час навчання в Станіславській гімназії, а потім у Львівському університеті брав участь у національному русі, за участь у студентських виступах був виключений з університету. Належав до організаторів втечі 1911 р. зі Станіславської в'язниці „Діброва” М.Січинського, який 1908 р. на знак протесту

проти знущань над українськими селянами ліквідував намісника Галичини – польського графа А.Потоцького. З початком воєнних дій командував сотнею в легіоні УСС, брав участь у походах і боях, двічі був нагороджений медалями за хоробрість.

30 жовтня 1918 р. сотник Д.Вітовський прибув до Львова. Він зразу обняв команду над українськими військовими відділами, зорганізованими конспіративно серед різних австрійських полків.

Вже надвечір 31 жовтня Д.Вітовський та отаман Українських січових стрільців С.Горук розіслали накази до Окружних військових команд з вимогою перебирати в ніч на 1 листопада владу на місцях в українські руки. Там, не було окружних комісарів і команд, наказ адресувався відомим національним діячам. Кур'єрами (за малим винятком) були студенти-богослови з технологічного факультету у Львові. Очевидно, що у Львові перспективи перевороту були найслабші. 1400 українських вояків з 60 старшинами проти двох добре вишколених частин (німецький штурмовий курінь із Граца та угорський полк) та менших підрозділів військового гарнізону й переваги неукраїнського населення Львова (200 тис., з них тільки поляків понад 50%), це було дуже мало. Але в ніч на 1 листопада поміж 2 і 4 годинами, українські частини 15 полку краювої оборони, 50 вартового й 41 супровідного куреня вийшли з казарм, роззброїли жовнірів-неукраїнців, зайняли всі урядові будинки, вивісили на ратуші український прапор. Силою несподіваного удару захопили Львів без насильства й пролиття крові. Після цього полагоджено формальність перебирання влади від австрійського намісника Гуйна в руки Української Національної Ради.

Але вже перед полуднем 1 листопада з'явилися на вулицях Львова польські солдати. В місті почалися запеклі бої за кожен будинок. Під ударами поляків упав ключовий залізничний вузол Перемишль. Значну частину Буковини зайняли румунські війська, тоді як у Закарпатті зберігали свою владу мадяри. Усе ж велика частина Східної Галичини залишалася в руках українців, які наполегливо продовжували будівництво власної держави.

Формування органів влади (ЗУНР)

Після подій *1 листопада 1918 р.* влада перейшла від австрійського намісника в Галичині до Української Національної Ради. Будучи представницьким законодавчим органом, вона зіткнулася з проблемою державної розбудови. Приступаючи до цієї діяльності, присутні у Львові члени Ради ухвалили поновити свої лави представниками різних політичних сил і окремими визначними особами. Зокрема, до Ради було делеговано представників УСДП краю, котра спочатку відмовилась увійти до Української Національної Ради. Таким чином, у Раді було представлено весь спектр національних політичних партій.

Потреби забезпечення державних карних, лікувальних, освітніх закладів, а також населення міст і містечок продуктами харчування зумовили створення ще 29 жовтня 1918 р. Українського Харчового уряду. До його компетенції належали насамперед контроль та управління державним майном для

використання наявних запасів у державних інтересах. Керівником відомства став відомий український банкір і підприємець Степан Федак.

У другій відозві до населення від 1 листопада Рада обіцяла оприлюднити склад майбутнього кабінету та його програму. Але брак попередньої підготовки, збройна боротьба у Львові, переговори з поляками, поганий зв'язок із краєм і відсутність навичок політиків австрійської доби до революційних дій спричинили те, що уряд Української Національної Ради було утворено лише 9 листопада через тиждень по тому, як влада опинилася в її руках.

Уряд дістав назву “*Тимчасовий Державний Секретаріат*” (згодом – Рада Державних Секретарів ЗУНР). Очолив його адвокат **Кость Левицький**, виходець із родини священника прикарпатського містечка Тисмениця, колишній депутат австрійського парламенту і галицького сейму, загартований у парламентських дебатах політичний діяч.

К.Левицький запропонував список свого першого кабінету міністрів, який Рада затвердила без змін. До уряду ввійшло 14 державних секретарів, з яких 8 – від Національно-демократичної партії, 2 – від Радикальної, 1 – від Християнсько-суспільної, 1 – представник УСДП та 2 безпартійні. Персонально: голова президії і державний секретар фінансових справ — К.Левицький; державні секретарі: внутрішніх справ – Л.Цегельський; закордонних справ – Василь Панейко; судівництва – Сидір Голубович; віросповідних справ – Олександр Барвінський, (йому ж доручили управу шкільних справ, для яких вирішили створити окремий державний секретаріат); військових справ – полковник Д.Вітовський; земельних справ – Степан Баран; справ торгівлі й промислів – Ярослав Литвинович; публічних робіт – Іван Макух; праці й суспільної опіки – Антін Чернецький; суспільного здоров'я – Іван Куровець (безпартійний); шляхів сполучень – Іван Мирон; пошти й телеграфу – Олександр Пісецький. До складу державного Секретаріату ввійшов також С.Федак як президент утвореного ще 29 жовтня Харчового уряду.

Отже, галичани використали досвід Генерального Секретаріату Української Центральної Ради, а також подібних Європейських кабінетів, зокрема Англії. За давньою парламентською традицією, державних секретарів привів до присяги старійшина Української Національної Ради Юліан Романчук.

9 листопада 1918 р. Рада також затвердила назву Української держави галичан – “Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР)”. Територія ЗУНР площею 70 тис. км² охоплювала Галичину, Буковину і Закарпаття і нараховувала 6 млн. чол. населення.

Крім поточних справ Державний Секретаріат, насамперед, розпочав опрацювання проекту тимчасового основного закону про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії, конституція була ухвалена на засіданні 13 листопада. Тоді ж затверджено герб держави – блакитно-жовтий прапор, герб - Золотий Лев на синьому тлі.

Закон складався з п'яти артикулів і містив у собі лише найважливіші положення, вкрай необхідні для утвердження державної самостійності українських земель колишньої Австро-Угорщини. До важливих законодавчих актів Народної Ради належать гарантії нових виборчих прав усім громадянам

держави, широкі гарантії прав меншин, включаючи надання їм 30% місць у майбутньому парламенті. Проте проведення цих виборів вимагало досить тривалої підготовки. До того часу представницьким органом народу залишалася Українська Національна Рада.

Львівська частина її членів розуміла, що для повноцінного представництва їй слід поповнитися за рахунок представників повітів та міст.

Після доповнення на основі закону від 15 листопада про розширення представництва від міст і повітів в складі Ради нараховувалося 150 осіб. За соціальним походженням делегатів Рада складалася із інтелігенції, селян-середняків і духовенства. За поглядами величезна більшість, навіть соціалісти, займала ліберально-національні позиції. За національним складом Рада була майже цілком українською, оскільки поляки бойкотували вибори, а євреї з німцями вирішили не брати в них участі, щоб не втягуватися в українсько-польський конфлікт.

Тоді ж було ухвалено й інші важливі закони, зокрема про адміністративну та судову владу.

Місце цісарсько-королівського старости старих часів посів державний повітовий комісар. Поза тим низова адміністрація залишилася без змін.

Окреслювалася компетенція державних повітових комісарів, які мали дозволяти або забороняти носіння зброї цивільними, контролювати діловодство державних установ. Державним повітовим комісарам у справах публічної безпеки підпорядковувалися повітові військові команди. Аж до виборів повітовий комісар мав право призначати громадських комісарів у громадах, насамперед там, де треба було усунути старих керівників. Повітовий комісар співпрацював із повітовими харчовими урядами. Щоправда, з його компетенції вилучалися суди, пошти, телеграфи, залізниці.

Аналогічну мету – встановити замість австрійської українську державну владу, не порушуючи загалом усієї системи, мав і „Закон про тимчасову організацію судів і власті судейської”.

Із часом потреби життя ЗУНР зумовили деталізацію функцій повітових міських та сільських органів влади. Так, „Устав і інструкція для повітових органів Української Національної Ради” визначали засади співпраці державних повітових, міських і сільських комісарів із відповідними комітетами Ради. Повітових комісарів обирали повітові збори представників усіх громад. Останніх обирали члени громади віком від 20 років. Якщо громада нараховувала понад 3 тис. осіб, то від кожних 2 тис. Наступних обиралися додатково ще по представникові, їх обранням керували місцеві політичні організації, а там, де їх не було – просвітні або січові товариства.

Повітовий комісар оголошувався главою державної виконавчої влади в повіті. До його обов'язків належали: реалізація розпоряджень Ради та Державного Секретаріату, затвердження міських і сільських комісарів, керівництво організацією охорони громадського порядку. У разі нагальної потреби повітовий комісар зосереджував усю адміністративну владу в своїх руках.

Отже, на відміну від східноукраїнських урядів ЗУНР незабаром уже мала місцеві органи управління. Вони спиралися на старі австрійські моделі й комплектувалися з українців, а також досить часто, через кадрові проблеми, – з польських спеціалістів. Організація цих владних структур базувалася на демократичних принципах і незважаючи на запеклу війну, нав'язану західноукраїнській державі, на певний час їм вдалося забезпечувати на своїй території стабільність і порядок.

Одним із найбільш вражаючих досягнень західноукраїнського уряду стала організація Галицької армії.

Ядром *Української Галицької Армії* (УГА), що веде свою історію від 1 листопада 1918 р., були *Українські Січові Стрільці* (УСС), довкола яких групувалися українські частини австрійських залог і фронтових формацій. Новостворені частини мали довільну структуру, носили найменування своїх місцевостей або командирів.

Керівники новоутвореної держави активно шукали союзників у боротьбі за незалежність. На їх заклик відгукнулася Українська Народна Республіка. Директорія УНР послала до Галичини козачий загін ім. Гонти на чолі з отаманом Андрієм Долудом, Козятинську стрілецьку бригаду полковника Кравчука (близько 1 тис. стрільців і старшин), артилерійську бригаду. Командування Галицькою армією обійняв Михайло Омелянович-Павленко. 40-річний генерал мав значний бойовий досвід, брав участь у російсько-японській та Першій світовій війні, у ході яких командував гвардійським полком, був начальником штабу корпусу, за Центральної Ради командував бригадою, дивізією.

Начальником штабу армії було призначено колишнього полковника російської армії Євгена Мишковського (1882-1920). Він став ініціатором і душею докорінної реорганізації галицького війська, а фактично – до січня 1919 р. створив нову сучасну армію. Тоді на базі невиразних бойових груп було сформовано три корпуси по чотири бригади в кожному.

Отже, впродовж грудня-січня, вже безпосередньо під час українсько-польської війни, відбувалася організація УГА, створювалися корпуси, бригади, курені. Бойові групи “Північ”, “Яворів”, “Учнів” та деякі інші ввійшли до складу 1 корпусу, яким командував полковник В.Курманович. Син священика з-під Золочева став офіцером у часи світової війни, на італійському фронті командував полком. У Галичині він буквально на голому місці зібрав п'ять сотень стрільців й організував групу „Північ”.

Українські артилерійські підрозділи було створено уже в перші дні боїв. Суттєво змінилася артилерія УГА, коли в грудні 1918 р. на польський фронт прибули з Києва Окрема артилерійська бригада, а на початку лютого 1919 р. – два гарматні полки Січових стрільців із Окремого корпусу полковника **Є.Коновальця**. Ними командували галицькі сотники Володимир Зарицький і Яків Бутрим. Крім того, Директорія УНР надіслала для збройних сил ЗУНР тільки наприкінці 1918 р. 120 гармат різних калібрів.

На жаль, війську постійно бракувало гармат і боєприпасів до них. Поставки Директорії не забезпечували потреб УГА. Практично у всіх

фронтових операціях польська армія значно перевищувала галицьку числом гармат та артилерійських частин, не кажучи вже про якість систем і боєприпасів.

Кіннота та авіація грали непомітну роль в УГА. Цікаво, що перший авіаційний загін був організований в Красному і складався із 20 літаків (придатними для польотів були лише кілька з них), а його командиром було призначено сина письменника І.Я.Франка – сотника Петра Франка, молодого хіміка, випускника Львівського університету. Доброволець легіону УСС, він лише 1916 р. здійснив мрію – закінчив льотну школу в Сараєво. Проте австрійське командування не довірило галичанину бойової машини.

Отже, в дуже короткий строк, до весни 1919 р. організацію регулярного війська ЗУНР в цілому було завершено.

Протягом усього свого існування західноукраїнський уряд плекав великі надії на міжнародне визнання. Вже на початку збройного конфлікту з Польщею, ЗУНР відкрила посольства в Австрії, Угорщині, Німеччині, заснувала дипломатичні представництва в Чехословаччині, Канаді, Італії, США, Бразилії тощо. Проте українську державність світове товариство, особливо країни Антанти, визнавати не поспішали. Сталося це тому, що інтереси одного з провідних учасників Антанти, Франції – перегукувалися з польськими планами.

Тим часом становище самої ЗУНР ставало дедалі важчим. **11 листопада 1918 р.** королівський уряд Румунії надіслав війська і захопив територію всієї *Північної Буковини*. 21-22 листопада українські солдати змушені були залишити Львів, не зумівши встояти перед заколотом і наступом польських військ. Уряд змушений був виїхати зі Львова спочатку в Тернопіль, а згодом в Станіслав. Нарешті, з'явилася можливість завершити державно-урядову реорганізацію, бо на початку січня 1919 р. в Станіслав змогла перебратися віденська делегація. 4 січня 1919 р. вийшов закон про „Виділ” (Президію) Ради (президентом став Є.Петрушевич). Уряд – Раду державних секретарів – очолив **С.Голубович**.

За цих обставин уряди ЗУНР і Директорії, намагаючись зміцнити свої позиції та реалізувати на практиці споконвічні мрії українців, **22 січня 1919 р.** проголошують об'єднання ЗУНР (Галичина, Буковина, Закарпаття) та УНР (Наддніпряньська Україна). Урочисте проголошення Акту злуки відбулося у Києві, в присутності десятків тисяч киян. В.Винниченко оголосив Декларацію про об'єднання УНР і ЗУНР, яка мала бути затверджена Установчими зборами, скликаними з території всієї України. До того часу Західна область УНР (ЗОУНР), як було перейменовано ЗУНР, залишалася зі своїми власними законодавчими і адміністративно-виконавчими органами влади. На жаль, Акт злуки мав декларативний характер. Польські війська методично витісняли адміністрацію ЗУНР з території західноукраїнських земель. Існування УНР також стало дедалі більш проблематичним. Через два тижні після церемонії злуки уряд Директорії змушений був залишити Київ.

Водночас, політичне зближення західноукраїнського регіону з Наддніпряньською Україною все ж дало і певні практичні наслідки. Реорганізована офіцерами УНР армія дедалі впевненіше почувала себе в ході

польсько-українського конфлікту. Намагаючись остаточно взяти стратегічну ініціативу до своїх рук, УГА розпочала в середині лютого 1919 р. Вовчухівську операцію.

Успішний початок операції (Львів фактично опинився в блокаді, над поляками нависла загроза поразки) був перерваний втручанням у польсько-український конфлікт представників Антанти. Прагнучи втримати розвиток подій під своїм контролем, західні держави направили до Галичини місію на чолі з французьким генералом Бартелемі, під тиском якої було укладене тимчасове перемиря. 25-29 лютого у Львові тривали переговори. Від імені Паризької конференції Бартелемі представив проект ухвали, котрий передбачав припинення війни та встановлення демаркаційної лінії. Українському війську пропонувалося відійти на схід за так звану Лінію Бартелемі, яка проходила вздовж річок Бугу та Стрию. Отже, до Польщі мали відійти Львів, Дрогобицько-Бориславський нафтовий район, значна частина Східної Галичини (всього 40%). Питання про державну належність Галичини запропоновано перенести на розгляд майбутньої Паризької мирної конференції. Представники Антанти запевняли, що в разі прийняття цієї угоди, вона визнає ЗОУНР як державу. Це був односторонній, грабінницький диктат, дуже образливий для української сторони. Тому, незважаючи на тиск місії Бартелемі й прагнення галицького проводу зберегти добрі стосунки з Антантою, зазначені умови Рада Державних секретарів ЗУНР відкинула. Але час, який було втрачено ЗОУНР на переговори, поляки використали для перегруповування сил та зміцнення своєї армії. Вони відтиснули українців від Львова й відновили залізничне сполучення з Перемишлем, а з березня 1919 р. воєнна ініціатива цілковито перейшла до Польщі.

Докорінні зміни на польсько-українському фронті відбулися в квітні-травні 1919 р.: із Франції до Галичини польським урядом було перекинуто багатотисячну армію, очолювану Й.Геллером. Ця армія була сформована, озброєна та навчена під Парижем. До особового складу входили військовополонені – поляки з колишнього війська Німеччини та Австро-Угорщини, а командні посади займали французи. У середині травня польські війська, зміцнені армією Й.Геллера, перейшли в загальний наступ і до початку червня зайняли майже всю Галичину, за винятком невеликого трикутника між річками Дністер і Збруч, 23 травня румунські війська перетнули галицько-буковинський кордон і зайняли Коломию та Покуття аж до Дністра. 26 травня 1919 р. президент Ради Є.Петрушевич та уряд ЗУНР залишили Станіслав і подалися через Бучач до Чорткова.

Становище української влади здавалося безнадійним, а відступ армії - щораз трагічнішим. За цих обставин 9 червня Рада наділила президента ЗУНР-ЗОУНР Є.Петрушевича повноваженнями диктатора. Є.Петрушевич призначив нового командуючого УГА – наддніпрянського генерала Олександра Грекова. Наступні два тижні стали періодом останнього відчайдушного наступу УГА – так званої „*Чортківської офензиви*”. Було відвойовано майже половину території, окупованої польськими військами з середини травня. УГА швидко просувалася вперед і невдовзі опинилася біля воріт Львова. Проте успіх не

вдалося розвинути й закріпити через брак зброї, набоїв та амуніції. 27 червня командування польськими військами перебрав у свої руки Ю.Пілсудський. Перегрупувавши польські сили, він перейшов контрнаступ і відкинув українців на попередні позиції. Крім всього, під час Чортківської операції, на допомогу полякам укотре прийшла Антанта. 25 червня 1919 р. Рада послів Антанти визнала право Польщі окупувати Східну Галичину за умови, що вони поважатимуть права населення й нададуть йому певну автономність. За цих прикрих обставин, під тиском переважаючих сил ворога, 16-18 липня війська ЗУНР-ЗОУНР у цілковитому порядку, зі зброєю в руках, перейшли р. Збруч, залишивши всю Східну Галичину в руках польської влади. 20 листопада Антанта зробила наступний крок в цій справі: Польща дістала мандат на цей край на 25 років, після чого його долю мав вирішувати всенародний плебісцит. Остаточне право на володіння Східною Галичиною Польщі надала Рада послів Антанти **14 березня 1923 р.**

Отже, поразка Австро-Угорської імперії у світовій війні привела до її розпаду. Однією з держав, що утворилась на її уламках, стала Західноукраїнська Народна Республіка. Це утворення і проголошення злуки з УНР показали, що український народ прагне скористатися наявними умовами для державотворення. Проте претензії на західноукраїнські землі сусідніх держав, збройна агресія на територію ЗУНР, міжнародне невизнання, символічний характер злуки не дали змоги вистояти в складних тогочасних умовах. Незважаючи на відчайдушні спроби відстояти свою незалежність, ЗУНР перестає існувати.

5.2. Становлення радянської системи в Україні у 1920-30-ті роки

Встановлення радянської влади в Україні

Встановлення влади Рад на теренах України в кінці 1910-х – 1920-х роках цілковито є наслідком Російської революції 1917 р.

Ради як органи народного представництва вперше з'явилися ще під час Російської революції 1905-1907 рр., а їх діяльність носила опозиційний характер по відношенню до тодішньої імперської влади. Через 12 років теза „Вся влада радам!” стала одним з головних гасел партії більшовиків РСДРП(б). Саме через ради російські більшовики планували захопити владу на території колишньої Російської імперії, в тому числі і в Україні. Втім, більшовики не стали чекати встановлення цілковитого контролю над радами робітничих та селянських депутатів по всіх землях колишньої імперії і в жовтні 1917 р. здійснили переворот.

Жовтневий переворот в Петрограді, який увійшов в історію під назвою Великої Жовтневої революції привів до влади в Росії одну-єдину партію – Російську соціал-демократичну робітничу партію (РСДРП(б)). Бажаючи встановити контроль і над національними регіонами колишньої Російської імперії, більшовики стикнулись з певною проблемою. Національні регіони (Україна, Грузія, середньоазіатські країни, Польща) вже мали власні органи влади. Уникнути прямого протистояння з ними в разі захоплення влади не було

можливості. Що стосується України, то тут більшовики вирішили підірвати владу Центральної Ради (далі УЦР) ззовні. Саме у боротьбі з УЦР виникла ідея утворення радянської України. Як здавалось В.І.Леніну, прибрати Україну до рук можна було скликанням, за російським сценарієм, Всеукраїнського з'їзду і обранням Центрального Виконавчого Комітету (ЦВК).

На четверте грудня 1917 р. в Києві був призначений Всеукраїнський з'їзд рад, на якому більшовики планували мирно (через вибори) усунути УЦР від влади. Однак УЦР швидко зреагувала на події: підтягнула війська, розширила склад учасників з'їзду і змінила ситуацію на свою користь. Задум „переобрати” УЦР у Києві не здійснився. Після цього більшовики зрозуміли, що треба міняти тактику. Депутати-більшовики разом з лівими есерами, деякими соціал-демократами та кількома безпартійними (всього 127 чоловік) залишили Всеукраїнський з'їзд і перебралися до Харкова, який тоді був форпостом більшовизму в Україні. Тут **11-12 грудня 1917 р.** відбувся альтернативний з'їзд рад, який проголосив встановлення радянської влади в Україні. Радянська держава була названа аналогічно до української держави – Українська народна республіка (УНР). З'їзд обрав Центральний виконавчий комітет (ЦВК) рад України у складі 41 чоловік, 35 з яких належали до більшовицької партії. Головою став український соціал-демократ Ю.Медведев. Одночасно був обраний радянський уряд у складі 13 секретарів (з них 12 більшовиків). На харківському з'їзді було представлено 200 делегатів від 89 рад (з 300 існуючих в Україні). Радянська Росія визнала цей уряд, оскільки це давало змогу залишатись ніби у затінку і кваліфікувати збройне протистояння в Україні як внутрішній конфлікт.

Справа в тому, що починаючи з 5 грудня УЦР перебувала в стані війни з Раднаркомом Росії. З'їзд в Харкові фактично дав підстави більшовицькому уряду Росії інтерпретувати присутність своїх військ в Україні не як інтервентів, а як армію радянського уряду УНР. Те, що радянська УНР була в усьому залежна від уряду в Москві, для більшовиків не мало в даному разі ніякого значення.

26 січня 1918 р. збройні сили харківського уряду під командуванням одного з полковників Червоної армії М.Муравйова після тривалих і жорстоких боїв захопили Київ, і до кінця січня під контролем більшовиків опинилася майже вся Україна. Проте радянська влада в Україні проіснувала недовго. За умовами укладеного в Бресті договору між Радянською Росією і країнами Четверного блоку (Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною) від **третього березня 1918 р.** Раднарком зобов'язувався визнати незалежність УНР і вивести з України свої збройні сили. Та це був лише вимушений крок – Москва не збиралась відмовлятися від України назавжди.

Використовуючи прагнення українських більшовиків до консолідації зусиль у боротьбі з гетьманом П.Скоропадським, Раднарком Росії підтримав їх зусилля і сприяв утворенню влітку 1918 р. Комуністичної партії більшовиків України (КП(б)У). Однак обставини, при яких виникла ця партія не дають підстав вважати її цілком самостійною. По-перше, I з'їзд КП(б)У відбувався у Москві (5-12 липня 1918 р.). По-друге, на з'їзді було вирішено (не без тиску

російських більшовиків), що новоутворена партія не отримувала самостійного статусу, як того бажали українські націонал-комуністи, а ставала обласною організацією єдиної більшовицької партії РКП(б).

КП(б)У ніколи не мала реальних важелів впливу на внутрішню і зовнішню політику в Україні і використовувалась в інтересах Російських більшовиків. Коли 11 листопада 1918 р. Німеччина підписала акт про перемир'я, стало зрозуміло, що режим П.Скоропадського довго не протримається. Раднарком дав директиву в десятиденний термін підготуватися до вторгнення в Україну, оскільки вважав, що ця територія була окупована Німеччиною і похід в Україну мав означати її визволення з-під німецького поневолення. Цей похід мав здійснюватись під прикриттям українського радянського уряду, який був створений **28 листопада 1918 р.** в Курську з членів КП(б)У під активним контролем з боку Раднаркому РСФРР. Тимчасовий робітничо-селянський уряд під головуванням Г.П'ятакова був урядом, який не мав ні реальної влади, ні власного народу, ні власної території. Основне його завдання полягало у прикритті окупації України більшовицькими військами. Саме окупації, бо в грудні 1918 р. влада гетьманського уряду була повалена і водночас відновлена Українська Народна республіка, на чолі якої стала Директорія. Факт зникнення гетьманської держави у Москві визнали, але відновлення УНР не помітили.

П'ятаков Георгій (Юрій) Леонідович (1890-1937) – російський більшовицький діяч в Україні. Народився у Городищі Черкаського повіту Київської губернії. Навчався в Петербурзькому ун-ті. З 1910 - член РСДРП(б). У 1917 р. був головою Київського комітету РСДРП(б), член виконкому Київської ради робітничих депутатів. До 1918 р. входив до Центральної Ради. В липні 1918 на з'їзді Комуністичної Партії (більшовиків) України обраний секретарем ЦК КП(б)У. В листопаді 1918 р. увійшов до складу Української Революційної Військової Ради (Й.Сталін, В.Затонський і В.Антонов-Овсієнко), яка розробила план і провела підготовку до вторгнення російських більшовицьких військ в Україну. З листопада 1918 до січня 1919 - голова Тимчасового робітничо-селянського уряду України. Після усунення з посади голови уряду очолював Надзвичайний військовий революційний трибунал. В 1923-27 рр. – заступник голови ВРНГ СРСР, пізніше – Держбанку СРСР. Був одним з авторів проекту першого п'ятирічного плану, виступав за проведення швидкими темпами індустріалізації України. В 1936 був виключений з ВКП(б), заарештований і звинувачений у терористичній діяльності. Розстріляний у 1937 р.

Фактично Москва почала не об'явлену війну з УНР. У взаємодії зі збройними формуваннями місцевих більшовицьких організацій і повстансько-партизанськими загонами війська В.Антонова-Овсієнка третього січня 1919 р. російські війська зайняли Харків, а потім розгорнули наступ у трьох напрямках – на Полтаву, Катеринослав і Донбас. До весни 1919 р. за винятком невеликої території на Правобережжі вся Україна знову перейшла під контроль більшовиків.

Шостого січня 1919 р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд, не маючи необхідності приховувати реальний стан речей, відмовився від визначеної УЦР назви держави – Українська Народна Республіка. Нова офіційна назва держави встановлювалася за аналогією з радянською Росією – Українська Соціалістична

Радянська Республіка (УСРР). Того ж місяця за рішенням Москви головою Тимчасового радянського уряду був призначений Х.Раковський.

Починаючи з *третього січня 1919 р.*, керівництво КП(б)У і уряд тимчасово осіли в Харкові. Радянська державність уперше стала функціонувати безпосередньо в Україні обома своїми гілками – партійним і радянським центрами, до того ж без верховного наглядача в особі надзвичайного комісара Раднаркому.

Другий період радянської влади в Україні тривав значно довше, ніж перший. Але влітку 1919 р. УСРР упала під ударами не стільки денікінських армій, скільки селянських повстань, які були викликані політикою продрозкладки (складової частини політики „воєнного комунізму”). Взимку 1919-1920 рр. наступ трьох армій Л.Д.Троцького знову поставив Україну під контроль радянської Росії.

Переслідуючи денікінців, що відступали, радянські війська майже одночасно зайняли Харків (12 грудня 1919 р.) і Київ (16 грудня). Під тиском політбюро ЦК РКП(б) члени ЦК КП(б)У і Всеукрревкому зробили своєю резиденцією не Київ, а Харків, який залишався столицею УСРР до 1934 р.

Виходячи з проаналізованих фактів, можна твердити, що для більшовицької партії утворення радянської України не становило самостійної мети. Державної незалежності України домагалися тільки поодинокі національно орієнтовані більшовики, так звані „націонал-комуністи”, які були досить слабо представлені серед рядового складу партії в українських губерніях Росії, і тим більше – у керівних кадрах. Партійно-державне керівництво радянської Росії погоджувалося на окрему державність України тільки з тактичних міркувань, щоб зсередини підірвати український визвольний рух. Коли національно-визвольний рух послаблювався, у партійних верхах негайно посилювалися настрої на користь цілковитого злиття України з Росією. Однак хоч радянська УСРР і була залежна від Москви, важливим фактом було те, що Україна стала геополітичною реальністю і з’явилася на географічній карті. Замість злиття з Росією Україні забезпечувався статус „незалежної” радянської республіки, в якій мала безперешкодно розвиватися національна мова і культура. Такий статус не міг би мати місце без боротьби українського населення в рамках української революції протягом 1917-1920 рр. Без цієї боротьби неминуче виник би інший варіант організації радянської влади в Україні – механічне злиття з Радянською Росією.

Впровадження радянської системи в Україні

У кінці 1917 р. – на початку 1918 р., перший український радянський уряд через нетривале існування не встиг створити організаційні засади радянської державної структури. Перші кроки становлення радянської форми державності в Україні відносяться до першої половини 1919 р.

Партія більшовиків, яка за допомогою суцільного одержавлення суспільних інститутів почала налагоджувати комуністичне виробництво і розподіл, зустрілася перш за все, з проблемою організації влади та управління. Щоб примусити функціонувати суспільство, в якому мало не кожна людина

стала залежною від держави, потрібний був, як з'ясувалося, фантастично розгалужений апарат. Йому слід було виконувати ширші управлінські функції, ніж ті, що існували в будь-якій іншій держав. Адже держава радянського типу контролювала мало не всі прояви організованого суспільного життя. Розв'язуючи проблему створення такого апарату, партія зазнала внутрішньої трансформації. По суті, вона втратила ознаки політичної партії і перетворилася на важливий елемент могутньої силової структури.

На початку 1919 р. у всіх губернських центрах України, там де більшовики мали перевагу в силі були створені ради. У переважній більшості міст і в сільській місцевості були створені революційні комітети – ревкоми, які офіційно проголошувались органами диктатури пролетаріату. Ревкоми стали опорними пунктами більшовизму на місцях. Вони по суті цементували диктаторський режим в Україні. Цю ж функцію виконували комітети бідноти, які активно створювалися радянською державою на селі. Така політична, а також соціально-економічна реорганізація суспільства була напряму пов'язана з політикою так званого „воєнного комунізму”, який на території Росії на той час формувался у цілісну систему. Радянський уряд України старанно копіював її.

При створенні ревкомів, комбідів, а також губернських рад головну роль грала комуністична партія. Саме вона визначала, хто увійде до нових органів влади. Під час виборів весною 1919 р. до рад була застосована така норма представництва, за якої, скажімо, один червоноармійський військовий підрозділ кількістю 100-1000 чоловік мав таку саму кількість представників в радах як і 10-тисячне населення фабрично-заводського містечка. Така сама ситуація була й на селі. Робітники і селяни опинились в однаково безправному положенні порівняно з червоноармійцями. Перші були місцеві, а другі – переважно приїшли. Другі апріорі не могли бути пов'язані з національно-визвольним рухом. Часто українські робітники і селяни змушені були голосувати по запропонованим комуністичною партією списками. Будь-яке намагання висунути власного кандидата інтерпретувалась з боку радянської влади як контрреволюція.

В умовах військової присутності російських більшовицьких військ, вибори не могли бути демократичними в принципі. Після таких виборів до рад пройшли переважно представники комуністичної партії, які виконували не волю виборців, а накази ЦК КП(б)У, а фактично Російської комуністичної партії більшовиків. Звичайно, що такі ради не могли сформувати демократичні органи влади. До губернських, повітових і окружних виконавчих комітетів увійшли переважно більшовики. На підтвердження цього наведемо трохи статистики. Секретарями семи партійних губернських комітетів УСРР стали представники більшовицької партії, лише у двох губкомах головували колишній меншовик Б.Магідов і боротьбист І.Мусульбас. Серед членів українського уряду було три вихідці з партії меншовиків – М.Гуревич, В.Затонський і Ю.Рудий, решта – більшовики. З дев'яти голів губернських виконавчих комітетів було лише два „некорінних” більшовика – колишній боротьбист Г.Гринько і есер К.Федотов.

Внаслідок того, що в радах і органах влади різних рівнів переважали більшовики вони перетворилися на всепроникну і всеохватну владу, нерозривно

зрошену з організаційною структурою більшовицької партії. Саме вони надавали РКП(б) статус державної партії. Свої рішення партія проводила через радянські органи, в рамках радянської конституції. Отже, партія намагалась керувати діяльністю рад, але не заміняти їх.

Рішення про розмежування повноважень було теоретично бездоганним. Партійний апарат зберігав усю політичну владу, але не брав на себе ніякої відповідальності за поточні справи. Радянський апарат цілком позбавлявся політичного впливу, але наділявся повним обсягом владних повноважень у вигляді розпорядних функцій. Можливі суперечності між двома апаратами попереджувалися простим засобом: будь-які ключові посади в радянських установах заміщувались членами партії. Кваліфікація, досвід і компетентність осіб бралися до уваги в другу чергу.

Юридичне оформлення радянської державності на теренах України відбулось **10 березня 1919 р.**, коли III Всеукраїнський з'їзд рад у Харкові прийняв першу *Конституцію УСРР*, яка майже повністю копіювала конституційну модель радянської Росії. Цей документ закріплював в Україні перемогу „диктатури пролетаріату”, а фактично перемогу більшовицької партії. Влада трудящих мала здійснюватись через систему рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Центральними органами визначено Всеукраїнський з'їзд Рад, Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВУЦВК) та Раду Народних комісарів (уряд), до компетенції яких входили всі загальнодержавні питання.

Нажаль, українська конституція мало співпадала з реальністю. Ради перетворились на підсобні органи апарату КП(б)У, що було закономірним внаслідок диктаторської природи самої влади. Всі питання соціальної та економічної політики вирішувались більшовиками в рамках політики „воєнного комунізму” без врахування потреб України.

Падіння радянської влади в Україні влітку 1919 р. було наслідком цієї політики. Хвиля селянського руху, яка піднялась весною 1919 р., наступ денікінців і армії УНР поклав край пануванню більшовиків в Україні. Чергова спроба утвердження в Україні більшовицького режиму зазнала невдачі.

Лише потужний наступ російських військ в Україну взимку 1919-1920 рр., на чолі яких стояв Л.Троцький знову поставив Україну під контроль радянської Росії.

Втретє прийшовши в Україну, радянська влада намагалась максимально врахувати свої та чужі помилки при формуванні моделі управління. Щоб втримати українські землі під своїм контролем, В.Ленін розробив проект резолюції „Про радянську владу в Україні”, яка була прийнята VIII Всеросійською конференцією РКП(б) третього грудня 1919 р. і фактично стала основною пропагандистською підвалиною української політики Раднаркому Росії. В резолюції мова йшла про формальне визнання самостійності України, залученні до партійного керівництва в Україні українців, співпрацю з партіями боротьбистів та борбистів.

Однак певною мірою цей документ залишався декларативним. На практиці мало місце утвердження централізму через формування системи ревкомів (**II**

грудні 1919 р. в Москві був створений Всеукраїнський революційний комітет на чолі з Г.Петровським) та комітетів незаможних селян (утворені у березні 1920 р.).

22 грудня 1919 р. Всеукрревком затвердив „Тимчасове положення про організацію Радянської влади в Україні”, відповідно з яким губернські ревкоми призначалися Всеукрревкомом за узгодженням з губернськими комітетами КП(б)У і командуванням Червоної армії. Повітові ревкоми призначалися губернськими ревкомами також за узгодженням з місцевими більшовицькими парторганізаціями та військовою владою.

У другій половині лютого 1920 р. Всеукрревком склав свої повноваження, оскільки виконав покладені на нього завдання. Було прийнято рішення про формування Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВУЦВК) та Раднаркому.

25 лютого Президія ВУЦВК ухвалила рішення „Про призначення загальних виборів до рад та про порядок обрання на IV Всеукраїнський з'їзд Рад”. У лютому-квітні відбулися вибори до місцевих рад. Був створений досить широкий розгалужений низовий апарат радянської влади – понад 1500 волосних виконкомів і майже 10850 сільських рад. Відбувалися губернські та інші місцеві з'їзди рад. У виборчій кампанії перемогу забезпечили собі більшовики.

IV Всеукраїнський з'їзд Рад у квітні 1920 р. обрав ВУЦВК у кількості 82 членів і 44 кандидатів. Серед членів ВУЦВК було 74 комуністи, 2 укапісти, 3 лівих есери (боротьбисти), 3 безпартійних. ВУЦВК і Раднарком, керуючись рішенням IV конференції КП(б)У „Про роботу на селі”, 30 квітня ухвалили постанову про організацію комітетів незаможних селян (комнезамів). Масова організація комнезамів розпочалася у червні-липні 1920 р. Була створена 800-тисячна організація незаможників, яка відіграла помітну роль у зміцненні радянської влади, проведенні продовольчої політики.

У жовтні-грудні 1920 р. в багатьох промислових центрах були обрані міські Ради, і всюди в них були забезпечені пролетарська більшість та комуністичне партійне керівництво.

Формально правову основу організації та діяльності державного механізму республіки на початку 20-х років визначала Конституція УСРР 1919 р.

Відповідно до неї найвищими органами державної влади були Всеукраїнський з'їзд Рад, ВУЦВК і Рада Народних Комісарів. Раднарком як найвищий виконавчий і розпорядчий орган державної влади здобував право розглядати і розв'язувати всі невідкладні загальнодержавні питання, в тому числі заходи законодавчого характеру.

Третій прихід більшовиків в Україну приніс із собою відновлення політики „воєнного комунізму” та нову хвилю червоного терору. Попри всі декларації було знову взято курс на встановлення диктатури пролетаріату, яка ховалась за твердженням про робітничо-селянську державу. Лише у 1922 р. була ліквідована Українська надзвичайна комісія (ВУНК) по боротьбі з контрреволюцією. Натомість створювалось Державне політичне управління (ДПУ) для боротьби з контрреволюційними виступами, шпигунством, контрабандою тощо, яке фактично продовжувало виконувати функції ВУНК.

Тільки тепер справи про злочини ДПУ передавало до суду, який теж був однією з ланок тоталітарної влади.

Врегулювання стосунків між радянською Україною та РСФРР

Ще під час другого приходу більшовиків в Україну постало питання про визначення відносин радянської України з Російською Федерацією. **Першого червня 1919 р.** ВЦВК проголосив декрет про військово-політичний союз. За цим декретом керівництво п'ятьма галузями (військовий секретаріат, раднаргосп, залізниця, фінанси, праця) об'єднувались в одному центрі – Москві.

Наркоми українського уряду вважались лише уповноваженими наркомів РСФРР. Військово-політичний союз по суті задавав тенденцію на все більше злиття України з Росією. Подальші події – селянські повстання, наступ армії А.Денікіна та УНР змусили російське політичне керівництво переглянути підхід до формування відносин Харкова з Москвою.

Після перемоги над А.Денікіним російське партійне керівництво вирішило залишити незалежний статус України і не включати її до складу РСФРР, хоча фактично Україна перебувала під жорстким контролем з боку РНК РСФРР. Це принципове рішення оформили у грудні 1919 р. резолюцією VIII конференції РКП (б) „Про радянську владу в Україні”. Ця резолюція обумовила потребу визначити конкретні форми взаємовідносин між Україною і Росією.

Резолюція підтверджувала підпорядкування основних установ УСРР російському центру, яке явочним порядком встановлювалося в ході звільнення території республіки від денікінських військ. Встановлювався той ступінь підпорядкованості периферії центру, який був юридично оформлений угодою про „воєнно-політичний союз”. До наркоматів прямого підпорядкування додавався відсутній у 1919 р. комісаріат закордонних справ. Формальна незалежність мало кого обманювала.

9 грудня 1920 р. на пленумі ЦК РКП(б) були затверджені „Політичні директиви ЦК РКП(б) ЦК КП(б)У”. Президії ВЦВК і наркомату закордонних справ РСФРР разом з відповідними органами УСРР доручалося знайти нову формулу міждержавних відносин. Само собою зрозуміло, що ця формула повинна була спиратися на рішення, прийняті по партійній лінії, тобто на резолюцію „Державні відносини радянської України і радянської Росії”.

Під час роботи VIII Всеросійського з'їзду рад **28 грудня 1920 р.** представники РСФРР В.Ульянов-Ленін і Г.Чичерін і представник УСРР Х.Раковський (він суміщав посади голови уряду і наркома закордонних справ) підписали „союзний робітничо-селянський договір” (Договір про воєнний і господарський союз України з Росією). У його преамбулі і початкових статтях містилося чимало фраз про незалежність і суверенність обох держав. Підкреслювалося навіть, що з факту колишньої приналежності території України Російській імперії для УСРР не випливає ніяких зобов'язань щодо радянської Росії. Разом з тим договір про воєнний і господарський союз закріплював підпорядкування ключових сфер життєдіяльності України

російським наркоматам. В день підписання він був затверджений VIII Всеросійським з'їздом рад, а 2 березня 1921 р. – V Всеукраїнським з'їздом рад.

Зміна форми не вплинула на суть взаємовідносин між республіками. Реальне становище характеризувалося управлінням з центру всією периферією. Партія, профспілки, господарські і силові відомства були побудовані на однакових засадах „демократичного централізму”, а фактично авторитаризму, що забезпечувало єдність управління з єдиного центру – з Москви. Державний апарат УСРР на території України створювався як продовження відповідних державних структур радянської Росії. Фактично воєнно-політичним союзом маскувалась здійснювана державною партією централізація військового і народногосподарського управління на території існуючих радянських республік. Кінцевою метою цієї централізації управління було створення на уламках імперії, що розпалась, унітарної держави у формі союзу радянських республік.

Завершення громадянської війни дало привід Й.Сталіну і деяким іншим керівникам партії знову поставити питання про ліквідацію декларативної самостійності УСРР та інших радянських республік. Вони вважали за необхідне „автономізувати” їх, тобто зрівняти за статусом з автономними республіками, що існували у складі Російської Федерації.

Навпаки, деякі керівні діячі партії у республіках з незалежним статусом бажали для себе більшої свободи дій. Х.Раковського хвилювало, зокрема, становище, коли центральні наркомати оминали республіканський рівень управління і напряду зв'язувалися з підвідомчими підприємствами та установами в губерніях. Це ставило під сумнів доцільність харківського управлінського центру.

Обидві тенденції проявилися під час обговорення національного питання на X з'їзді РКП(б). З доповіддю щодо цього пункту порядку денного виступив нарком у справах національностей Й.Сталін. Він заявив, зокрема, що живим втіленням тієї форми державного союзу, яка потрібна, є Російська Федерація. Головним опонентом Сталіна став В.Затонський. Він натякнув на те, що „деякі товариші” плутають необхідність встановлення дійсного централізму із звичним уявленням про єдину і неподільну Росію. На його думку, треба було точніше визначити взаємовідносини між республіками, і не для збільшення або зменшення права окремих частин федерації, а для усунення плутанини, яка псує добре налагоджену справу.

Невизначеність прав національних республік, яку В.Затонський назвав „плутаниною”, змушувала керівництво УСРР раз у раз повторювати спроби конституційного оформлення „договірної федерації”. Судячи з усього, російське керівництво такої незручності не відчувало. В.Ленін не підтримував Й.Сталіна в його спробах „автономізувати” республіки з незалежним радянським статусом, але утримувався від більш чіткого визначення повноважень республіканських партійно-радянських центрів.

Очевидно, він задовольнявся існуючим становищем, що переконливо засвідчили події наступного, 1922 року.

У березні 1921 р., одразу після партійного з'їзду, Раднарком УСРР прийняв постанову про доцільність розробки загальнофедеративної конституції. Шостого квітня президія ВУЦВК затвердила М.Скрипника представником УСРР в конституційній комісії, утворення якої після пропозиції з Харкова було санкціоновано ЦК РКП (б).

Жовтневий пленум ЦК РКП(б) (1921 р.) прийняв формулу об'єднання республік у федерацію самостійних держав, яку пропонував В.Ленін, і утворив конституційну комісію у складі Й.Сталіна (голова), М.Калініна, Л.Каменева, Г.Пятакова, Х.Раковського і Г.Чичеріна, а також представників від незалежних республік (України, Білорусії та ЗСФРР). Комісія висловилася за утворення наркоматів трьох типів – злитих, об'єднаних і автономних.

10 грудня 1922 р. у Харкові відкрився VII Всеукраїнський з'їзд рад. Його делегати схвалили декларацію про утворення Союзу РСР і проект основ Конституції СРСР. Вони звернулися до всіх республік із закликом негайно розпочати законодавче оформлення єдиної держави і запропонували скликати загальносоюзний з'їзд відразу після закінчення роботи X Всеросійського з'їзду рад. Він відкрився у Москві 23 грудня. У ньому взяли участь представники всіх республік, обрані делегатами всесоюзного з'їзду. **30 грудня 1922 р.** відбувся I Всесоюзний з'їзд рад. Він затвердив декларацію про союзний договір і утворення Союзу РСР. Було обрано склад ЦВК СРСР, в тому числі чотирьох голів ЦВК, від України – Г.Петровського.

У січні 1923 р. ЦВК СРСР утворив Конституційну комісію, яку очолив М.Калінін. Разом з ЦВК союзних республік вона почала працювати над розробкою фундаментальних положень державного устрою. Працюючи гласно, ця комісія була змушена тільки повторювати все те, що в принципі уже розв'язала Конституційна комісія, призначена у жовтні 1922 р. пленумом ЦК РКП(б). 26 січня 1924 р. відкрився II з'їзд рад СРСР. Він затвердив першу Конституцію СРСР. Новий текст Конституції УСРР було затверджено у травні 1925 р. на IX Всеукраїнському з'їзді рад. У Конституції СРСР термін „федерація” згадувався тільки в назвах Російської і Закавказької союзних республік. Це – не випадково.

В країні існувала диктатура державної партії, замаскована під „диктатуру пролетаріату” у формі робітничо-селянської влади рад. Будь-яка диктатура несумісна з побудовою держави у вигляді федерації, бо останню утворює тільки поділ влади між центром та її суб'єктами. Диктатура ж вимагає ієрархічно побудованої системи влади з максимальною централізацією владних повноважень. На рівні адміністративно-політичного устрою диктатурі відповідає тільки унітарна держава. Проте логіка гасел про демократичність радянської влади змушувала заперечувати унітарність держави і твердити про наявність „соціалістичної федерації”.

Не існувало справжніх федеративних засад і всередині „договірної федерації”, тобто на всій території, контрольованій державною партією. Якщо з точки зору державних органів можна було говорити про поділ владних повноважень, тому що функціонували як підпорядковані центру, так і самостійні управлінські структури, то з точки зору партійної організації, де

зосереджувалася влада, вона була монолітною. Тим більше не існувало справжніх федеративних засад у новій двоповерховій конструкції під назвою „Радянський Союз”. Україна ніколи не мала в цьому утворенні власного голосу. Керівництво державної партії РКП(б) погоджувалось на існування в Україні самостійного державного апарату лише в тому разі, якщо це була самостійність за формою, а не за суттю. М.Скрипник із жалем визнавав факт розчинення радянської України в централізованому державному утворенні Російської федерації.

**Становлення органів державної
влади та формування
партноменклатури**

Головним органом державної влади в Україні після створення СРСР залишався Всеукраїнський з'їзд Рад, який розглядав і розв'язував

найважливіші питання відбудови промисловості, сільського господарства, транспорту, торгівлі, фінансів, культурного будівництва тощо. Значне місце в роботі Всеукраїнських з'їздів Рад займали проблеми перебудови державного апарату УСРР у зв'язку із уведенням непу і утворенням Союзу РСР.

З 1926 р. змінилася періодичність скликання Всеукраїнських з'їздів Рад. Відтепер вони збиралися не щорічно, а один раз на два роки. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК) як вищий орган державної влади УСРР у період між Всеукраїнськими з'їздами Рад у цей час відігравав важливу роль.

У зв'язку з остаточним затвердженням у січні 1924 р. Конституції СРСР необхідно було внести відповідні зміни в компетенцію найвищих органів державної влади союзних республік. В Україні для вирішення такого завдання важливе значення мало положення про ВУЦВК від 12 жовтня 1924 р. Воно визначало порядок обрання ВУЦВК, термін повноважень, періодичність скликання сесій (не менше трьох разів на рік), основні принципи організації і діяльності Президії ВУЦВК. Цей законодавчий акт вперше прямо вказував, що Президія ВУЦВК в період між сесіями ВУЦВК становить вищий законодавчий, виконавчий та розпорядчий орган влади УСРР.

Утворення СРСР і затвердження його Конституції призвели до серйозних змін у системі органів державного управління Української СРР. 12 жовтня 1924 р. було затверджено нове положення про Раднарком УСРР, згідно з яким він визнавався виконавчим і розпорядчим органом державної влади України. До складу Раднаркому УСРР входили голова РНК, його заступники, наркоми (землеробства, фінансів, внутрішньої торгівлі, праці, внутрішніх справ, юстиції та прокуратури республіки, робітничо-селянської інспекції, освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення), голова ВРНГ, уповноважені наркоматів СРСР при УСРР.

Із утворенням СРСР виникла необхідність внести зміни до системи органів галузевого управління всіх союзних республік, у тому числі і УСРР. У цей час наркомати Союзу РСР поділялися на дві групи: загальносоюзні (злиті) – єдині для всього Союзу і об'єднані (директивні), органами яких у союзних республіках були однойменні наркомати. До загальносоюзних належали

наркомати: закордонних справ, військових і морських справ, зовнішньої торгівлі, шляхів сполучення, пошт і телеграфів. До складу цих наркоматів входили також ДПУ, Держбанк та Верховний суд. Другу групу наркоматів становили: Вища рада народного господарства, наркомати продовольства, праці, фінансів, робітничо-селянська інспекція (РСІ). Ці республіканські підрозділи відрізнялися від загальносоюзних тільки тим, що залишаючись підпорядкованими московській колегії, дістали назву наркоматів.

Республіканськими залишилися тільки шість наркоматів: земельних справ, охорони здоров'я, соціального забезпечення, освіти, внутрішніх справ, юстиції.

Органи, які провадили державну політику і наглядали за її реалізацією (КП(б)У, ДПУ) були найбільш недоступними для українців в Україні. Недовіра до України вимагала від ЦК РКП(б) проведення особливо пильної кадрової політики в республіці. Протягом тривалого часу основним джерелом формування партійно-державної номенклатури в Україні були кадрові призначення, проведені Москвою, або ж узгоджені з нею. Характерно, що частка українців серед членів партії, особливо серед керівного складу, була невисокою. Навіть наприкінці 1920-х років їх представництво в ЦК не перевищувало 25%.

Відбір до партійно-державної номенклатури відбувався за такими *принципами*: 1) робітничо-селянське походження; 2) активна участь у боротьбі за встановлення радянської влади; 3) морально-етичні і освітній та культурний рівень кандидатів суттєвого значення не мали.

Лише з початком політики українізації питома вага працівників українського походження почала зростати. Однак на ключові посади українців висували дуже рідко. Наприклад, серед секретарів ЦК КП(б)У українців не було до 1950-х років. Партійний центр в Україні чим далі тим більше встановлював контроль над державними органами влади. І, якщо за часів головування в українському уряді Х.Раковського (до 1923 р.) ЦК КП(б)У ще не мав значного впливу на рішення державних органів влади, то з призначенням у 1925 р. Л.Кагановича головною фігурою в керівництві державою стає вже не голова уряду, керівник партійного республіканського органу. Л.Каганович, беззастережно відданий Сталіну чітко реалізовував в Україні курс, пропонований Москвою. Саме під час керівництва Л.Кагановича була здійснена політика „українізації”, внаслідок якої в державному апараті і комуністичній партії українців значно побільшало. Приток нових членів до КП(б)У був необхідний більшовикам задля підвищення авторитету компартії серед українського населення. У 1927 р. частка українців серед рядових членів і кандидатів КП(б)У складала 52%. Щоправда серед найвищих керівників в партії українці не перевищували 25%. Добір в партію, не кажучи вже про керівні посади був дуже ретельним. В основу формування владних структур в Україні у 1920-х роках було покладено принцип першочергового добору до апарату тих, хто належав до організації „професійних революціонерів”. Ті в свою чергу проводили до владних структур свої співробітників. Тобто, від початку свого утворення партійно-державна еліта складалась за кастовим принципом. Так, у ЦК КП(б)У довгий час домінувала катеринославська група,

до якої входили перший секретар Е.Квірінг (1923-25), другий секретар Д.Лебідь (1921-23), другий секретар І.Клименко (1925-27).

Фактично в Україні була створена специфічна адміністрація, яка з моменту свого виникнення об'єднувала господарські, судові, військові, ідеологічні і репресивні функції. Відсутність демократичного механізму зміни керівних кадрів, назначенство, надмірний централізм сприяли формуванню нового типу керівника, головним критерієм яких ставала особиста лояльність Сталіну.

Таким чином, під оболонкою „диктатури пролетаріату” поступово формувалася тоталітарний режим, який встановив жорстокий контроль над усіма аспектами життя суспільства і кожної людини.

Адекватна оцінка реального становища, яке склалося в партійно-державному апараті ускладнюється конституційною реформою 1936 р., яка одягла державні і партійні органи влади в парламентські шати. Формально, за конституцією вищими органами влади УРСР була Верховна Рада республіки, місцевими органами державної влади – місцеві Ради депутатів трудящих. Насправді ж вони залишалися носіями диктатури, а не демократії.

За Конституцією 1937 р., яка була написана аналогічно до радянської Конституції 1936 р., до відання УРСР в особі її вищих органів державної влади було віднесено: прийняття конституції УРСР, утворення нових областей УРСР, встановлення кордонів і районного поділу областей України, видання законів УРСР, охорона державного порядку і прав громадян, затвердження народногосподарського плану і бюджету УРСР, встановлення у відповідності з законодавством СРСР державних і місцевих податків та ін. Верховній Раді належали всі права, які мала УРСР. Вона була єдиним законодавчим органом республіки.

Президії Верховної Ради УРСР, склад якої (голова, його заступники, секретар і члени) обирався Верховною Радою, було надано такі повноваження: скасовувати постанови і розпорядження Раднаркому УРСР, а також рішення і розпорядження обласних Рад депутатів трудящих, в період між сесіями Верховної Ради УРСР увільняти з посад і призначати наркомів УРСР за поданням голови Раднаркому УРСР та ін.

Раднарком утворювався Верховною Радою і являв собою найвищий виконавчий і розпорядчий орган державної влади УРСР. Він об'єднував і направляв роботу наркоматів республіки, координував діяльність уповноважених загальносоюзних наркоматів, керував виконками обласних Рад депутатів трудящих. У відповідності до Конституції СРСР і Конституції УРСР наркомати поділялись на союзні, союзно-республіканські та республіканські, їх кількість у складі Раднаркому УРСР не залишалася незмінною.

Відповідно до нової конституції встановлювався сесійний порядок діяльності місцевих Рад депутатів трудящих. Відразу зародилася і нова організаційна форма – постійні комісії обласних, районних, міських, сільських і селищних Рад.

Місцеві Ради депутатів трудящих обирали виконками у складі голови, його заступників, секретаря і членів виконкому. За Конституцією УРСР виконками

Рад безпосередньо підлягали як Радам депутатів трудящих, що їх утворювали, так і виконкомам вищих Рад. Вони керували культурно-політичним і господарським будівництвом на своїй території. Тому місцеві Ради утворювали органи – відділи та управління, що підпорядковувались як самій Раді депутатів трудящих та її виконкому, так і відповідному наркомату УРСР.

В реальності ж будь-яке рішення органів радянської влади мало несамотійний характер. Вибори до рад різних рівнів, призначення на вищі державні посади тощо відбувалось після узгодження, а то й прямого наказу з боку невеликої групи людей, які входили до складу ЦК КП(б)У. Монополія на владу комуністичної партії призвела до зрощення партійного і державного апаратів і утвердження режиму беззаконня і політичного терору.

Утвердження тоталітарного режиму в Україні

1930-ті роки увійшли в історію радянської держави як період прискореної індустріалізації та суцільної колективізації.

План індустріалізації передбачав швидкий розвиток важкої промисловості, перетворення Радянського Союзу з аграрної на аграрно-індустріальну країну. В умовах наростаючої загрози війни план індустріалізації передбачав також прискорений розвиток оборонної промисловості.

„Підхльостування” індустріалізації країни й колективізація сільського господарства, мали за кінцеву мету створення керованої з єдиного центру економіки безринкового типу. Коли негативні наслідки форсування темпів ще не розкрилися в повному обсязі, серед членів партії існувала найглибша переконаність у невідворотності створення основ безринкового господарства.

В кінці 30-х рр. господарський механізм, утверджений у роки перших п'ятирічок, являв собою еkleктичну систему з переплетеними в ній воєнно-комуністичними та ринковими методами. Останні утримували всю систему „на плаву”, забезпечували її існування, але не відігравали вирішальної ролі в процесі розширеного відтворення. Командна модель управління стала надійним фундаментом режиму особистої влади. Офіційно проголошувалося, що в країні встановлена „диктатура пролетаріату”. Насправді ж, режим особистої влади Й.Сталіна поступово відсторонив робітників від усіх реальних важелів впливу на суспільно-політичне життя й економіку.

Ядром адміністративно-командної системи стала комуністична партія, політичний та ідеологічний монополізм якої почав утверджуватись ще в середині 1920-х рр. Це означало ліквідацію інших партій, репресії проти їх колишніх членів, втручання більшовицької партії у всі сфери життя людей. Партія стала невід'ємною частиною тоталітарного режиму. Була створена така її структура, яка охоплювала своїм впливом та контролювала все життя суспільства. Здійснювалось це шляхом організації партійних осередків на всіх підприємствах та організаціях.

Для утвердження диктату партії постійно збільшувалась кількість партійних організацій. Фактично вони були поставлені над дирекцією, не кажучи вже про профспілки.

Адміністративно-командна система не потребувала творчо і критично мислячих людей. Тому відбувались серйозні зміни в кадровій політиці. Склад партії істотно змінився в результаті масового, по суті, колективного прийому нових членів методами кампаній („ленінський призов”, „жовтневий призов” тощо), а також у ході генеральних чисток 1929-1930 і 1933-1935 рр. Недемократичні методи внутрішньопартійного життя, сформовані в умовах нелегального існування, після перетворення партії на правлячу збереглися. Монополія на владу й недемократичність внутрішньопартійних структур перетворили „диктатуру пролетаріату” на диктатуру партії ще за життя В.І.Леніна. А після його смерті розширення складу ЦК за рахунок апаратних працівників призвело до зосередження центрів влади всередині вузької групи людей – членів Політбюро. Боротьба за владу між ними різко негативно позначилася на суспільно-політичному житті. Проте становище незрівнянно погіршилося, коли ця боротьба завершилася перемогою однієї людини – генерального секретаря ЦК – Й.Сталін.

Утвердження режиму особистої влади супроводжувалося курсом на перетворення виборних органів (партійних, радянських, профспілкових тощо) на суто представницькі при зосередженні суворо ієрархізованої реальної влади в руках апарату. При цьому повнота влади концентрувала в своїх руках партія, яка перейняла на себе відповідальність практично за все.

Однією з рис, притаманних більшості тоталітарних політичних систем (а саме до цього розряду можна віднести політичну систему сталінізму), є суцільна одноманітність у галузі ідеології.

Ще X з'їзд РКП (б) у березні 1921 р. проголошуючи перехід до непу, ухвалив резолюції ідеологічного характеру: „Про Головополітосвіту й агітаційно-пропагандистські завдання партії” та „Про організацію курсів по вивченню марксизму”. Про боротьбу з „буржуазною ідеологією” ще не йшлося. На XI з'їзді (березень-квітень 1922 р.) в резолюції „Про пресу і пропаганду” вже вказувалося на небезпеку „буржуазного впливу не тільки на дрібнобуржуазні верстви населення, але навіть на найбільш відсталу частину пролетаріату”. З'їзд вимагав протиставити цим впливам енергійну політроботу. Серед пропонованих заходів жоден не мав адміністративно-репресивного характеру, всі порушували лише питання поліпшення якості марксистської пропаганди й розгалужування мережі її установ.

Боротьба проти буржуазної ідеології здійснювалася в двох паралельних напрямках: суто ідеологічна боротьба (ідейними засобами) і боротьба проти „носіїв ворожої ідеології” (адміністративними заходами).

28 жовтня 1922 р. за рішенням Політбюро ЦК КП(б)У було утворено комісію ЦК КП(б)У для боротьби проти дрібнобуржуазної ідеології. До комісії увійшов С.Косіор (замість С.Косіора незабаром призначили В.Затонського).

Література, мистецтво, наука – усе підпадало під щільний контроль партії. Художні твори, наукові праці тощо спочатку розглядалися під кутом зору „ідеологічної витриманості” і лише після цього ставали надбанням громадськості. У 20-ті роки ще існували деякі канали поширення „непролетарської ідеології” в літературі, мистецтві та науці. Але поступово, в

основному за допомогою „організаційних заходів”, вони були перекриті й знищені.

Одним з головних засобів боротьби проти „чужої ідеології” повинна була стати цензура. Деякий досвід звуження свободи друку було нагромаджено ще в роки громадянської війни, коли закривалися всі некомуністичні видавництва, редакції газет та журналів. Із запровадженням непу діяльність некомуністичних засобів масової інформації пошквалася. Але про справжню свободу друку не могло бути й мови.

Наприкінці 1920 р. у складі Наркомпросу УСРР було утворено спеціальний орган – Головполітпросвіту, до функцій якої входила і цензура друку. Трохи пізніше, у середині 1922 р., в його складі виникло Головне управління в справах друку (згодом назване Головліт). Воно займалося виключно цензурними справами. Від самого початку свого існування ці органи тісно співробітничали з ДПУ, в якому теж існували цензурний відділ та відділ воєнно-політичної цензури. Контроль і цензуру над друком (переважно над приватними видавництвами) здійснювала й комісія по боротьбі проти дрібнобуржуазної ідеології при ЦК КП(б)У.

Таким чином, уже на початку 20-х років була створена досить розгалужена система контролю за друком і цензури, спрямована проти „буржуазної ідеології”. Організація, створена для боротьби проти „ворожої ідеології”, згодом успішно використовувалася сталінською системою. У 1930 р. з бібліотек і книгарень вилучалися вже не тільки книжки „відступників” – К.Радека, Х.Раковського, Л.Троцького, а й деякі праці В.Леніна.

Запровадження тотального контролю держави над друком і видавництвом у 20-ті роки значно полегшило прихід до влади й існування суспільних структур, зацікавлених у суцільній одноманітності в галузі культури та ідеології. Боротьба проти буржуазної ідеології перетворилася на боротьбу за сталіністську уніфіковану псевдомарксистську ідеологію.

На початку 20-х років велика увага приділялася витісненню „буржуазної ідеології” з вищих учбових закладів. Вже у 1921 р. була здійснена „перереєстрація” (по суті, чистка) студентського складу інститутів і університетів. З вузів виключили 4 тис. чоловік із числа „різних контрреволюційних елементів” і 7 тис. тих, хто „лише вважався студентами”. У 1922 р. відбулася ще одна чистка студенства. З вузів „викинули” ще декілька тисяч чоловік.

Одночасно створювалася розгалужена мережа радпартшкіл, де партійні працівники набували перш за все знань із суспільно-політичних дисциплін. У Харкові діяла вища партійна школа. У 1923 р. відкрився Український інститут марксизму. Але брак ідеологічних працівників, спроможних конкурувати зі старою інтелігенцією, залишався великим, тому в натиску на носіїв „ворожої ідеології” провідну роль відігравали саме адміністративно-насильніцькі методи. А згодом вони стали основними.

В суспільну практику 20-х років увійшли показові політичні процеси над інтелігенцією. Апофеозом був процес над міфічною „Спілкою визволення України”, який відбувся у березні 1930 р. Цей напрям „ідейної боротьби” вже в

часи „зрілого сталінізму”, тобто у 30-ті роки, відбився в масових політичних репресіях, за допомогою яких винищили всіх, хто колись був носієм або виразником буржуазної ідеології: переважну частину старої інтелігенції, більшість творців буржуазної революції 1917 р., діячів дрібнобуржуазних та буржуазних партій, колишніх боротьбистів, борьбистів, більшість членів Комуністичної партії Західної України. Таким чином, за часів сталінізму наступ проти будь-якого прояву неофіційної ідеології став переважно репресивним.

У ході зміцнення тоталітарно-унітарних тенденцій їх жупелами в Україні стали „націоналізм” та „націонал-ухильництво”.

Наприкінці 20-х років розгорнулася запекла боротьба проти „буржуазного націоналізму”, „націоналістичних ухилів” у партії. Гасла боротьби проти націоналізму широко використовувалися у внутрішньопартійній боротьбі. Вже з середини 20-х років на Україні боролися проти „націоналістичних збочень” у партії. Так, прагнення Л.Кагановича витиснути з України тодішнього наркома освіти УСРР О.Шумського призвело до боротьби проти „шумськізму”. Конфлікт з О.Шумським виник на основі розбіжностей щодо темпів і ходу українізації. О.Шумський вважав їх незадовільними, Л.Каганович же вбачав у поглядах свого опонента лише контроверзи проти себе й докладав усіх зусиль, аби „повалити” його.

Після „витиснення” О.Шумського з України боротьба проти його „ухилу” не тільки не вщухала, а й загострювалася. У 1928 р. у партійній публіцистиці вже досить широко вживався термін „шумськізм”. До нього штучно долучили „хвильовим”, незважаючи на осуд О.Шумським виступу українського письменника М. Хвильового, який проголосив не зовсім зрозуміле гасло „Геть від Москви!” й уособив національно-культурницький екстремізм. Наявність „шумськізму” і „хвильовизму” (до речі, М.Хвильовий незабаром зрікся свого гасла) давала змогу підтвердити реальність небезпеки націоналістичного ухилу в КП(б)У.

Ідеологічний жупел „шумськізму” вимагав, звісно, серйознішого обґрунтування в теорії. Тому не випадковими були опублікування великої статті економіста М.Волобуєва „До проблеми української економіки” та розгортання дискусії навколо цієї статті. Хоча стаття не містила конкретних положень про існування самостійної економічної системи УРСР, однак певні термінологічні казуси викликали жваву теоретичну дискусію, яка перетворилася на жорстке осудження позиції автора статті.

„Волобуєвська платформа” (яка в природі не існувала) відразу ж була використана в політичному фарсі боротьби проти „націоналістичного ухилу” в особі „шумськізму” (якого теж не існувало). Одна з висхідних зірок цієї боротьби, партійний діяч України А.Хвиля, підтвердив, що М.Волобуєв обґрунтував економічну платформу шумськізму. Новий нарком освіти УСРР М.Скрипник вживав уже термін „волобуєвщина”.

Боротьба проти „націоналістичного ухилу” на Україні не припинилася після засудження й затаврування його проявів – „шумськізму”, „волобуєвщини”, „хвильовизму”.

В 1929-1930 рр. відбувся ще один характерний епізод в „ідеологічній боротьбі проти націоналістичних впливів у партії”. В ці роки точилася боротьба з „яворщиною”. М.Яворський – історик, професор, академік ВУАН – у 1920-ті роки був одним із найвідоміших істориків України: за його підручниками вчилися в школах, технікумах і вузах. У деяких своїх працях він намагався розкрити оригінальний характер історії України. Це й стало приводом для кампанії проти нього.

Навесні 1929 р. в Інституті марксизму (Харків) відбулася дискусія з приводу схеми історії України, запропонованої М.Яворським. Як доповідалося в записці на адресу ЦК КП(б)У, ця схема містила „правий куркульський ухил”. Дискусія завершилася засудженням поглядів академіка, але „боротьба” тривала далі, дискусія набувала загальносоюзного характеру, перейшла на сторінки союзної преси. М.Яворського звинувачували в апології куркульства, в націоналістичних поглядах на історію тощо. У вересні 1929 р. він „покаявся в гріхах” на сторінках газети „Комуніст”.

Як повелось, „ідеологічна боротьба” підкріплювалася політичною дискредитацією її об'єкта. В 1930 р. М.Яворського виключили з партії через „приховування свого темного минулого” (малася на увазі його служба в австрійській армії під час першої світової війни). Після цього його виключили зі всіх наукових товариств, позбавили звання академіка ВУАН.

Третя хвиля ідеологічної боротьби проти „націоналізму” в КП(б)У припала на 1933 р. Тоді якраз точилася грандіозна „боротьба за хліб” на Україні, яка завершилася голодною смертю мільйонів селян, а на інтелігенцію обрушилися репресії під гаслом боротьби проти „українського буржуазного націоналізму”. За усталеною схемою обрали чергову жертву, що мала уособлювати „націоналістичний ухил”. Тепер такою жертвою став М.Скрипник – нарком освіти УСРР. У цьому виявився ще один принцип сталінської системи „очищення” ідеології та партії – „принцип доміно” (знищення одних руками інших). Свого часу М.Скрипник трошив „шумськізм”, „волобуєвщину”, „яворину”, „хвильовизм”. Тепер настала його черга.

Ніякого ухилу, звісно, не було. Справа в іншому: в тих критичних обставинах на Україні ще були люди, які так чи інакше протистояли людожерським директивам центру щодо хлібозаготівель, їх оголошували „націоналістами”. Було висунуте завдання ліквідації „куркульсько-петлюрівських” елементів у партії й серед інтелігенції. В ідеологічному плані ця кампанія конкретизувалася як боротьба проти „націоналістичного ухилу Скрипника”. Особливої напруги тут додавала та обставина, що нарком освіти УСРР намагався врятувати декого з діячів національної науки та культури і взагалі перешкоджав надто широкому розгортанню переслідувань „націоналістів”.

У січні 1933 р. під приводом незадовільної роботи КП(б)У в галузі хлібозаготівель були здійснені істотні зміни в керівництві республіканської парторганізації. Пішли зі своїх постів перші секретарі Харківського, Дніпропетровського та Одеського обкомів партії. 28 лютого М.Скрипника увільнили від посади наркома освіти України. Врешті-решт зацькований

П.Постишевим М.Скрипник у 1933 р. покінчив життя самогубством. Після його загибелі було ліквідовано багато розпочатих ним починань в галузі українізації. Вістря репресій скеровувалося проти української політичної і культурної еліти. Жертвами чекістів стали практично всі, хто брав участь в Українській революції 1917-1920 рр.

Розгром „націоналістичного ухилу Скрипника” став останнім заходом такого роду, коли боротьба проти „ухильників” підкріплювалася ідеологічним обґрунтуванням. Після цього поняття „націоналізм” у партії перетворилося з ідеологічного жупелу на політичний ярлик, вживаний для надання „специфіки” якій-небудь черговій „боротьбі”. В середині і в другій половині 30-х років, коли полювали на „троцькістів”, „шкідників”, „шпигунів” тощо, українські „вороги народу”, як правило, отримували ярлик „націоналістів”.

Масові репресії в Україні мали свою логіку розвитку, але розвивались на загальному тлі. Терор голодом 1932-33 рр., який був застосований під час колективізації проти українських селян теж розвився за логікою боротьби проти „націоналістів”. Селян нищили не тому, що вони були „куркулями”, а тому, що вони були українцями. Сталінський режим не простив селянам їх виступ проти радянської влади у 1919 р.

Про існування тоталітарного режиму в Україні свідчать такі процеси: 1) утвердження комуністичної форми тоталітарної ідеології; 2) монополізація влади більшовицькою партією, при якій всі не більшовицькі партії були ліквідовані, а КП(б)У перетворилась на філіал РКП(б); 3) встановлення жорстокого контролю держави над суспільним життям (створення партосередків на всіх підприємствах, колгоспах, культурних установах тощо); 4) зрощення партії з державним апаратом; 5) централізація керівництва економікою, яка перетворилась на командну економіку з елементами ринкової.

Отже, тоталітарний режим, який сформувався в СРСР у 1920-30-ті роки, характеризувався тотальним відчуженням народу від власності і політичної влади, всеосяжним контролем над усіма сферами життя радянського суспільства.

Комуністична ідея в Україні

В Україні комуністична ідея не мала глибокого коріння у місцевих традиціях, тому комуністичний режим неможливо було встановити без розгортання бойових дій російської Червоної армії. Таким чином, українські комуністи виконували роль посередників між рідним народом і правителями у Москві. Комуністична ідеологія виявилася привабливою для молоді часів революції, яка визнавала за комунізмом соціальні пріоритети, відчувала певну новизну комуністичної ідеології порівняно з ліберальними поглядами (*Додаток 7*).

За свідченнями О.Лисяка-Рудницького, нечисленні етнічно українські більшовики стояли зовсім осторонь від національно-визвольного руху країни. Неможливо назвати жодного більшовика, який би до 1917 р. зробив хоча б найменший внесок в українську літературу, науку чи суспільну думку. Автор вказує на позаукраїнський характер нової ідеології.

Українські більшовики, зберігаючи відданість партії та ідеології марксизму-ленінізму, все ж усвідомлювали себе українцями. Національний елемент у КП(б)У зміцнів, коли до неї влилися деякі колишні українські соціал-демократи та українські соціалісти-революціонери, які в ході революції порвали зі своїми партіями.

У передвоєнний час Радянська Україна ще мала певну автономію, передусім у питаннях освіти й культури, і серед української інтелігенції ще були поширені оманливі почуття щодо реальності побудови української соціалістичної нації. Вражали досягнення в культурі – літературі, науці, мистецтві – за десятиліття від 1923 до 1933 р. Культурницьку працю виконувала переважно непартійна інтелігенція, вихована ще в старих демократичних традиціях, але цей процес офіційно підтримували українські комуністи. Серед найбільших досягнень українських більшовиків – українізація міського життя. Уперше в новітній історії, українська культура набула міського характеру, а міста поступово стали більш українськими за мовою і загальним укладом життя.

Комуністичні та прорадянські симпатії були дуже відчутні серед українців у Польщі, Румунії, Чехословаччині, а також емігрантів у країнах Західної Європи, українських поселенців у Сполучених Штатах і Канаді. Прихильність до комунізму, попри постійне невдоволення економічного характеру, була до певної міри виявом патріотичних почуттів: позитивні національні досягнення в Українській РСР вигідно вирізнялися на тлі гніту та приниження, яких зазнавали українці в інших країнах, особливо під шовіністичним польським пануванням у Галичині та на Волині. Поширення прорадянських симпатій також відображало кризу традиційного демократично-народницького світогляду.

Деякі колишні провідні діячі Української Народної Республіки, такі, як М.Грушевський і В.Винниченко, заявили про свою прихильність до радянської системи; перший з них навіть повернувся до УРСР.

Серед причин популярності комуністичних ідей серед робітничої і селянської молоді не можна не визначити і жахливі наслідки громадянської війни у 1919 р., коли на території держави воювали між собою шість різних політичних сил (Червона армія, Добровольча армія Денікіна, війська Антанти та інші). Припинення національної катастрофи бачилося як перемога численної і могутньої Червоної армії.

Розвиток радянської України неминуче мусив зіткнутися з московським централізмом. Порушення державних і національно-культурних прав УРСР викликали реакцію деяких українських комуністів. Таким було походження „націоналістичних” ухилів у КП(б)У, які часто виникали у 1920-х роках. Сам факт, що в середовищі радянського „пролетарського інтернаціоналізму” знайшлися комуністи, які хотіли боронити права своєї нації аж до конфлікту з Москвою, доводив, що комунізм став українською політичною течією, а не просто зряддям російського імперіалізму, як часто твердили українці-антикомуністи. Водночас такі ухили відображали трагічну дилему українських

комуністів – важко було поєднати дві несумісні лояльності: відданість, з одного боку, партії, яка вимагає повного підпорядкування, а з другого – своїй нації.

Основна мрія українських комуністів – побудова незалежної української радянської республіки, що вступає в союз з радянською Росією та іншими соціалістичними державами на засадах справжньої рівності, та створення окремої української комуністичної партії, пов'язаної з російською партією лише через Комуністичний Інтернаціонал. Саме такий варіант розвитку подій передбачав видатний український письменник і есеїст М.Хвильовий. Він проповідував переорієнтацію культури радянської України на Захід.

Крах українського комунізму настав у 1930-х роках. Генсек ВКП(б) Й.Сталін усунув всіх членів старого складу керівництва КП(б)У. Чистка зачепила не лише тих, кого раніше вважали ухильниками, але й тих, хто колись повністю підтримував офіційну лінію партії. Однією з перших жертв став доведений до самогубства **Микола Скрипник** (1872-1933), переконаний ленініст, який протягом багатьох років був авторитетним провідником політики партії у національних питаннях. Сталінський терор, штучно організований голод 1933 р., відновлення курсу на русифікацію в Українській РСР завдали нищівного удару українському комунізмові.

Переконливим показником розпаду комунізму як власне української течії був швидкий і безповоротний занепад прорадянських симпатій серед українців поза межами СРСР. Напередодні вибуху Другої світової війни комуністичний рух у Галичині й на Волині повністю втратив своє значення, зберігши деякий вплив тільки на Закарпатті (у Чехословаччині), у краї серед українських земель тоді найбільш відсталому у національному розвитку.

Ідеологи радянського комунізму (М.Скрипник, М.Хвильовий, В.Шахрай) були переконані в тому, що на Україні революція була рівночасно соціальною й національною, а соціальне й національне визволення поєднані між собою. Вони вірили, що соціалістичний лад на їхній батьківщині зможе забезпечити тільки цілком незалежна українська радянська республіка. Українські комуністи не були ворогами радянської Росії. Вони щиро відстоювали союз між радянською Україною й радянською Росією. Але при цьому вони вірили, що єдиним способом переборення залишеної царатом спадщини національного гніту було чітке відокремлення національних республік і Російської федерації. Таким чином, національно-державне розмежування було конечною передумовою всякої майбутньої російсько-української співпраці.

Основним практичним домаганням ідеологів українського комунізму було перетворення Комуністичної партії (більшовиків) України з регіонального відділу всеросійської більшовицької партії на окрему політичну організацію. Вони пропонували змінити й назву КП(б)У на „Українська комуністична партія (більшовиків)”, щоб цим визначити її рівноправність з Російською комуністичною партією. Крім цього, вони передбачали утворити коаліцію з іншими „лівими” українськими партіями, що представляли дрібну буржуазію й селянство. Передумовою такої коаліції було визнання радянського устрою небільшовицькими партіями.

Ідеологи хотіли бачити Україну одночасно й комуністичною, і самостійною. Ці дві мети взаємно виключали одна одну. Самостійна Україна не була б радянська, але, імовірно, еволюціонувала б по лінії, визначеній Центральною Радою та Директорією, адже ці спроби створити українську національну державність також здійснювалися соціалістичними партіями, хоча і не такими радикальним як більшовицька. Становлення радянської України було в першу чергу наслідком російської інтервенції. Надії на те, що радянська Росія заради абстрактного вчення про національне самовизначення пожертвує своїми великодержавними інтересами та відмовиться від панівної позиції, яку вона зайняла завдяки перемозі своєї зброї – засвідчувала відсутність політичного реалізму.

Форма і зміст української радянської державності

З самого початку свого існування радянська влада в Україні за аналогією з радянською владою в Росії мала в своїй політиці дві основні складові. Одна складова формальна, декларативна, яка втілювалась у всіляких резолюціях, декретах і конституціях 1919, 1925, 1937 рр., інша – реальна, дійсна, яка втілювалась на практиці.

Такий стан речей впливав із реальностей, які існували в період української революції 1917-1920 рр. Більшовицька партія в цей період не мала підтримки більшості народу, і це незаперечний факт. З моменту народження вона відрізнялась від інших партій тим, що для отримання влади не збиралась вести парламентську боротьбу, а прагнула заволодіти нею силою. Будь-які свої завдання більшовики вирішували базуючись на гаслі „*диктатури пролетаріату*”. Та річ у тім, що цілий клас не може керувати державою всією своєю масою. Тому примарна „диктатура пролетаріату” перетворилась на реальну диктатуру політичної партії. Більшовицька партія сама себе проголосила авангардом пролетаріату і виступала від імені останнього. На конференції РСДРП(б) у квітні 1917 р. В.Ленін визначив природу майбутньої радянської влади: Така влада є диктатурою, тобто спирається не на закон, не на формальну волю більшості, а прямо, безпосередньо на насильство. В цьому радянська влада навіть перевершила владу імперську, яка існувала до 1917 р.

При всій відмінності політичних режимів між дореволюційною Росією і СРСР простежується наступність у техніці владарювання. Хоча в Україні існував парламент, а на місцях діяли ради, які були формальними представницькими органами народу, в країні була встановлена диктатура однієї партії, для якої ради стали ширмою. Будь-яка радянська конституція не могла регулювати (і не регулювала) роботу системи органів влади, тому що теж була не більш як фіговим листком для прикриття диктатури партії.

Ради різного рівня ніколи не представляли більшість населення України і повністю були підконтрольні комуністичній партії. При чому цей факт визнавався самим В.Леніним, який вважав, що більшовицька партія як „авангард робітничого класу” має виключне право висувати представників до рад. Це означало, що нова влада повинна була утворюватися не з волі виборців, які делегували своїх представників до рад, а з волі тієї політичної партії, яка

монополю пропонувала виборцям свої власні кандидатури. Іншими словами, більшовики не розглядали маси, які брали участь у виборчій кампанії в ради, як суверенну силу, від якої походить влада.

Якщо в Росії ради напряму залежали від РКП(б), то в Україні ситуація взагалі була парадоксальна. Ради фактично підпорядковувались КП(б)У, а ця в свою чергу була підзвітна РКП(б). З моменту утворення у 1918 р. компартійно-державний центр в Україні не мав суверенітету. Тому його існування не можна пов'язувати з фактом існування незалежної української радянської державності. Яскравим свідченням цього є документ, який з'явився у січні 1919 р. під час формування українського уряду в Харкові. Автором документу є голова уряду Х.Раковський. В ньому було зазначено: 1. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України за постановою ЦК РКП, є його органом і проводить всі розпорядження і накази ЦК РКП(б) безумовно; 2. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України (*не будучи по суті самостійним*) не створює і не збирається створювати свого незалежного командування. Цей документ переконливо показує зміст української радянської державності.

Лише українські націонал-комуністи ще деякий час вірили у можливість побудови суверенної радянської України. З утвердженням в Україні у 1920 р. влади більшовиків вони усвідомили справжню природу „диктатури пролетаріату”. У 1920 р. голова всеросійської надзвичайної комісії Ф.Е.Дзержинський червоним терором винищив тисячі опозиціонерів, у тому числі одноступців-більшовиків – українських комуністів-боротьбистів. А в 1921 р. держава застосувала терор голодом (*вперше*), спрямований проти селянських повстанців, а фактично проти всього сільського населення південних губерній України. Терор голодом повторився у 1932-33 рр. під час проведення насильницької колективізації. Мета репресій була очевидна – викоринити всі партії окрім однієї, щоб не виникло будь-яких намірів щодо перетворення декларованої незалежності УСРР на справжню. Небезпечна для більшовиків багатопартійність існувала до червня 1920 р., коли про самоліквідацію заявила партія боротьбистів. Трохи раніше (у березні 1920 р.) те саме зробила партія боротьбистів.

З самого початку існування української радянської державності її характерними рисами стало силове придушення більшовиками будь-яких спроб спротиву їм не лише з боку відвертих ворогів радянської влади („контрреволюціонерів”), але й з боку представників легальної та напівлегальної політичної та духовної опозиції, а також окремих суспільних верств; використання терору, масових репресій як знаряддя політичної та ідеологічної боротьби, як універсального засобу державного управління і реалізації власної політики. Головним інструментом здійснення владних повноважень більшовицького керівництва в цій сфері стали органи державної безпеки (ВУЧК-ДПУ-НКВС).

Створений більшовиками політичний режим уособлював владу партійної олігархії і лише номінально виступав від імені українського народу. Вся історія радянського суспільства свідчить про закономірність підміни виборних органів апаратними структурами. Ця підміна була неминуча внаслідок диктаторської

природи самої влади. Перетворені більшовиками на підсобні органи влади, ради не уникли такої еволюції. Отже, радянська влада ніколи не спиралась, використовуючи вислів В.Леніна, на формальну волю більшості. Вона являла собою владу, нав'язану більшості меншістю.

5.3. Україна у Другій Світовій війні

**“Змова” Сталіна з Гітлером у 1939 р.
і доля західноукраїнських земель**

“Змова” Сталіна з Гітлером у серпні 1939 р. – угода, більше відома як Пакт Молотова-

Ріббентропа суттєво вплинула на подальшу долю українських земель. Цей документ був підписаний 23 серпня 1939 р. у Москві міністрами закордонних справ Німеччини (Й. Фон Ріббентроп) та Радянського Союзу (В.Молотов).

Сам пакт не мав положень, які б суперечили нормам міжнародного права, але до основного тексту додавався таємний протокол, за яким Німеччина та СРСР без згоди інших держав розділяли сфери впливу в Східній Європі. В якості розмінної карти виступали й західноукраїнські землі, які входили до складу Польщі (Галичина, Волинь) та Румунії (Буковина).

Пакт розв'язував А.Гітлеру руки для початку війни проти Польщі. **Першого вересня 1939 р.** бойові частини вермахту перетнули західний кордон Польщі, 17 вересня 1939 р. те саме зробила Червона Армія, але зі сходу.

Частини Червоної Армії увійшли на територію Галичини та Волині з гаслами визволителів. Більшість населення західноукраїнських земель так їх і сприймала, однак для радянського керівництва „визволення братів-українців” не було самоціллю, а лише частиною стратегічних планів убезпечення західних кордонів СРСР. До кінця вересня Польська держава була ліквідована, а її територія була поділена між Німеччиною та СРСР. Для стабілізації нової геополітичної ситуації 28 вересня 1939 р. союзники підписали Договір про дружбу і кордони.

Для розв'язання питання про суспільний лад і державну владу на території Західної України, постановою Військової Ради Українського фронту (6.10.1939) визначено день виборів та скликання *Українського народного зібрання*. Вибори, які відбулися 22 жовтня, можна назвати фікцією, оскільки був запропонований єдиний список кандидатів, українські партії, громадські, культурні та наукові товариства ліквідували і до виборів не допустили. Народні збори Західної України, які відбулись 26 жовтня вже на наступний день проголосили встановлення радянської влади на західноукраїнських землях і задекларували бажання вступити до складу СРСР та УРСР.

На V позачерговій сесії Верховної Ради СРСР (1.11.1939) було прийнято закон, за яким Західна Україна входила до складу Радянського Союзу. Через два тижні (14.11.1939) те саме зробила Верховна Рада УРСР. Послідовність, в якій були прийняті закони про приєднання Західної України (спочатку в Москві, а потім у Києві) засвідчили до кого, насправді, були приєднані Галичина й Волинь. Жителі Західної України відразу відчули на собі залізну

руку нової влади. Поруч із позитивними моментами: українізацією освіти, загальним виборчим правом, ліквідацією поміщицьких земель і роздачею їх селянам, радянська влада принесла з собою терор (декілька тисяч західноукраїнських політичних, культурних, церковних та інших діячів були репресовані), сувору централізацію життя, цензуру, заборону приватної власності, націоналізацію промисловості, колгоспний лад на село тощо.

Та попри всі негативи існував один позитивний факт – усі українські землі (окрім Буковини, яка була приєднана у 1940 р. і Закарпаття – у 1945 р.) об'єдналися в межах одного державного утворення.

Окупаційний режим в Україні

Друга світова війна для українців розпочалася з нападом Німеччини на Польщу першого вересня 1939 р. Тисячі галичан на той момент перебували в лавах польської армії і брали участь у боях. Вже у вересні 1939 р. на території Західної України відбулися перші зіткнення вермахту та Червоної Армії з польськими бойовими загонами. Західноукраїнські землі (Галичина, Волинь – з жовтня 1939 р., Буковина – з червня 1940 р.) згідно таємного протоколу пакту Молотова-Ріббентропа відійшли до Радянському Союзу, і тепер на всій (окрім Закарпаття) території етнічних українських земель запанував радянський режим.

Однак, радянська влада на західній Україні проіснувала недовго. У червні 1941 р. Гітлер розпочав агресію проти СРСР і вже через декілька тижнів вся Правобережна Україна була зайнята німцями. Передчуваючи наближення війни між СРСР та Німеччиною, українські політичні сили зберігали певні сподівання, що німецьке керівництво в обмін на допомогу українців у цій війні дозволить їм створити незалежну державу (щодо радянського керівництва націоналістичні сили давно вже не мали ніяких ілюзій). Лідери Організації українських націоналістів (ОУН) мали таку надію через те, що німецька пропаганда довгий час поширювала фальшивку про свої наміри створити „Велику Україну”, до якої могли б увійти всі етнічні українські землі. Сподівання керівників ОУН розвіялись **30 червня 1941 р.** У цей день Національні збори у Львові прийняли Акт про відновлення української державності. Але німецьке керівництво поставилося до цього вкрай негативно – лідери ОУН-Б були заарештовані. До грудня 1941 р. тривали арешти та розстріли діячів українського руху. Для німців Україна становила зону життєвого простору, де в майбутньому розселилися б представники арійської раси, українцям у цьому просторі відводилась роль рабів.

Розчарувавшись і в німцях, керівництво ОУН змінило свою політику і тактику. З весни 1942 р. націоналістичне підпілля розпочинає активну боротьбу як з німецькою, так і з радянською владою.

З просуванням вермахту на Схід становище України ускладнювалося. До грудня 1941 р. майже вся територія України опинилася під владою Німеччини. Україна стала першою територією, яка яскраво свідчила про німецьку колоніальну експансію. Задля зручнішого викачування людських і матеріальних ресурсів Україну поділили на декілька окремих адміністративних

районів. У серпні 1941 р. створено рейхскомісаріат „Україна” зі столицею в Рівному (територія в 340 тис. км², населення 17 млн. чоловік). Рейхскомісаріат підпорядкувався міністерству східних окупованих територій, ділився на „генеральберцирки” на чолі з генерал-комісарами, а ті – на „крайзи”, очолювані гебітскомісарами. Галичина була передана генерал-губернаторству Польща, Буковина й частина Південно-Східної України – Румунії, отримавши назву Трансністрії, Харків, Крим та інші прифронтові території підпорядковувалися військовому командуванню.

Німецьке керівництво створило в Україні 50 єврейських гетто й понад 180 концентраційних таборів. За роки війни в них загинуло 850 тис. євреїв та 1,3 млн. військовополонених різних національностей.

Україна нахабно грабувалася: 85% продуктів, що надходили до Німеччини вивозилися з України. Причому німці не знищили колгоспну систему, бо так було легше грабувати село. До Німеччини за роки окупації з України вивезено 2,3 млн. осіб. Вже з 1942 р. почала здійснюватися германізація українських земель (у цей час в 486 селах проживало 45 тис. німецьких колоністів).

Загалом, за роки війни Україна втратила 20% населення (приблизно 14 млн. осіб), зруйновано 700 великих і малих міст, 28 тис. сіл, 16 тис. промислових підприємств. Без житла залишилися 10 млн. осіб.

На території України у роки війни діяло чотири політичні сили: німецька окупаційна влада, радянське підпілля і партизанський рух, націоналістичне підпілля та партизанський рух (Українська повстанська армія), польський партизанський рух (Армія крайова). Останні три боролися не тільки проти фашистів, але й один з одним.

Звільнення України від окупації фашистів почалося у грудні 1942 р. і завершилося у жовтні 1944 р. У військах 4-х Українських та одного Білоруського фронтів, які вели бойові дії проти вермахту на території України, українці складали 50-70% особового складу. Внесок України у перемогу над нацизмом визнаний фактом прийняття її до членів-засновників Організації Об'єднаних Націй.

Визвольна боротьба в Україні

Окупаційний режим, який запровадило німецьке керівництво на території України у другій половині 1941 р., викликав масовий збройний опір з боку місцевого населення. За характером і метою рух опору можна поділити на три напрямки: 1) радянський; 2) націоналістичний (український) 3) польський.

Радянський рух опору, метою якого було відновлення радянської влади на Україні, організаційно оформився у червні 1942 р. За наказом Ставки Верховного Головнокомандування було створено Український штаб партизанського руху на чолі зі Т.А.Строкачем. До цього часу на окупованій території діяли нечисленні розрізнені партизанські загони з бійців Червоної Армії, співробітників обласних, районних та міських партійних комітетів. Слабкість радянського партизанського руху на початку війни була обумовлена тим, що радянське партійне керівництво не припускало думки про можливість захоплення ворогом території Радянського Союзу (панувала наступальна

доктрина), тому база для партизанського руху не була підготована. Лише з кінця 1942 р. цей рух набирає сили. На території Чернігівщини, Сумщини та Полісся за підтримки з центру (Москва) створено потужні партизанські об'єднання під командуванням О.Федорова, С.Ковпака, О.Сабурова, М.Наумова. Особливу активність партизанський рух виявив себе у 1943 р. з наближенням лінії фронту. "Рейкова війна", рейди по тилах вермахту завдавали великих втрат німецьким загарбникам. З визволенням території України з-під влади німців, партизанські загони влилися до лав Червоної Армії.

Одночасно з радянським на території України діяв націоналістичний рух опору, метою якого було відновлення української незалежної держави. Спочатку діячі національного руху (ОУН-М, ОУН-Б, уряд УНР у Варшаві) розраховували на поміч німецького керівництва у цьому питанні. Однак початок війни Німеччини з Радянським Союзом показав, що сподівання ці марні. Першим українським загonom, який розпочав боротьбу проти військ вермахту на Україні, стало формування "Поліська Січ", організоване в серпні 1941 р. **Т.Бульбою-Боровцем**. Його загін діяв на Волині і в Поліссі як проти німців, так і проти залишків Червоної Армії. Однак "Поліська Січ" була не в змозі чинити серйозний опір регулярним частинам німецької армії. Лише з середини 1942 р., коли до справи організації повстанського руху взялася ОУН, із загонів ОУН-М, ОУН-Б, частин української поліції, та загонів Т.Бульби-Боровця була сформована Українська визвольна армія (УВА). У 1943 р. УВА перейменовано в *Українську повстанську армію* (УПА), командувачем якої призначено **Романа Шухевича**. Наприкінці 1943 р. УПА перетворилася на потужну військову організацію, яка боролася як проти німців, так і проти радянських партизанів (у жовтні-листопаді 1943 р. вона провела 47 боїв проти німців і 54 бої проти радянських партизанів). Повстанська армія змушена була воювати ще й проти польських збройних загонів. Основний район дій УПА: Галичина, Волинь, Полісся. З наближенням фронту у 1944 р., українські повстанці спрямовують основну силу удару проти Червоної Армії. Бійці УПА на відміну від радянських партизанів та Руху Опору в Європі не мали підтримки з боку жодної держави, тому змушені були берегти і зміцнювати свої сили, намагаючись поширити свій контроль на якомога більшу частину українських земель та вичікувати слушного моменту для вирішального удару.

5.4. Радянська тоталітарна система у повоєнний період

Друга світова війна стала серйозним випробуванням для радянської системи. Під час другої світової війни Україна стала ареною протиборства двох тоталітарних держав: СРСР та фашистської Німеччини. Обидві воюючі держави буквально напередодні світового воєнного конфлікту уклали між собою угоду про ненапад і розподіл сфер впливу, однак жодна з них не збиралася дотримуватися умов угоди. За таких умов український національний рух на західних землях спробував відігравати роль „третьої сили”, яка прагне у війні здобуття національної незалежності для України. Негативне ставлення до самостійного національного руху з боку Німеччини і радянської держави не

дали змоги здійснити плани державного будівництва (проголошення Закарпатської Русі А.Волошиним, проголошення незалежної України 30 червня 1941 р., боротьба ОУН-УПА).

Перемога Радянського Союзу у війні означала відновлення радянської влади в Україні, продовження політичних репресій (перш за все проти тих, хто знаходився на службі у німців в період окупації, а також бійців ОУН-УПА).

Спроба реформування тоталітарної системи. Відлига

Після смерті Сталіна почався період часткового реформування тоталітарної системи, перетворення її на дієздатний державний організм, однак з другої половини 60-х років настає час політичної та ідеологічної реакції, прогресуючого занепаду і розкладу тоталітарної системи, наростання системної кризи радянського суспільства.

Відправною точкою звільнення радянського суспільства від найбільш огидних рис тоталітарної політичної системи став XX з'їзд КПРС в лютому 1956 р. В закритій доповіді на з'їзді М.Хрущов піддав різкій критиці діяльність Й.Сталіна, засудив возвеличення його культу, політичні репресії серед лідерів партії, в лавах армії. З помилками Й.Сталіна він пов'язав невдачі на фронтах Вітчизняної війни в перші її місяці. Однак критика носила непослідовний характер, вона не зачіпала основ радянського ладу, залишала недоторканими методи тотального контролю за суспільним життям з боку держави.

Після промови почалася „десталінізація по вертикалі”: шаблонне засудження культу Й.Сталіна партійними та ідеологічними структурами. Водночас початок критики Й.Сталіна викликав прагнення частини партійно-державної номенклатури усунути від влади ставлеників сталінської епохи, розширити межі своєї компетенції. Радянська держава поступово розвивалася у напрямку обмеження диктату з центру, більшої самостійності національних республік. Цей період в історії СРСР отримав назву „Відлига”.

Період „Відлиги” характеризувався позитивними змінами у суспільно-політичному житті. Цьому сприяла часткова реабілітація жертв сталінських репресій (в період з 1956 р. по 1963 р. реабілітовано 250 тис. осіб), що стало можливим після засудження культу особи Сталіна. Однак критика його політики мала однобічний, пасивний характер.

Після смерті Сталіна (березень 1953) були розширені права союзних республік у різних сферах суспільного життя. За 1953-1956 рр. в Україні з союзного до республіканського підпорядкування перейшло декілька тисяч підприємств і організацій. У 1957 р. розширено юридичну компетенцію (Україна отримала можливість приймати кримінальний, цивільний та процесуальний кодекси, проводити адміністративно-територіальні зміни), а згодом фінансово-бюджетні права України. Розпочався процес перебудови державного апарату, удосконалення його структури (за 1955-56 рр. ліквідовано 4867 структурних підрозділів міністерств і відомств), що зменшило тиск командно-адміністративної системи. Розширилися права місцевих органів влади, українці стали частіше висуватися на керівні посади в республіці. Та всі

ці заходи здійснювались під суворим контролем центру, до якого згодом знову повернулися його командні функції.

Поновлення демократичних норм і принципів співжиття створювало сприятливі умови для культурно-національного відродження – розвитку літератури та мистецтва, піднесення творчої й громадської активності інтелігенції в суспільному житті.

З середини 1950-х рр. в Україні пом'якшено цензуру, реабілітовано відомих діячів культури, держава взяла під охорону багато пам'ятників історії та культури України. Це стимулювало творчу активність інтелігенції, з'явилися нові періодичні видання: „Прапор”, „Український історичний журнал”, „Всесвіт” та інші. Своєрідним осередком культурного життя Києва став клуб творчої молоді „Супутник” (засновано 1959), членами якого стали Л.Танюк, І.Драч, М.Вінграновський, Є.Сверстюк, А.Горська. Це покоління започаткувало течію, яка отримала назву “шістдесятництво”. Своїми творами і виступами перед громадськістю шістдесятники наголошували на необхідності повернення української мови в усі сфери державного і громадського життя.

Така діяльність шістдесятників налякала владні структури і у 1963 р., після зустрічі М.С.Хрущова з творчою інтелігенцією, почалася ідеологічна компанія проти української інтелігенції.

З усуненням М.Хрущова з посади першого секретаря в жовтні 1964 р. на зміну реформам прийшла реакція. В політичній сфері реакція проявилася в організації боротьби з дисидентами, які намагалися відстоювати національні права українців, виступали за дотримання прав людини в радянській державі. Проти них були проведені судові процеси, після яких активісти дисидентського руху опинилися за ґратами. Стала більш жорсткою цензура, поступово була припинена критика особи Й.Сталіна як партійно-державними органами, так і представниками засобів масової інформації.

Під приводом боротьби з „українським націоналізмом” в Україні проводилася політика русифікації, наслідки якої були описані у статті І.Дзюби „Інтернаціоналізм чи русифікація?”. В державному керівництві відбулися зміни. Замість непоступливого П.Шелеста був призначений слухняний В.Щербицький, який став послідовним виконавцем волі Москви. В культурному житті були засуджені будь-які спроби самостійної творчості, розв'язання проблемних питань політичного і культурного життя. Ідеологічний контроль за інтелігенцією став майже тотальним.

**Наростання кризових
явищ. Період „застою”**

Період 1964-1985 рр. в історичній літературі отримав назву „Застій”. Ця назва не зовсім точно відображає процеси, що відбувалися в другій половині 1960-х – першій половині 1980-х рр., але відбиває загальну тенденцію соціально-економічного та політичного розвитку радянської системи.

В політичній сфері: 1) радянська модель розвитку втрачає динамічність, а отже стає непривабливою для інших країн; 2) вище керівництво вже було нездатне реагувати на нові тенденції розвитку світу через старіння партійної верхівки; 3) законодавчі органи майже не діяли і, хоч у 1978 р. Верховною

Радою України була прийнята нова конституція її положення не відбивали життєвих реалій; 4)у вищих ешелонах влади панували хабарництво, криміналізація, корупція; 5)радянське керівництво втягувало країну у воєнні авантюри, з яких не здатне було вийти (Афганістан, Ефіопія, Ангола).

В соціальной сфері наростали тенденції: 1)уповільнення зростання реальних доходів населення; 2)збереження і поглиблення відставання від країн Заходу щодо рівня споживання на душу населення (у 1982 р. СРСР займав 77 місце в світі); 3)загострення житлової проблеми (на 1985 р. черга на квартири складала 1,5 млн. осіб); 4)зниження рівня охорони здоров'я (у 1970-85 рр. рівень смертності зріс, а приріст населення зменшився).

В ідеологічній сфері все більше відчувалося розходження між ідеологічними догмами і реаліями життя. Через це у керівництва та населення республіки зростала розчарованість у правильності обраного шляху та усвідомлення нереальності досягнення поставленої мети (побудова комунізму). В суспільстві зростали протидія владі з боку дисидентів, вплив яких на суспільство партійне керівництво намагалось применшити шляхом посилення ідеологічного тиску та русифікаторської політики.

В державі наростала екологічна криза через бездумну експлуатацію природних ресурсів; відсутність наукового обґрунтування у розміщенні виробничих потужностей; руйнування природного середовища, придатного для життя людей.

Наслідком всіх вище перерахованих явищ стала моральна деградація суспільства: 1)поширюється подвійна мораль, особливо з боку партійного керівництва (декларований стиль поведінки не відповідав реальним устремлінням); 2)серед людей зросло бажання отримати посаду, яка давала змогу отримувати великі прибутки не прикладаючи для цього великих зусиль; 3)зростає число побутових та економічних злочинів; 4) наростають споживацькі настрої; 5)поширюються пияцтво та алкоголізм.

Отже, соціально-політичному розвитку України в період від 1964 до 1985 р. були характерні диспропорційність, затухання, тенденція до стагнації. Кризові явища були наслідком деформацій в суспільно-політичному житті, відвертого ігнорування економічних законів з боку командно-адміністративної системи, прорахунків у діяльності партійного і державного керівництва, яке не усвідомлювало всієї гостроти становища й невідкладності змін.

РОЗДІЛ 6.

НЕЗАЛЕЖНА УКРАЇНА

Передумови здобуття незалежності України

Економічні чинники масштабних реформ формувалися протягом всього повоєнного часу. Командна економіка не змогла відповісти на виклик науково-технічного прогресу, прогнала змагання західним державам у темпах технічного переоснащення виробництва.

Уповільнення темпів економічного розвитку стали підставою для розгортання широкомасштабних економічних реформ. Зміна керівництва КПРС у 1985 р. привела до влади представника нового покоління вищої партійної еліти – М.Горбачова. Перебування М.Горбачова на посаді генерального секретаря ЦК КПРС тривало менше сім років, але за цей період відбулися колосальні зрушення в ідеологічній, політичній і соціальній сферах життя держави. Новому секретарю дістало мужності визнати необхідність реформ і переконати в цьому вище партійне керівництво.

Початок процесу реформування соціалістичної держави був пов'язаний з інтенсифікацією економічного розвитку країни. Пленум ЦК 1987 р. поставив на порядок денний масштабну економічну реформу. Сутність реформи полягала у відновленні основних принципів НЕПу – самофінансування підприємств, розвиток госпрозрахунку, зміна моделі керівництва економікою з центру. Підприємства могли встановлювати прямі зв'язки з постачальниками і споживачами, навіть укладати прямі контракти з іноземними фірмами. Відбулася реорганізація управління – ліквідувалися 14 міністерств, численні управлінські структури середньої ланки, управлінський апарат скоротився майже на 80 тис. чол.

Реформа припускала існування приватних підприємств (кооперативів, орендних підприємств) з колективною власністю на засоби виробництва. Однак значного поширення такі підприємства набули не у виробничій, а в торговій сфері, або у галузі громадського харчування. Загальна чисельність підприємств з колективною власністю була вкрай незначною.

Вже перші кроки реформ довели неефективність часткових, непослідовних кроків: зберігалася монопольна державна власність, надзвичайного напруження матеріальних ресурсів вимагало утримання військово-промислового комплексу, в управлінні переважала гранична централізація управління, яка фактично позбавляла самостійності економічні органи. Серед негативних чинників розвитку економіки України слід також назвати сировинний характер виробництва, наростання екологічних проблем, недостатня увага з боку керівництва країни до виробництва товарів народного споживання. Спроби реформ тільки погіршували становище – порушувалися сталі стосунки між виробниками, частина консервативно настроєних керівників активно опиралася нововведенням, зниження темпів виробництва товарів призводило до тотального дефіциту, аж до введення нормованого (карткового) розподілу ряду товарів.

Політичні чинники створення незалежної України полягають у наростанні національного руху, політизації житті України, формуванні багатопартійності.

У 1988 р. у Києві відбулася конференція представників Товариств „Рідної мови”, яка утворила Товариство української мови ім. Т.Шевченко. Очолив організацію Д.Павличко. У жовтні 1989 р. Верховна Рада прийняла Закон „Про мови в Українській РСР”, яким офіційно закріплювався державний статус української мови.

Першими недержавними політичними об’єднаннями стали неформальні групи, які в 1988 р. організували численні демонстрації у Львові, Києві з вимогами звільнення політв’язнів, ліквідації номенклатурних привілеїв тощо.

У березні 1988 р. на основі Української Гельсінської групи сформувалася Українська Гельсінська Спілка, лідером якої став Л.Лук’яненко.

Влітку 1989 р. незалежні профспілки Донбасу почали страйки в Донецькому і Львівсько-Волинському регіоні.

8 вересня **1989 р.** відбувся установчий з’їзд *Народного руху України* за перебудову. Незважаючи на те, що Народний рух був українським, він залучив до своїх лав основні національні меншини.

Діяльність Руху сприяла формуванню політичних партій. На початок 1991 р. було зареєстровано 13 партій. Базуючись на програмних документах, можна було виділити три основні політичні течії: національно-демократична, ліберально-демократична і комуністична.

До національно-демократичного напрямку входив Рух, Українська республіканська партія, що виникла у 1990 р., Українська християнсько-демократична партія (1990), Українська національна партія тощо.

Ліберальний напрям представляли Демократична партія, Ліберально-демократична партія, Партія зелених України та інші.

Комуністичну течію уособлювала КПУ та нечисленні Робітничі демократична партія та інші.

Політизація українського суспільства піднесла політичну активність мас, сприяла плюралізму думок і поглядів, становленню державної і національної самосвідомості українського народу, формуванню демократичної опозиції комуністичній партії, яка все більше втрачала монополію на владу. В **березні 1990 р.** вперше були проведені вибори до Верховної Ради на альтернативній основі. В парламенті, який став працювати у постійному режимі виникла опозиційна фракція „Народна рада”. Головою Верховної Ради став перший секретар ЦК КПУ В.Івашко.

Здобуття державного суверенітету

Рада нового скликання активно включилася до „параду суверенітетів”. Декларацію про суверенітет вперше прийняла Верховна Рада Естонської РСР ще у листопаді 1988 р. В ній вказувалося, що влада на території Естонії належить парламенту республіки, а всі зміни і доповнення Конституції СРСР вступають в силу на її території тільки після схвалення парламентом. Аналогічні рішення були прийняті Верховною Радою Латвії і Верховною Радою Литви.

12 червня 1990 р. декларацію про державний суверенітет з ініціативи Б.Сльцина прийняла Верховна Рада Російської Федерації.

Приклад Росії надихнув українських парламентаріїв. 28 червня 1990 р. Верховна Рада УРСР почала розгляд питання про державний суверенітет України. Враховуючи історичне значення документа, депутати багатократно зважували кожне формулювання, кожне слово Декларації про державний суверенітет. Остаточний текст *„Декларації про державний суверенітет”* приймався **16 липня 1990 р.** поіменним голосуванням і здобув схвалення майже всіх членів Верховної Ради, які брали участь в обговоренні.

Державний суверенітет України визначався в Декларації як верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади республіки в межах її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах. Від імені народу України могла виступати тільки Верховна Рада. Територія УРСР в існуючих кордонах проголошувалася недоторканною.

Зважаючи на проголошені суверенітети республік в Москві почався процес обговорення нового Союзного договору, за яким федерацію мали скласти незалежні суверенні держави. Однак буквально напередодні підписання цього документа у ніч на 19 серпня 1991 р. найближчі співпрацівники президента СРСР, які займали ключові посади у керівництві союзними структурами, ізолювали Горбачова на його кримській дачі і зробили спробу взяти всю повноту влади в свої руки. Вони не мали позитивної програми і прагнули одного: зупинити процес демократизації в усіх ланках суспільного життя, повернутися до становища, що існувало напередодні 1985 р.

Проте наступ неосталіністів наштовхнувся на опір мас. Народ підтримував президента Росії Б.Єльцина, який тимчасово взяв на себе функції президента СРСР. Одночасно виявилось небажання армії, а також військ КДБ і МВС брати участь у розв'язуваній путчистами громадянській війні. На третій день організатори перевороту визнали свою поразку.

У ставленні до путчу Л.Кравчук зайняв обережну позицію. Кількогадинне засідання президії Верховної Ради закінчилося безрезультатно. Члени Народної ради наполягали на заяві про невизнання ДКНС, члени президії від Компартії України відмежовувалися від нього. В результаті українське керівництво не висловило навіть моральної підтримки президенту Росії, який мужньо протистояв путчу.

У ті дні, коли ситуація залишалась невизначеною, об'єднані демократичні сили Харкова, трудові колективи ряду шахт Донбасу оголосили стан готовності до страйку. Обласні ради народних депутатів Львівської, Івано-Франківської і Тернопільської областей прийняли рішення про нечинність указів Держкомітету з надзвичайного становища на їх території.

24 серпня відбулася позачергова сесія парламенту республіки. З доповіддю про політичну ситуацію виступив Л.Кравчук, із співдоповідями – народні депутати О.Мороз і І.Юхновський. Того ж дня населення України дізналося про дії найвищих посадових осіб республіки, парламентаріїв Верховної Ради, представників більшості і опозиції, Кабінету Міністрів, ЦК КПУ.

Аналіз подій в Україні свідчив про необхідність вжиття рішучих заходів щодо захисту її суверенітету. Л.Кравчук, який став тоді головою Верховної Ради, запропонував найближчим часом визначити і створити всі структури

суверенітету та механізм його практичної реалізації. Він висловився також за створення Ради оборони України, Національної гвардії, прийняття законів про статус військ, розташованих на її території, вирішення питання про департизацію правоохоронних органів республіки.

Від Народної ради **І.Юхновський** запропонував проголосити акт, в якому мав бути зафіксований незалежний статус України, абсолютний пріоритет її Конституції, законів та урядових постанов. Проголошення цього акту пропонувалося підтвердити наступним проведенням референдуму в республіці. Народна рада виступила з вимогою заборонити діяльність Комуністичної партії в Україні.

Увечері **24 серпня 1991 р.** позачергова сесія Верховної Ради проголосила *Акт незалежності України*.

Одночасно з виборами президента, призначеними на 1 грудня, мав відбутися референдум на підтвердження Акту проголошення незалежності. Ініціатива України, здійснена під безпосереднім впливом путчу, який загрожував поверненням до тоталітаризму, втратою національного суверенітету і масовими репресіями, створила якісно нову ситуацію у питанні про союзний договір.

Верховна Рада України прийняла також постанову про політичну обстановку і негайні дії щодо створення умов для попередження нових спроб військового перевороту. Визнавалося необхідним створити Раду оборони, Збройні сили України, Національну гвардію, прискорити формування Конституційного Суду. Урядові доручалося організувати перехід у власність України підприємств союзного підпорядкування, ввести в обіг власну грошову одиницю і забезпечити її конвертування.

1 грудня 1991 р. відбулися референдум і вибори президента України. У бюлетень по референдуму було включено текст Акта, прийнятого Верховною Радою 24 серпня, і питання: „Чи підтверджуєте ви Акт проголошення незалежності України?”

У голосуванні взяли участь 31 891,7 тис. громадян, тобто 84,2%. Із них на питання референдуму схвально відповіли 90,3%. Одночасно з референдумом відбулися вибори Президента, яким став Л.Кравчук.

Через тиждень президенти України, РРФСР і Голова Верховної Ради Білорусії С.Шушкевич на нараді у Біловезькій пущі заявили, що СРСР як суб'єкт міжнародного права припиняє існування. 8 грудня вони підписали угоду про створення Співдружності незалежних держав, до якої могли приєднатися як члени колишнього Радянського Союзу, так і інші країни. 21 грудня до Співдружності приєдналися ще вісім республік.

Державотворчі процеси суверенної України

На початку існування української незалежної держави переважали ідеї безповоротного краху соціалізму та радянської імперії, захоплення ідеями державної незалежності, самостійного пошуку виходу з кризового стану.

Досить оптимістичні підходи, які бачилися у побудуванні нової системи суспільних відносин у перевернутому фокусі (від тоталітаризму – до панування

демократії, від відсутності прав людини – до миттєвої їх гарантії, від провінціального положення України в Радянському Союзі – до нової сильної держави, яка здатна примусити прислухатися до своєї точки зору всі європейські уряди), базувалися на масовій підтримці українським народом Акту про незалежність, досить пристойній економічній ситуації (порівняно з Росією та країнами Закавказзя). До певної міри на користь оптимістичних прогнозів спрацювала особливість міжнародного становища на той час – повалення колишнього ворога в „холодній” війні спонукало західних політиків спробувати розіграти українську політичну карту, протиставивши Україну Росії, та надаючи першій деяких переваг в європейських стосунках. До того ж, українська історична думка вже давно підготувала ґрунт для претензій на власну державність творами М. Драгоманова, М. Грушевського, В. Липинського.

Однак вже кілька перших років незалежного існування змусили отямитися чималий гурт оптимістів. Країна опинилася в стані економічного краху, катастрофічної гіперінфляції, прямої залежності від російських енергоносіїв.

Після виборів президента виявилось, що цільові установки, на основі яких блокувалися провідні політичні сили, і власна політика президента збіглися. Утворилася неструктурована в окрему політичну організацію так звана „партія влади”. Сформувалася нова державно-політична еліта. Як факт компромісу частини старої компартійної керівної верстви й частини національно-демократичної опозиції. Діяльність партій, які зайняли місце у ніші конструктивної опозиції, зводилася до періодичних заяв щодо характеру своєї опозиційності чи підтримки певних інститутів державної влади (Верховна Рада, уряд, президент).

Декларація про державний суверенітет поставила проблему державотворення у практичну площину. Через тиждень після прийняття Декларації перед будинком Київської міськради на Хрещатику поруч з прапором УРСР було піднято синьо-жовтий прапор. Незвичне сполучення прапорів, під якими колись воювали один проти одного червоноармійці і петлюрівці, свідчило про перехідний характер історичного моменту.

Компартійно-радянській номенклатурі, яка переважала серед народних депутатів, довелося під час проголошення незалежності України фактично солідаризуватися з історичною спадщиною УНР. 4 вересня 1991 р. вона змушена була підтримати рішення про підняття над будинком Верховної Ради синьо-жовтого прапора замість червоно-блакитного. Так була започаткована відмова держави, що народжувалася, від радянської спадщини.

Номенклатура без вагань погодилася на розпуск Компартії України і розрив з московським центром. Та необхідність перетворення національної символіки на державну вона сприймала болюче внаслідок причин суто психологічного характеру. Адже мова йшла про символіку УНР, тобто держави, ненависть до якої прищеплювалася усім громадянам УРСР з дитинства. Лише у середині січня 1992 р. президія Верховної Ради зважилася видати указ „Про Державний гімн України”. Приймалася музична редакція гімну „Ще не вмерла Україна”, автором якої був композитор М. Вербицький. Питання про текст залишили відкритим.

У січні 1992 р., коли почала роботу чергова сесія Верховної Ради, синьо-жовтий прапор був затверджений, нарешті, як Державний прапор України. Після тривалих дебатів в лютому парламент затвердив й тризуб як малий герб України. У постанові вказувалося, що тризуб є головним елементом майбутнього великого Державного герба України.

Верховна Рада **6 грудня 1991 р.** прийняла закон про Збройні сили України. Ним проголошувалося, що Україна як незалежна держава і суб'єкт міжнародного права створює власні Збройні сили: війська наземної оборони, війська оборони повітряного простору і військово-морські сили. Було створено Міністерство оборони України, яке очолив генерал К.Морозов.

Український парламент прийняв майже півсотні документів по регламентації будівництва Збройних сил. На їх основі відбувалося реформування військових управлінських та організаційних структур, формування воєнно-технічної політики, вдосконалення матеріального забезпечення армії і системи підготовки військових кадрів, створення механізму соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей тощо. Отже, процес будівництва Збройних сил мав керований характер.

У жовтні 1993 р. Верховна Рада прийняла *воєнну доктрину*. В ній проголошувалося, що Україна не бачить у сусідніх країнах супротивників і не є потенційним противником жодної держави. Підкреслювалося, що Україна розглядає свою воєнну безпеку як стан воєнної захищеності національних інтересів в умовах потенційної та реальної воєнної загрози.

Після краху наддержави Україні дістався третій за розмірами (після США і Росії) ядерний потенціал. Світ із занепокоєнням стежив за розпадом СРСР, побоюючись розповзання ядерної зброї.

Проте керівництво України не мало наміру переглядати проголошений у Декларації про державний суверенітет неядерний статус, хоч у Верховній Раді раз у раз лунали голоси про передчасність відмови від ядерної зброї. Всі види цієї зброї, як стратегічної, так і тактичної, були перебазовані на територію Росії.

Верховна Рада 16 листопада 1994 р. ухвалила рішення про приєднання України до Договору щодо нерозповсюдження ядерної зброї за умови надання гарантій безпеки з боку ядерних держав. 5 грудня 1994 р. у Будапешті президенти Росії та США і прем'єр-міністр Великої Британії надали Україні гарантії безпеки. Зокрема, вони зобов'язалися поважати незалежність і суверенітет та існуючі кордони України, утримуватися від економічного тиску, спрямованого на те, щоб підкорити своїм власним інтересам здійснення Україною прав, притаманних її суверенітету, і, таким чином, отримати будь-які переваги.

У справі утвердження національної державності мала значення постанова Верховної Ради України від 9 вересня 1991 р. На території республіки запроваджувався обіг купонів багаторазового використання. Ця постанова започаткувала вихід України з рублевої зони, тобто стала гарантією її внутрішньої економічної безпеки.

Закон „*Про громадянство України*” від 8 жовтня 1991 р. встановив, що кожний, хто постійно проживав на території республіки, міг обрати

громадянство. Подвійного громадянства не допускалося, що мало принципове значення для утвердження національної державності.

7 листопада 1991 р. Верховна Рада прийняла Закон „Про державний кордон”. Відповідно до нього державний кордон СРСР на території України, яка межувала з чотирма країнами – Польщею, Словаччиною, Угорщиною та Румунією, ставав державним кордоном України. Адміністративний кордон з трьома союзними республіками – Білорусією, Молдавією та Росією - ставав державним кордоном України. Однак питання про кордон вимагало узгодження з відповідними державами. Надалі виявилось, що це зовсім не проста проблема.

Організація політичної влади, державотворчі процеси не закрили загальним захопленням численних проблем незалежної України. Надзвичайна політична активність Західної України, очевидно, передбачала створення національного державотворчого центру. Однак Галичина не стала українським П'ємонтом (П'ємонт – історична область в Італії, яка стала центром об'єднання італійських земель в одну державу у ХІХ столітті), хоча відверто прагнула відігравати дану роль. На сьогодні існує, і воно виразно помітно, протистояння Галичини і Лівобережної України на лідерство в країні, поки що не на користь Галичини. Природно вважається, що українцям, які проживають в Галичині, властива більш радикальна точка зору на національні проблеми, аніж лівобережним українцям, які значно сильніше відчували вплив русифікаторської політики. До того ж на Лівобережжі набагато більший відсоток російського та російськомовного населення. Однак пріоритет Галичини в націотворчій справі викликає певні сумніви.

Українська державність, яка стала предметом захоплення на початку української суверенності, останнім часом також потроху втрачає оптимістичних прихильників.

Цьому сприяють об'єктивні процеси в державі – йде тривалий і болісний процес становлення демократичної влади з її характерними атрибутами – зверхністю законодавчої влади (реальною, а не декларованою), чітким розподілом влади між її трьома гілками, становлення механізму балансу і взаємного контролю влад, дійсної незалежності суду. Цей складний процес не може не викликати кризи влади, падіння довіри народу до парламенту і Президента. Політична боротьба персоніфікованих груп влади також не підсилює захоплення народу ідеєю сильної держави. А песимізм щодо ідеї, що „ця” влада і є „сильна” (!) не може поставити її на місце загальнонаціонального стрижня, довкола якого може об'єднатися вся Україна.

Цілком можливо, що через деякий, досить тривалий час, зміцніла влада, підтримана поступовим і наполегливим вихованням почуття патріотизму, викличе, зрештою, глибоку повагу до держави, батьківщини у всього населення України, і тоді держава дійсно посяде гідне місце в системі координат народу, але сьогодні можна лише сподіватися на таку перспективу.

Навіть економічна ідея (один з найголовніших чинників створення національної держави в минулому столітті для багатьох європейських країн) – збереження цілісного економічного простору, сьогодні не спрацьовує через

разючу неоднорідність економічного розвитку регіонів і небажання областей-донорів віддавати левову частку своїх прибутків державі.

Організація політичної влади в державі

Влада, яка дісталася Верховній раді від державної партії, мала диктаторську природу. Формально, тільки по радянській лінії вона поділялася на „гілки” – законодавчу, виконавчу і судову. Насправді ж носієм влади була компартійно-радянська олігархія, а ради всіх рівнів використовувалися як „передавальний пас”, що з’єднував її з масами. Конституційна реформа перетворила ради на справжній орган влади, але послабила саму владу. Адже партапарат, в руках якого ради раніше були маріонетками, мав централізовану структуру і завжди діяв як цілісний орган влади, підпорядковуючись власним інстанціям, де розроблялися і приймалися стратегічні рішення. Коли працівники партапарату опинилися на керівних посадах в радах, що набули справжню владу, вони вже не могли діяти як одне ціле. Радянські органи влади ніколи не мали власної організаційної структури, тому що в кожній своїй ланці інтегрувалися в партійну структуру. Наслідком цього стало загальне падіння ефективності державного управління в усіх його ланках і послаблення авторитету влади. Посилилася некерованість процесами суспільного розвитку. Це болюче позначилося на суспільному житті, тому що держава, як і раніше, залишалася власником і розпорядником переважної частки продуктивних сил.

За 1992-1994 рр. Верховна Рада України прийняла близько 450 законів. В умовах відсутності цілісної концепції переходу від тоталітарного до демократичного суспільства багато з них виявилися відірваними від життя. Законодавців звинувачувати у цьому не варто. У пострадянському просторі (і меншою мірою – в усіх європейських країнах колишнього „соціалістичного табору”) створилася унікальна соціально-економічна ситуація, до якої не пасував нагромаджений людством досвід реформ. Просуватися вперед можна було лише методом проб і помилок, пристосовуючи законодавство не стільки до тривалої перспективи, скільки до пекучих проблем сьогодення.

Закон про заснування посади президента України Верховна Рада прийняла незадовго до розпаду СРСР – **5 липня 1991 р.** Народні депутати тоді ще не усвідомлювали, що з появою президента почнеться розщеплення моноліту радянської влади на самостійні владні гілки, здатні протистояти одна одній і взаємно врівноважуватися, тобто попереджувати переростання будь-якої з них в диктатуру.

Успадкований від радянських часів фіктивний поділ влади, за відсутністю організаційної владної структури у вигляді КППС, загрожував суспільству анархією і хаосом. Необхідність в опрацюванні основного закону, який мав окреслити повноваження кожної з існуючих структур державної влади, стала зрозумілою для найбільш далекоглядних політичних діячів ще тоді, коли КППС продовжувала існувати. Щоправда, це була вже інша КППС – позбавлена внаслідок конституційної реформи владних повноважень. Систему радянських

органів, до яких перейшла вся повнота влади, треба було упорядкувати конституційним шляхом.

Концепція нової Конституції була ухвалена Верховною Радою України 19 червня 1991 р. У цьому український парламент випередив всі інші союзні республіки СРСР. Однак прийняття нової Конституції означало найглибшу політичну реформу, а до реформ компартійно-радянська номенклатура не була готова. Тому конституційний процес відбувався уповільненими кроками. Зміни, які вимагалися самим життям, вносилися раз у раз у Конституцію 1978 р.

З подання Л. Кравчука Верховна Рада прийняла у березні 1992 р. закон про запровадження посади представника президента. Законом встановлювалося, що представник президента є найвищою посадовою особою виконавчої влади – главою місцевої адміністрації в областях, районах і містах центрального підпорядкування – Києві та Севастополі. Вказувалося, що представник президента забезпечує реалізацію законів та розпоряджень законодавчої і виконавчої влади, контролює діяльність місцевого та регіонального самоврядування, а також підприємств, організацій та установ незалежно від їх підпорядкування і форм власності. Разом з цим представник президента не мав повноважень скасовувати рішення виконавчих комітетів рад, навіть якщо вони суперечили закону. Він міг тільки призупинити їх дію на час розгляду конфліктної ситуації в судовому порядку. Наявність контрольних функцій не давала йому права розв'язувати питання, що входили до компетенції місцевих рад.

Виконавська вертикаль влади певною мірою була зміцнена запровадженням інституту представників президента. Проте Л.Кравчук насаджував свою вертикаль не в безповітряному просторі. З моменту запровадження конституційної реформи М.Горбачова повнота влади на місцях належала головам рад та їх виконкомів. Взаємовідносини між ними і представниками президента залишилися неокресленими.

Суперечності між президентом і Верховною Радою, які зводилися кожного разу до вияснення питання, за ким має бути останнє слово, поширилися на всю владну вертикаль. При внесенні змін і доповнень до закону про представників президента у березні 1993 р. Верховна Рада проголосила, що голови обласних та районних рад залишаються найвищими посадовими особами в своїх регіонах. Подання Л.Кравчука про те, що ними мають стати представники президента, не було взяте до уваги.

Невизначеними залишилися також взаємовідносини найвищих посадових осіб всередині виконавчої гілки влади, передусім президента і прем'єр-міністра. Безсумнівною була лише підпорядкованість останнього президенту. Внаслідок цього для президента (незалежно від того, хто займав цю посаду) прем'єр-міністр ставав своєрідним громовідводом у спілкуванні з суспільством.

Хвиля страйкових виступів, в яких активну роль (аж до акції голодування) відігравали студенти, змусила голову Ради міністрів В.Масола подати в квітні 1991 р. у відставку. Після його відставки уряд дістав назву Кабінету Міністрів, який очолив перший заступник В.Масола В.Фокін. В.Фокіна на короткий час змінив В.Симоненко, а з жовтня 1992 р. Л.Кучма. Часта зміна прем'єрів стала

наслідком протистояння президента, парламенту і уряду. За оцінкою експертів Національного інституту стратегічних досліджень (1993 р.), криза влади в Україні значною мірою була зумовлена кризою існуючого державного ладу, його несистемним характером. В основі державного устрою республіки лежало, по суті, механічне поєднання елементів парламентської республіки, президентського правління і радянської влади, що зумовлювало чимало внутрішніх протиріч.

Жорстоке протистояння лягло в основу відносин між Президентом і Верховною Радою. Воно мало місце не тільки в центрі, але й на місцях. Спробою вирватись з цієї кризи стало радикальне рішення про проведення дострокових виборів Президента і Верховної Ради.

26 червня 1994 р. відбулися позачергові вибори президента України. Зі кількістю поданих голосів претенденти розподілилися в такому порядку: Л.Кравчук, Л.Кучма, О.Мороз, В.Лановий, В.Бабич, І.Плющ, П.Таланчук. Другий тур виборів, де балотувалися перші двоє з цього списку, дав перевагу **Л.Кучмі**.

Головою Верховної Ради було обрано лідера Соціалістичної партії **О.Мороза**. Прем'єр-міністром незадовго до президентських виборів знову став В.Масол. 19 липня Л. Кучма, О.Мороз і В.Масол опублікували спільну заяву, в якій проголосили про готовність дотримуватися діючої Конституції і змінювати її положення тільки з доброї волі всіх сторін. Отже, представники законодавчої і виконавчої гілок влади зобов'язалися розв'язати ключове питання про межі своїх повноважень шляхом консенсусу.

Недовіра виборців до політичних партій, яка так яскраво проявилася під час чергових виборів до Верховної Ради навесні 1994 р., пояснювалася здебільшого відсутністю в суспільстві традицій багатопартійного життя. У перші роки незалежності масову підтримку мали тільки комуністи, яких підтримувало здебільшого старше покоління, і Народний рух України. НРУ виступав не як партія, а у вигляді слабо оформленого громадсько-політичного об'єднання. Сотні тисяч людей бажали в його організаціях активно сприяти зламу тоталітарного ладу і державотворчій роботі.

На березнево-квітневих виборах 1994 р. до Верховної Ради три ліві партії – КПУ, СПУ і СелПУ виступили єдиним фронтом і домоглися істотного успіху. Завдяки цьому ліві захотіли встановити контроль над керівництвом Верховної Ради. На президентських виборах у червні 1994 р. ліві висунули єдиного кандидата – О.Мороза. Після його поразки лівий блок підтримав у другому турі кандидатуру Л.Кучми як „менше зло” порівняно з Л.Кравчуком.

Останнім часом в Україні відчувається розвиток партій центристського типу. Це нове явище свідчить про успіхи у політичному структуруванні суспільства, викликаному переходом до ринку.

Парламентські вибори 1990 і 1994 рр. відбувалися за мажоритарною системою. У кожному виборчому окрузі перемагав кандидат, який набрав абсолютну більшість голосів. Виборчі змагання за цих умов перетворювалися на боротьбу особистостей. Однак передвиборчі програми кандидатів були

схожі, а після обрання кожний депутат міг сказати, що невиконання обіцяного - не його особиста вина.

У жовтні 1997 р. було прийнято закон про вибори за пропорційно-мажоритарною системою. Половину виборчих округів (225) було залишено мажоритарними. В другій половині переможець мав визначитися на виборах 1998 р. за партійними списками. Партія або блок партій, які набирають більше 4% голосів виборців, дістають право на депутатські мандати пропорційно кількості поданих голосів. Партії, які не долають 4%-го бар'єру, позбавляються участі у розподілі депутатських мандатів.

Нова виборча система підвищувала роль партій в суспільно-політичному житті. Це означає, що політичне структурування суспільства набуває динаміки.

Конституційний процес в Україні

Конституційний процес в Україні розпочався з проголошення Декларації про державний суверенітет **16 липня 1990 р.** У цьому документі конституційного значення утверджувалися принципи суверенності, демократизму, поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову, неподільності території України, рівності усіх громадян перед законом, гарантування державою їх прав та свобод.

У червні 1991 р. була створена парламентом конституційна комісія, яка почала роботу над текстом Основного Закону. Комісія виходила з норм, закріплених в Декларації прав людини, європейської конвенції з прав людини, пактах Організації Об'єднаних Націй про економічні, соціальні і культурні права. Вивчалися з метою запозичення всього найкращого конституційна практика зарубіжних країн і багатолітній досвід українського народу. Цей бік конституційної творчості не викликав суперечок у членів комісії різної політичної спрямованості.

Проблема розподілу законодавчої влади виявилася в роботі комісії найбільш складною. Більшість депутатів заперечувала норми, які приводили до створення сильної виконавчої влади, прагнула зберегти за парламентом основні владні повноваження. За їх уявленням, президентська влада мала бути тільки представницькою. Л.Кравчук, навпаки, наполягав на внесенні в Основний Закон норм, які закріплювали за ним максимум повноважень і перетворювали Україну в президентську республіку.

Конституційний процес зайшов у глухий кут. Діючою залишалася Конституція УРСР 1978 р., до якої було внесено більше двох сотень поправок. Поправки іноді суперечили первинному тексту або іншим поправкам, в результаті чого Конституція не виконувала своєї основної ролі – забезпечувати стабільність політичного життя.

Після виборів 1994 р. утворилася нова конституційна комісія, в якій були порівну представлені законодавча і президентська влада. Відповідно на чолі комісії були затвердженні співголови з однаковими повноваженнями – Президент Л.Кучма і Голова Верховної Рад О.Мороз.

Конституційна комісія зустрілася в своїй роботі з тими ж труднощами, що й попередня. Проблема поділу владних повноважень між парламентом і главою держави та виконавчої влади виявилася нерозв'язною.

8 червня 1995 р. між Президентом і парламентом була укладена конституційна угода терміном на один рік, яка стала для України, фактично, тимчасовою конституцією. Президент одержав на цей термін повноваження, передбачені прийнятим неконституційною більшістю голосів Верховної Ради законом про державну владу і місцеве самоврядування. Дія положень Конституції 1978 р., які суперечили цьому закону, тимчасово припинилася.

Рік минув у гострих суперечках, але не приніс позитивного розв'язання спірних проблем. Ліві партії, без участі яких неможливо було досягти конституційної більшості у парламенті, необхідної для прийняття Основного Закону, не погоджувалися з президентською стороною у таких головних пунктах: про розподіл повноважень між гілками влади, про визнання приватної власності на засоби виробництва, про перетворення української національної символіки на державну, про ненадання російській мові державного статусу. Тільки загроза проведення референдуму без згоди парламенту вплинула на просування України по шляху прийняття власної конституції. Засідання Верховної Ради 27 червня 1996 р. стало справді історичним. Народні депутати ухвалили не припиняти його, поки текст Основного Закону не буде погоджений повністю. Знов і знов повторювалося голосування щодо спірних статей, аж поки за прийняту редакцію не висловлювалися дві третини складу парламенту. Потяглася довга «конституційна ніч».

Вранці **28 червня 1996 р.** текст Конституції України був проголосований в цілому і набрав необхідну більшість голосів. Конституційний процес, який тривав рівно п'ять років з моменту прийняття концепції Основного Закону, пришов до завершення. День 28 червня проголошено державним святом.

Конституційний процес був багаторічною боротьбою різноспрямованих політичних сил. Тому діючий Основний Закон має багато компромісних формулювань, деякі логічні неузгодженості, свідомі або несвідомі пропуски, які утруднюють користування певними статтями або допускають різне їх тлумачення. Недосконалість тексту не знижує значення Конституції.

Україна не стала президентською республікою, як цього бажали Л.Кравчук і Л.Кучма. Однак вона не залишилася парламентською республікою, на чому наполягали переконані прибічники останнього, вдосконаленого М.Горбачовим варіанту радянської влади. Сильні повноваження мають і Президент, і Верховна Рада. Це утруднює зловживання владою, робить безперспективними спроби різних політичних фігур, партій або кіл вдатися до диктатури.

За Конституцією, Верховна Рада України має три головні функції: розробку та ухвалення законів, контроль за діяльністю уряду, визначення засад зовнішньої політики. Основною в роботі парламенту є законотворча діяльність. Ніхто, крім Верховної Ради, не може в Україні видавати закони.

За Конституцією, український парламент має вагомі контрольні функції, які передбачають заслуховування голови уряду, міністрів та керівників відомств на пленарних засіданнях і на засіданнях депутатських комітетів та комісій. Висновки і пропозиції щодо відповідальності посадових осіб можуть бути направлені до органів прокуратури та суду або виносяться на розгляд

пленарного засідання парламенту. В компетенцію парламенту входить призначення та звільнення деяких посадових осіб.

Кабінет Міністрів визначається в Основному Законі як вищий орган у системі органів виконавчої влади. Прем'єр-міністр призначається президентом за згодою більш ніж 226 депутатів. Повноваження уряду припиняються в разі обрання нового Президента, заяви про відставку прем'єр-міністра, звільнення прем'єр-міністра Президентом і ухвалення парламентом резолюції недовіри урядові.

Президент України визначається Конституцією як глава держави. Він є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції, прав та свобод людини і громадянина. Президент не є одним із суб'єктів розподілу влад. Він об'єднує всі гілки демократичного розподілу влади в єдине ціле, здійснює погоджувальні функції стосовно їх діяльності, виступає у ролі арбітра в разі виникнення непорозумінь. Про адміністрацію Президента в Конституції нічого не сказано. Однак ця установа має велике значення у політичній системі України, тому що уособлює і матеріалізує президентську владу. Керівництво адміністрації, як і секретар Ради національної безпеки і оборони, має помітний вплив на главу держави передусім у кадрових призначеннях на вищі посади у виконавчій владі.

З прийняттям Основного Закону утворено якісно новий інститут в системі державних органів – Конституційний Суд. Його діяльність спрямована на посилення конституційного контролю в усіх сферах життя, на стабілізацію і зміцнення конституційного ладу, утвердження принципу верховенства права та найвищої юридичної сили Конституції. Функція Конституційного Суду полягає у вирішенні питань про відповідальність законів та інших правових актів Конституції України, а також в офіційному тлумаченні Конституції та законів.

Нова Конституція України закріпила державно-політичну систему в республіці, побудувала на принципово нових засадах стосунки держави з політичними партіями та громадськими організаціями. Був зроблений важливий крок у формуванні політичної нації, для становлення якої найважливішою проблемою є організація розподілу влади та владних повноважень між людьми на всіх рівнях суспільного життя.

**Виборчий процес
у 1998-2005 рр.**

Конституція Української держави 1996 р. була високо оцінена міжнародною громадськістю. Вона закріпила основні права і свободи людини, заклала цивілізовані засади будівництва в Україні демократичної, соціальної і правової держави. Конституція України відкрила можливість здійснювати економічні, соціальні, політичні та адміністративні реформи у конституційному полі, захищаючи основні цінності демократії і права людини. Нажаль, досить вдало виписані положення Конституції були і на даний час залишаються тим, до чого Україна прагне аніж відображає реальний стан речей в суспільстві.

Через два роки після прийняття нової Конституції відбулись перші парламентські вибори, які проходили за новим виборчим законом „Про вибори народних депутатів України”, прийнятим 24 вересня 1997 р. За цим законом

була впроваджена змішана або мажоритарно-пропорційна система. Мета впровадження нової системи полягала в сприянні політичному структуруванню суспільства, підвищенні ролі політичних партій та їх відповідальності за долю країни, намаганні зламати стереотип „однопартійності”, прищеплений роками комуністичної монополії на владу.

Виборча кампанія 1998 р. відзначилася появою нових виборчих технологій, де вагому роль відіграли рекламні ролики на телеканалах і так званий „чорний” піар у друкованих засобах масової інформації, участю фінансового капіталу, особливо в мажоритарних округах. У виборчій боротьбі взяли участь 30 політичних партій і блоків.

Результати голосування продемонстрували наявність серед населення значних „соціальних очікувань”. Найбільше голосів по багатомандатному загальнодержавному виборчому округу за списками кандидатів у народні депутати України від політичних партій набрали комуністи (24,6 %). Серед лівих партій до парламенту пройшли соціалісти, соціалісти-прогресисти, соціал-демократи (об’єднані). Однак, не зважаючи на чисельний склад лівих фракцій в парламенті третього скликання їх голосів було не достатньо для прийняття важливих рішень в певному політичному напрямку. За таких умов знову зростало значення позиції Президента. Тим часом термін повноважень Л.Кучми добігав кінця. Насувалися чергові президентські вибори.

Треті в історії незалежної України президентські вибори відбулися восени 1999 р. Вибори 1999 р., як і парламентські 1998 р. відбувалися за новим законом „Про вибори Президента України”, який мав чимало новацій. Зокрема, було скасовано виборчий ценз щодо ув’язнених осіб, які відбувають покарання. Віднині на них також поширювалося виборче право. Ще одна новація стосувалася межі явки виборців до виборчих дільниць. Якщо раніше законодавство вимагало явку понад 50 % від зареєстрованих виборців, то тепер ця норма скасовувалася. Вибори визнавалися такими, що відбулися за будь-якої явки. З одного боку залучення обмежених в правах громадян (ув’язнених) можна назвати „суттєвим” досягненням демократії, а з другого боку – це положення дає чудову можливість для маніпулювання голосами десятків тисяч виборців цілком залежних від адміністрацій в’язниць.

До участі у виборах Президента України, 1999 р. було допущено 15 кандидатів. Найбільш прохідними кандидатами, у зв’язку з раптовою смертю В.Чорновола за півроку до виборів, вважалися діючий на той момент президент Л.Кучма, голова КПУ В.Симоненко і лідер соціалістів О.Мороз.

За політичним сценарієм президентська виборча кампанія 1999 р., на думку багатьох аналітиків, мала б нагадувати російські президентські вибори зразка 1996 р. з їхнім знаменитим гаслом: „Голосуй, а то програєш!” За цим сценарієм головними конкуруючими сторонами виборчого процесу виступають дві особи: президент-демократ та кандидат від лівих сил. Такий сценарій ретельно нав’язувався виборцям. Виборці немов були поставлені перед дилемою – або продовження „реформ”, або реставрація комуністичного режиму. Нажаль, альтернативного варіанту цьому сценарію не існувало через відсутність достойного лідера, який би міг об’єднати національно-демократичні

сили. Спроби О.Мороза, О.Ткаченка, Є.Марчука та В.Олійника, які склали так звану „канівську четвірку”, об’єднати свої зусилля ні до чого не призвели.

Вибори Президента України 31 жовтня 1999 р. відбулися при досить високій активності виборців. На виборчі дільниці прийшло 70,15 % виборців. Найбільшу частку голосів одержав Л.Кучма – 36,49 % із числа тих, що взяли участь у голосуванні. Друге місце посів П.Симоненко – 22,24 %, а третє – лідер СПУ О.Мороз – 11,29 %. У другому турі виборів перемогу здобув Л.Кучма.

Вибори справили істотний вплив на подальший розвиток політичної ситуації в державі. У своїй інавгураційній промові 30 листопада 1999 р. Л.Кучма заявив про намір стати „новим президентом”, діяти рішуче й наполегливо в реформуванні країни. Висловлені наміри не змусили себе довго чекати. Вже 3 грудня того ж року Президент видав указ про додаткові заходи, пов’язані з прискоренням реформування власності та господарювання на селі. Йшлося про впровадження ринкових механізмів в аграрному секторі поряд із зміцненням соціального захисту селян шляхом надання їм прав передавати паї в оренду.

Одним з проявів „нового курсу” стало обрання у грудні 1999 р. на посаду прем’єр-міністра колишнього Голови Національного банку В.Ющенка, якому Президент надав право підбирати і формувати Кабінет Міністрів. Серед головних причин того, чому Л.Кучма запропонував на пост прем’єра **В.Ющенка** стало те, що країна на той момент опинилась на грані дефолту. Ставка президента на економічні реформи підштовхувала його обрати людину з репутацією реформатора і професіонала в міжнародних фінансових організаціях. Серед таких в Україні, крім В.Ющенка, на той момент можна було вважати ще Тигіпка і Мітюкова. Вибір все ж зупинився на В.Ющенко, бо він вважався фігурою слабкою і президент розраховував на те, що він буде займатися тільки економічними реформами. Але виявилось, що він став реальним „центром тяжіння” демократичних сил суспільства. Призначивши В.Ющенка, Л.Кучма припустився такої самої помилки як свого часу Л.Кравчук, стосовно нього.

Активність, із якою Л.Кучма почав здійснювати план „нового президента”, зумовила й відповідну законотворчу активність Верховної Ради. Після гострих дискусій парламент схвалив програму дій уряду – „Реформи заради добробуту”.

Парламентська більшість пішла назустріч Президенту і в питанні внесення змін до Конституції України. Ще під час виборчої кампанії Л.Кучма заявляв про намір у разі обрання його президентом на другий термін поставити питання про депутатську недоторканність. Поряд з цим постали й інші питання політичного характеру, що вимагали суттєвого коригування у стосунках між гілками влади. Відтак народилася „народна ініціатива” про проведення всеукраїнського референдуму щодо внесення відповідних змін до Конституції України. Після того як було зібрано необхідні три мільйони підписів на підтримку ідеї референдуму, Президент України видав указ, яким призначив датою його проведення 16 квітня 2000 р. На референдумі переважна більшість населення підтримала пропозиції Президента – зменшити кількість народних депутатів та обмежити їх недоторканність, впровадити двопалатний парламент,

надати голові держави право розпускати його в разі неспроможності протягом одного місяця сформувати постійно діючу більшість.

Однак зміни до конституції так і не були внесені. Імплементация підсумків квітневого Всеукраїнського референдуму, наразилася на ряд як об'єктивних труднощів, так і на відвертий опір частини законодавців.

Восени 2000 р. країну захлеснув „касетний скандал”, пов'язаний з опублікуванням плівок майора держбезпеки України М.Мельниченка, ще пізніше „кольчужний скандал” і Президенту стало не до конституційних змін. Внаслідок цих скандалів Л.Кучма став персоною нон грата в Європі, натомість рейтинг прем'єр-міністра В.Ющенка зростає. Під його керівництвом український уряд погасив заборгованості по пенсіям, поклав край диспаритету цін на основні товари сільського господарства, що призвело до поживлення сільськогосподарського виробництва, скоротив державний борг. У 2000 р. вперше в історії незалежної України був прийнятий бездефіцитний бюджет. В.Ющенко став перетворюватись в справжнього лідера опозиції існуючій владі. Тому 26 квітня 2001 р. пропрезидентська більшість разом з комуністами відправила його у відставку. Офіційним приводом для зняття В.Ющенка стало висловлення недовіри парламентом на основі звіту уряду щодо річної програми. Однак всі розуміли, що прем'єра зняли з політичних мотивів. До того ж напередодні парламентських виборів-2002, внаслідок всляких міжнародних скандалів, у яких було задіяне ім'я Президента, Л.Кучмі був необхідний абсолютно контрольований прем'єр. Ним у травні 2001 р. став **А.Кінах**.

Парламентські вибори 2002 року стали першими виборами в Україні, на яких влада мала реальну опозицію. Влада намагалась будь-що перемогти, використовуючи на повну силу весь адміністративний ресурс. Моніторинг інформаційних програм основних українських телеканалів, який був здійснений Організацією безпеки і співробітництва в Європі з 9-го до 25 лютого 2002 р. показав, що найбільше ефірного часу надавалось провладному блоку „За єдину Україну”. На опозиційні партії і блоки чинився надзвичайний пресинг. Найбільше від нього потерпали: блок Віктора Ющенка „Наша Україна”, блок Юлії Тимошенко, Соціалістична партія України. Однак, незважаючи на тотальне використання адмінресурсу перше місце серед партій і партійних блоків зайняв блок політичних партій „Наша Україна” (23,57%), яке очолював В.Ющенко. „Наша Україна” провела до парламенту більше 100 депутатів і стала найбільшою фракцією в парламенті. Та попри перемогу демократичні сили не змогли створити конструктивної більшості. Склався такий парадокс, коли блок партій, який програв вибори за партійними писками зміг створити більшість в парламенті. Принципи, за якими та більшість створювалась загальновідомі.

Отже, опозиція не в змозі була діяти парламентськими методами, тому була ініційована акція „Україна без Кучми”. Нажаль, акція не була однозначно і відверто підтримана найбільшою опозиційною силою – „Нашою Україною” і вона (акція) врешті зазнала невдачі. Президент і його адміністрація змогли взяти під контроль ситуацію як у парламенті так і на вулиці. Що ж стосується

міжнародного вакууму, який склався навколо Л.Кучми, то він був розряджений посилкою українських вояків до Іраку, де американці скинули режим С.Хусейна.

У 2003 р. адміністрація президента контролювала фактично всі гілки влади: в парламенті існувала слабка, але пропрезидентська більшість, уряд очолила людина, яка на парламентських виборах 2002 р. змогла забезпечити найбільшу підтримку провладному блоку „ЗаЄду” – **В.Янукович**, суди, аж до Конституційного, виконували будь-яку волю президента, преса і телебачення, за виключенням окремих видань, висвітлювала суспільно-політичні події у потрібному ключі.

Чим ближчими були чергові президентські вибори, тим гостріше перед Л.Кучмою і його адміністрацією поставало питання подальшого існування режиму. Для цього вишукувались різні варіанти. Найактивніше став проштовхуватись варіант „політичної реформи”, яка фактично мала перетворити Україну з президентсько-парламентської на парламентсько-президентську. Оскільки Л.Кучма вже двічі обирався президентом країни у виборах 2004 р. він брати участі не міг. При умові ж проведення „політичної реформи” у підконтрольному парламенті він вповні міг реально посісти місце прем’єра. Голосування по реформі проводилось з кричущими порушеннями регламенту засідань Верховної Ради. Коли після декількох голосувань „політична реформа”, яка передбачала впровадження парламентсько-президентської республіки не пройшла, була обрана нова формула. За нею обрання президента мало б відбуватись у стінах парламенту. У листопаді 2003 – квітні 2004 р. пропрезидентська більшість намагалась провести цей законопроект, однак теж невдало. У влади залишалось два шляхи – або передати владу у надійні руки (як це сталося в Росії у 1999 р.), або зірвати вибори і призначити нові, але вже з можливістю участі Л.Кучми.

У виборах, перший тур яких відбувся **31 жовтня 2004 р.** взяли участь 24 кандидати в президенти. Фаворитами на них виступали діючий прем’єр-міністр В.Янукович і лідер демократичної опозиції В.Ющенко. Вся владна вертикаль від адміністрації президента до районних державних адміністрацій, преса, телебачення, навіть бюджет країни виступали на боці „єдиного кандидата” В.Януковича. Проти опозиції використовували найбрудніші технології, сценарій яких розроблявся російськими політтехнологами. Л.Кучма обіцяв, що вибори 2004 р. стануть „найбруднішими” за всю історію незалежної України і обіцянку він свою стримав. І знову, як і в 2002 р., незважаючи на всіляке сприяння провладному кандидату і перешкоджання опозиційному, опозиція вийшла вперед. За результатами голосування 31 жовтня переміг В.Ющенко з 39,87%, В.Янукович набрав 39,32%, третім був Л.Мороз з 5,81%. Комуністи опинились на четвертому місці, що, зважаючи на результати виборів (президентських і парламентських) останніх років, засвідчує тенденцію поступової втрати ними електорального поля.

У другий тур, як і прогнозувалось вийшли В.Ющенко і В.Янукович. Зважаючи на те, що О.Мороз і ще один колишній кандидат в президенти А.Кінах відкрито стали на сторону В.Ющенко, а отже, привели з собою свій електорат, перемога В.Ющенко у другому турі була справою техніки.

Другий тур, який відбувся 21 листопада приніс несподіваний (для опозиції) результат. Перемогу з 3% відривом здобув провладний кандидат. При чому Центральна виборча комісія (ЦВК), не звертаючи уваги на оскарження результатів виборів, які відбулись зі значними порушенням, нашвидкуруч проголосила президентом В.Януковича (нагадаємо, що результатів першого туру довелось чекати 10 днів). Влада провела вибори майже бездоганно, однак вони не врахували одного, що проти фальсифікації результатів виборів підніметься український народ. Буквально через декілька годин після завершення виборів сотні тисяч людей в Києві, а згодом і по всій Україні стали на захист свого вибору. На сторону людей стали парламент, армія і Верховний Суд. Влада не мала можливості розправитись з мітингуючими як це сталося у випадку з учасниками акції „Україна без Кучми”, через значну їх кількість. До того ж учасники „помаранчевої революції” (так згодом стали називати події, які відбувались в ці дні в Україні) поводитись напрочуд мирно, без агресії, не даючи підстав владі інтерпретувати їх як порушників законного порядку. Внаслідок такої чисельної підтримки опозиції з боку народу влада опинилась у кризі. Для того, щоб сприяти її вирішенню до України, на запрошення влади і опозиції, прибули представник Європейського Союзу Х.Солано, президент Литви В.Адамкус, президент Польщі О.Квасневський і голова Державної Думи Росії Б.Гризлов.

Переговорний процес між владою та опозицію, який тривав майже два тижні, завершився 8 грудня. В цей день парламент проголосував за „політичну реформу” в обмін на зміну деяких засад виборчого законодавства. Верховний Суд визнав результати виборів 21 листопада недійсними і призначив дату переголосування другого туру на 26 грудня. Без підтримки адмінресурсу і за умов рівноправного доступу до засобів інформації В.Ющенко 26 грудня здобув переконливу перемогу. За результатами голосування В.Ющенко отримав 51,99% голосів виборців, В.Янукович – 44,2%. Щоб не виникло жодних підстав для визнання і цих виборів недійсним були витримані всі формальності. ЦВК не оголошував результати 15 днів, Верховний Суд розглянув скаргу представника кандидата в президенти В.Януковича і відхилив її. Лише 20 січня 2005 р. були опубліковані офіційні результати виборів, в яких перемогу здобув лідер демократичної опозиції В.Ющенко.

23 січня 2005 р. відбулась інавгурація нового президента, при чому офіційна її частина в стінах Верховної Ради України, а святкова – на Майдані Незалежності. Через декілька днів був призначений новий прем’єр-міністр (13-й в історії незалежної України). Ним стала Ю.Тимошенко. Її затвердження Верховною Радою відбулось 4 лютого і мало безпрецедентний характер.

На уряд і нового президента, якого називають народним, український народ покладає великі сподівання. Відстоявши свій вибір під час „помаранчевої революції”, українці відчули себе нацією і чекають від нової влади рішучих дій в напрямку радикальних змін у всіх сферах життя.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев Ю.М., Кульчицький С.В., Слісаренко А.Г. Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985-1995 рр.). Навчальний посібник. – К., 2000. – 296 с.
2. Бойко О.Д. Історія України. – К.: „Академія”, 2001.
3. Бойко О.Д. Україна 1991-1995: Тіні минулого чи контури майбутнього? (Нарис новітньої історії). – К.: “Магістр – S”, 1996. – 208 с.
4. Борисенко В.И. Курс української історії з найдавніших часів до ХХ століття. Вид. друге. – К.: Либідь, 1998.
5. Велика історія України: У 2-х томах. – К.: Глобус, 1993. – Т.1. – 352 с.
6. Велика історія України: У 2-х томах. – К.: Глобус, 1993. – Т.2. – 400 с.
7. Грабовський С., Ставроянні С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. – К.: Генеза, 1995. – 608 с.
8. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть? – К.: 1991.
9. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993.
10. Довідник з історії України (А-Я): Посібник для середніх загальноосвітніх навчальних закладів / За ред. І.Підкови, Р.Шуста. – К.: Генеза, 2002. – 1136 с.
11. Дорошенко Д. Нарис історії України. – К.: Глобус, 1991. – Т.1, 2.
12. Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця ХVІІ – початку ХVІІІ ст. – К., 1959.
13. Історія України / Керівник авторського колективу Ю.Зайцев. – Львів: Світ, 1996. – 488 с.
14. Історія України / За ред. Г.Д.Темка, Л.С.Тупчієнка. – К.: Академія, 2001.
15. Історія України / Під редакцією В.А.Смоля. – К.: Альтернативи, 1997. – 416 с.
16. Історія України. Курс лекцій: У 2-х кн.. ХХ століття. Навчальний посібник / Мельник Л.Г., Верстюк В.Ф., Демченко М.В. та ін. – К.: Либідь, 1992. Кн.2. – 464 с.
17. Книш З. Становлення ОУН. – К.: Видавництво ім. О.Теліги, 1994. – 126 с.
18. Коваль М.В., Кульчицький С.В., Курносів Ю.О. Історія України. – К.: Райдуга, 1992. – 512 с.
19. Король В.Ю. Історія України. – К.: Фенікс, 1995. – 264 с.
20. Кульчицький В.С. та ін. Історія держави і права України: – Львів: Світ, 1996.
21. Кухта Б., Теплоухова Н. Політичні еліти і лідери. – Львів: Кальварія, 1997.
22. Лановик Б.Д., Матейко Р.М., Матискевич З.М. Історія України: Навчальний посібник. – К.: Товариство “Знання”, КОО, 2000. – 574 с.
23. Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. – К., 1994.
24. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. – К., 1994.
25. Нариси з історії суспільних рухів та політичних партій в Україні (ХІХ-ХХ ст.). – Львів: Світ, 2001. – 296 с.
26. Політична історія ХХ ст.: Навчальний посібник. – К.: КНЕУ, 2001. – 376 с.

27. Політична історія України. XX століття: У 6 т. Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917-1920). – К.: Генеза, 2003. – Т2. – 488 с.
28. Політична історія України. XX століття: У 6 т. Утвердження радянського ладу в Україні (1921-1938). – К.: Генеза, 2003. – Т3. – 448 с.
29. Політична історія України: Навчальний посібник для студентів усіх спеціальностей / За ред. Г.К.Швидько. – Дніпропетровськ: Національна гірничча академія України, 2002. – 259 с.
30. Політична історія України: Посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.І.Танцюри – К.: Видавничий центр „Академія”, 2001. – 488 с.
31. Полонська-Василенко Н.О. Історія України: У 2-х томах. До середини XVII століття. – К.: Либідь, 1992. – Т.1. – 640 с.
32. Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т.2. – К.: Либідь, 1992
33. Рибалка І.К. Історія України. Від найдавніших часів до кінця XVIII століття. – Х: Основа, 1994. – Ч.1. – 448 с.
34. Рибалка І.К. Історія України. Від початку XIX ст. до лютого 1917 року. – Х.: Основа, 1997. – Ч.2. – 480 с.
35. Сарбей В.Г. Національне відродження України. – К.: Альтернативи, 1999.
36. Семененко В.І., Радченко Л.О. Історія України з прадавніх часів до сьогодення. – Х.: Торсінг, 2000. – 496 с.
37. Симоненко Р.Г. Про геополітичний фактор в історії України // Український історичний журнал. – 2001. – № 3. – С. 105-127.
38. Смолій В.А., Гуржій О.І. Як і коли почала формуватися українська нація. – К.: Наукова думка, 1991. – 112 с.
39. Терещенко Ю.І. Україна і європейський світ. Нарис історії від утворення старокіївської держави до кінця XVI ст.: Навчальний посібник. – К.: Перун, 1996. – 496 с.
40. Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология – К., 1992.
41. Турченко Ф.Т., Мороко В.К. Історія України. Кінець XVIII - початок XX століття. – К.: Генеза, 2000.
42. Україна: Друга половина XX століття. Нарис історії / П.П.Панченко, М.Р.Плющ, Л.А.Шевченко. – К.: Либідь, 1997. – 352 с.
43. Українська державність у XX столітті: Історико-політологічний аналіз / О.Дергачов. – К.: Політична думка, 1996. – 448 с.
44. Шаповал Ю.І. Людина і система. – К.: 1994. – 272 с.
45. Швидько Г.К. Історія держави і права України (X – початок XIX століття): Навчальний посібник. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1998.
46. Швидько Г.К. Історія України XVI-XVIII століття. Підручник для 8-го класу середніх загальноосвітніх навчальних закладів. – К.: Генеза, 2002. – 304 с.
47. Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності: Курс лекцій: – К.: Либідь, 1999. – 480 с.

Навчальне видання

Бородай Петро Йосипович
Василенко Віталій Олександрович
Ватченко Лариса Григорівна
Галь Богдан Олександрович
Кочергін Ігор Олександрович
Марчук Лариса Анатоліївна
Первий Геннадій Леонідович
Федорова Валентина Іванівна
Чекушина Юлія Миколаївна

За редакцією професора Г.К.Швидько

Політична історія України

(Навчальний посібник)

Комп'ютерна верстка – І.О.Кочергін

Підписано до друку .05. Формат 30x42/4.

Папір Captain. Ризографія. Умовн.друк.арк. 10,7
Обліково-видавн. арк. 10,7 Тираж 300 прим. Замовлення №

Підготовлено до друку і видруковано у редакційно-видавничому
комплексі Національного гірничого університету
49027, м. Дніпропетровськ, 27, пр. К.Маркса, 19